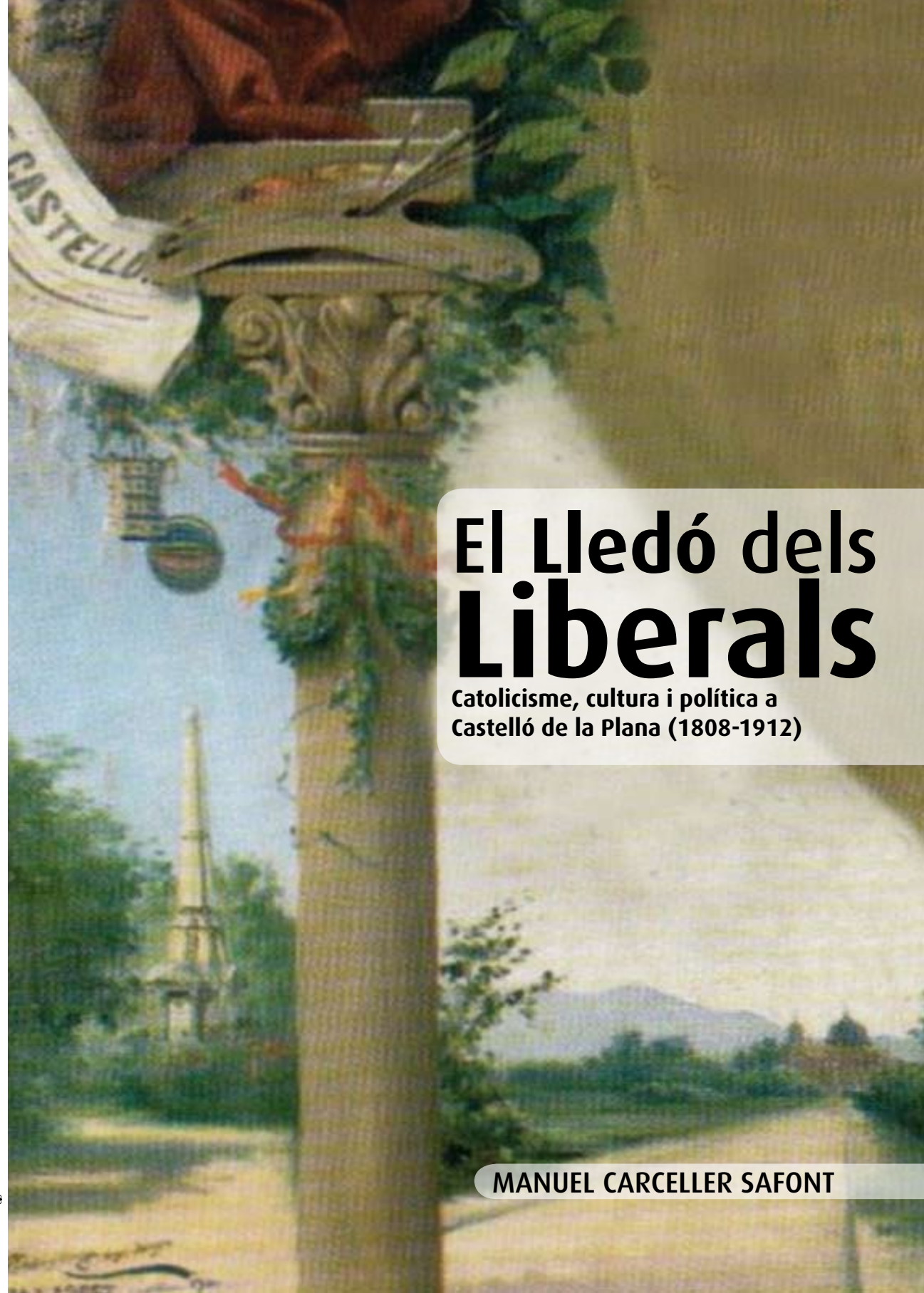

El Lledó dels Liberals • MANUEL CARCELLER SAFONT

El Lledó dels Liberals

Catolicisme, cultura i política a
Castelló de la Plana (1808-1912)

MANUEL CARCELLER SAFONT

EL LLEDÓ DELS LIBERALS

MANUEL CARCELLER SAFONT

CARCELLER SAFONT, MANUEL

El Lledó dels liberals (1808-1912). Catolicisme, cultura i política a Castelló de la Plana/
Manuel Carceller Safont – Ferran Archilés Cardona, pròleg
Castelló de la Plana:

Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló, D.L. 2012. (Castelló: Impremta Rosell)

.... p. ; 24 x 17 cm. – (Investigació, ciències i humanitats;)

Índex de noms – Bibliografia. – Text en valencià – Documents en castellà.

ISBN:

1. Castelló de la Plana – Història – S. XIX-XX– Carceller Safont, Manuel – Ferran Archilés Cardona, pròleg
Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló.

© Del text: Manuel Carceller Safont, 2012.

© D'aquesta edició: Ajuntament de Castelló de la Plana, 2012.

Fotografies: Arxiu de la Basílica del Lledó, de Castelló.

Il·lustració de la portada. Ramir Leza Agost: Cartell del certamen del diari Heraldo de Castellón. 1900.
Museu de Belles Arts de Castelló

Edita: Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló.
Carrer Antoni Maura, 4 - 12001 Castelló

Portada: Carolina Marzá

Imprimeix: Impremta Rosell S.L. Castelló de la Plana

ISBN:

Dipòsit legal: CS- 2012

EL LLEDÓ DELS LIBERALS

Catolicisme, cultura i política a
Castelló de la Plana (1808-1912)

Manuel Carceller Safont

Dades catalogràfiques

CARCELLER SAFONT, MANUEL

El Lledó dels liberals (1808-1912). Catolicisme, cultura i política a Castelló de la Plana/ Manuel Carceller Safont – Ferran Archilés Cardona, pròleg – Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de l’Ajuntament de Castelló, D.L. 2012. (Castelló: Impremta Rosell)

256 p. ; 24 x 17 cm. — (Investigació, ciències i humanitats)
Índex de noms — Bibliografia. — Text en valencià — Documents en castellà.

1. Castelló de la Plana – Història – S. XIX-XX– Carceller Safont, Manuel – Ferran Archilés Cardona, pròleg – Servei de Publicacions de l’Ajuntament de Castelló.

© Del text: Manuel Carceller Safont, 2012.

© D’aquesta edició: Ajuntament de Castelló de la Plana, 2012.

Fotografies: Arxiu de la Basílica del Lledó, de Castelló.

Il·lustració de la portada. Ramir Leza Agost: Cartell del certamen del diari Heraldo de Castellón. 1900. Museu de Belles Arts de Castelló

Edita: Servei de Publicacions de l’Ajuntament de Castelló.
Carrer Antoni Maura, 4 - 12001 Castelló

Portada: Carolina Marzá

Imprimeix: Impremta Rosell S.L. Castelló de la Plana

ISBN: 978-84-96983-72-4
Dipòsit legal: CS 118-2012

ÍNDIX

Pròleg

Ferran Archilés Cardona (Universitat de València) 9

Capítol 1.

DE LA REVOLUCIÓ AL MODERANTISME (1808-1843)..... 11

Elecció de la Junta de govern (13). Casa prioral, hospital i refugi (14). Espoliació de l'orfebreria (16). El trinquet desvinculat del Lledó (17). El conflicte de les capellanies (17). Dimissions de procuradors: una hipòtesi (20). Els tretze xiprers del Lledó (23). La Beneficència en la Casa prioral (24). La nova proclamació del rei Ferran VII (25). L'ermità de la Beneficència (26). El primer inventari del segle XIX (27). Un santuari mal conservat (29). Decadència durant la guerra carlina (31). Al marge de de la revolució del 1835 (32). Els drets de l'ermità Lorenzo Ivars (33). Romeria de la Magdalena al Lledó (35). El canvi de les capellanies (35). Un trienni sense junta de govern (38). Contribució de la capellania (40). Retorn de la imatge al santuari (41). L'arrendament de l'hort de l'ermità (42). Dos inventaris del Lledó (43). La milícia de romeria (44). Proclamació de la reina Isabel II (45). Conclusions (47).

Capítol 2.

EL LLEDÓ DURANT EL REGNAT D'ISABEL II (1844-1868)..... 51

Les rendes del Lledó (54). Capellanies: final d'una història (56). Interferències festives (59). Lledó durant el Bienni progressista (63). Disputes en el retorn dels moderats (64). Primera edició del *Novenario* de Cardona Vives, 1862 (69). Resum històric del *Novenario* (71). Una acta del plenari de la festa del Lledó (72). Les significatives festes de 1865 (73). Preparatius del centenari (78). El cinquè centenari (80). Algunes conclusions (83).

Capítol 3.

EL SEXENNI DEMOCRÀTIC I LA RESTAURACIÓ (1868-1880)	91
El liberal mossén Jaume Pachés (94). La dimissió de Vicente Cardona Vives (94). Anys d'escassa participació (96). L'inventari del 1872 i l'ermitana del Lledó (97). La guerra carlina suspén la festa del Lledó (98). L'ermità Vicente Ripollés Ivars (100). El trasllat del 1876: final de la guerra carlina (102). Notícia sobre mossén Jaume Pachés (104). Absències de regidors en les festes de 1877 i 1878 (105). L'administració del santuari el 1879 (108). L'informe de 1879 sobre la refundació de la Confraria (111). Noves absències en la festa de 1880 (114). Algunes conclusions (115).	

Capítol 4.

EL PERÍODE DE CRISI DELS PARTITS EN LA RESTAURACIÓ (1881-1891).....	123
L'absència municipal del Lledó el 1882 (127). La inauguració del Círculo Cooperativo de Castelló (132). Notícia sobre la festa de maig (138). La festa patronal de 1883 (138). Una celebració republicana en el Lledó (139). El còlera de 1884 (142). Les festes pel final del còlera de 1885 (143). Política i devocions (148). Anys negres del republicanisme (149). Plugues sobre la festa (151). Més festes per lliurar-se del còlera (154).	

Capítol 5.

EL LLEDÓ ENTRE DOS SEGLES (1890-1912).....	159
Madramany, l'alcalde-procurador (162). Absència de mitja corporació el 1883 (163). Una celebració de la confraria (164). L'expedient de la declaració canònica de la Patrona (165). La polèmica dels comptes del procurador Peñalver (167). La negativa municipal de 1895 (168). L'elecció del clavari i del procurador el 1895 (170). Una protesta contra el camí del Lledó el 1896 (171). L'intent de Gasset de laïcisme en la festa (173). Ricardo Carreras, procurador (176). El pressupost de les festes religioses de 1889 (177). Inassistència de monàrquics a la processó del nou segle (180). La primera castellonenca del nou segle (181). Debat sobre pressupost de festes religioses (181). Castelló i Tàrraga i el camí del Lledó (183). Els	

matrimonis en el Lledó (185). Una proposta de 1903 d'unificació de festes (186). Urbanització del camí del Lledó (186). L'escàndol de la processó de 1904 (188). La vaga de Vinaròs de 1904 (192). La festa de l'arbre al camí del Lledó (193). 1912: primera festa patronal de diumenge de maig (196). Polèmiques periodístiques de carlins i republicans (199). Algunes conclusions finals (204).

Capítol 6.

APÈNDIX DOCUMENTAL

[A/1] Juan Cardona Vives: Origen de Nuestra Señora del Lledó.....	212
[A/2] <i>Crònica Castellonense</i>	214
[A/3] J. Blasco, E. Dávalos, V. Sales: Informe de la Comisión sobre el proyecto de Estatutos de la Archicofradía de Lledó.....	215
[A/4] <i>La Provincia</i> : Lo de las fiestas.....	220
[A/5] <i>El Clamor de Castellón</i> : Los devotos de la Virgen del Lledó	221
[A/6] Manuel Bellido Rubert: Mi Oración.....	222
[A/7] <i>El Clamor</i> : La Virgen de Lidón y la «oración» de un neo.....	224

FONTS I BIBLIOGRAFIA	228
----------------------------	-----

ÍNDIX DE NOMS.....	240
--------------------	-----

Llista de quadres

1.1. Relació de priors i procuradors (1807-1843)	50
2.1. Confraries a Castelló durant el període moderat (1844-1868).....	84
2.2. Relació de priors i procuradors (1844-1868)	90
3.1. Dèficit de l'administració dels procuradors (1869-1878)	109
3.2. Relació de clavaris i procuradors (1868-1880)	122
5.1. Relació de clavaris i procuradors (1891-1912)	203

Abreviatura

AACS: Acta de l'Ajuntament de Castelló

PRÒLEG

Ferran Archilés Cardona

Departament d'Història Contemporània. Universitat de València

Estic del tot convençut que jo no sóc la persona més adient per a encapçalar aquest llibre de Manuel Carceller. Les meues afinitats electives no graviten precisament cap a la sensibilitat religiosa. Però com que això a l'autor no li ha semblat un obstacle per a convidar-me amablement a escriure aquestes ratlles, tampoc no ho serà per a mi.

El Lledó dels liberals. Catolicisme, cultura i política a Castelló de la Plana (1808-1912) aborda un tema important per a la història castellanenca i que mereix ser objecte d'estudis. En realitat, la relació de la religió amb les cultures polítiques així com amb la construcció de les identitats (locals tant com nacionals) és un tema que de manera creixent està agarrant força en els estudis de cas d'arreu d'Europa, i també al cas espanyol. Potser el fet que, en les darreres dècades, la religió haja tornat a ser objecte d'intensa utilització política per part de la dreta, està ajudant a donar visibilitat a la importància del tema.

Perquè, en efecte, del que es tracta és de saber com s'articula la utilització de la religió i dels seus símbols amb els móns de la política. En aquest sentit, *El Lledó dels liberals*, a través del símbol cabdal de la religiositat local castellanenca com és el de la seua patrona, descabdella alguns dels nusos centrals d'aquesta interrelació. Ho fa a més, amb una àmplia cronologia que abraça tot el segle XIX fins endinsar-se la segona dècada del segle XX, quan acaba el «llarg segle XIX», per dir-ho amb la fórmula consagrada, i quan tantes coses començaven a canviar. Aquesta llarga cronologia, però, no fa sinó que contribuir a reforçar la que, en la meua opinió, és la hipòtesi central del llibre. Segons M. Carceller, Lledó fou un objecte de pugna, de disputa entre els liberals i els republicans castellanencs enfront dels sectors confessionals i reaccionaris. I ho fou, perquè, almenys per molt de temps, des de la cultura política del liberalisme castellanenc, però també per part dels republicans castellanencs no es va voler que Lledó fos patrimoni dels sectors més reaccionaris. Exhumant informacions ací i allà i rellegant algunes coses que sabíem o creiem saber, Carceller, ens ofereix un tast de la transcendència d'aquestes disputes. Certament, com l'autor assenyala, a mesura que ens endinsem en la Restauració, i a mesura que arribem a la fi del segle, la divergència entre un món i l'altre, entre el món dels «clericals» i el dels «anticle-

ricals» va esdevenint irreconciliable. Per això els mites i els símbols van esdevenint patrimoni exclusiu i exclouent d'algú contra els «seus» enemics. Em fa la impressió que Carceller tendeix a culpar sobretot als republicans, als anticlericals, d'una radicalització excessiva. No crec que li falte raó. Però em sembla que la voluntat de patrimonialització i l'agressivitat de l'església valenciana i espanyola, no menys que la local, van estar a l'alçada dels excessos republicans.

Fos com fos, el fenomen fou general, es donà arreu de l'Europa mediterrània. El *cleavage* clericalisme/anticlericalisme serà uns dels eixos de la política espanyola ja per a tot el primer terç del segle xx. Certament, però, farem bé de no llegir el principi de la història pel seu final: la incompatibilitat entre els republicans i els seus adversaris catòlics (carlins o no, clar) no és tota la història.

Al llarg del llibre, Carceller ha anat espigolant suggeriments per a futures investigacions, fils que caldrà resseguir. Per exemple, quan tracta de saber, més enllà de la documentació «oficial» generada, el sentit de la religiositat popular associada a la Mare de Déu del Lledó, el seu abast. Segurament, ens caldran eines més pròpies de l'antropòleg per a indagar en aquesta direcció. Sembla fora de dubtes que al període que ens ocupa la popularitat és real, i de fet la força de l'anticlericalisme és, irònicament, la millor prova a contrari. Però, com s'endinsà en el món mental dels camperols o dels artesans castellanencs? Fou viscuda de manera igual per homes que per dones? Com estava present en el dia a dia dels castellanencs i castellanenques? I finalment, *per què* l'anticlericalisme fou tan atractiu a la ciutat, malgrat tot?

Ara mateix, segurament no podem donar respostes a aquestes preguntes. Però gràcies a *El Lledó dels liberals* disposem d'un gran repertori d'informacions que de segur que ens ajudaran. En un altre lloc jo n'he parlat de l'existència de dues maneres d'imaginar Castelló, la liberal-republicana i la de *l'altre* Castelló, el que en va fer del catolicisme el seu eix central. Si el llibre de Manolo Carceller ja hagués estat publicat quan vaig escriure aquelles planes m'hauria estalviat més d'una imprudència i més d'una errada. Perquè Carceller és un historiador minuciós i puntillós, a qui li agrada esmenar la plana quan troba que algú ha consultat mal o no coneix una font, una dada. De vegades el seu treball em recorda els erudits vuitcentistes, saberuts, obsessius en la recerca. De no ser així, *El Lledó dels liberals* no existiria, i ens hauríem perdut un treball que ens permet conèixer, conèixer-nos millor els castellanencs; fins i tot als qui no estem d'acord amb la premissa que la religió és («ha de ser», imperativament) part de la identitat dels pobles. Parlem-ne.

Capítol 1

DE LA REVOLUCIÓ AL MODERANTISME (1808-1843)

Retaule del cambril del santuari de la Mare de Déu del Lledó, tal com era a principis del segle XIX

LA HISTÒRIA del lloc del Lledó al llarg dels temps no ha estat aliena a l'evolució general de la societat castellonenca. I justament els inicis del segle XIX no són, almenys pels indicis i notícies que en coneixem, un dels seus moments més brillants (Francés et al., 1982: 30)

És el segle XIX una etapa anodina per a la vida religiosa i artística del santuari. A aquest estat contribueixen els nombrosos conflictes polítics, la Desamortització i incautació dels béns eclesiàstics i la crisi per la qual travessa l'art religiós de l'època.

La responsabilitat de regir la confraria de la Mare de Déu del Lledó va recaure des de la seua fundació en 1559 en tres ciutadans, que constituïen la junta de govern, responsable del regiment de la institució. Per atendre el culte i procurar la dignitat del temple del Lledó, l'Ajuntament de Castelló, propietari i custodi del lloc, nomenava un «procurador» com a delegat de l'autoritat municipal, amb les funcions de majoral seglar; un clavari, càrrec que era exercit per un prohoms, en representació de la societat castellonenca, i un prior o manobrer eclesiàstic, que era refrendat pel bisbe diocesà, a proposta de les autoritats municipals. L'elecció del prior havia de recaure sempre en un rector de l'església major de Santa Maria (Francés, 1999: 537).

ELECCIÓ DE LA JUNTA DE GOVERN

Una acta municipal del 12 de març de 1808 ens informa de la celebració d'una sessió municipal per elegir els càrrecs de «clavario, prior y procurador de la festividad de Nuestra Señora de Lledó». Té interès comentar que des del 1583 el Consell Municipal de Castelló havia acordat que el mandat de la «tríade de govern» del Lledó durara tres anys. Però els temps canviaren i, després de mandats de durada indefinida, el 1746 es va proposar que els càrrecs foren d'elecció anual, inclòs el càrrec eclesiàstic de prior. Per tant, a partir de mitjan segle XVIII, en teoria, l'elecció de càrrecs era anual, i havia de

ser refrendada per l'Ajuntament, prèvia presentació de candidats pels quals n'exercien les funcions.

Però no va canviar només la durada dels principals càrrecs sinó també el sistema d'elecció. Des del 1755 ja no intervenia de forma preferent l'autoritat municipal, perquè els mateixos càrrecs que cessaven tenien la potestat de presentar dos candidats, perquè l'Ajuntament en realitzara el nomenament definitiu (Francés, 1999: 542).

En aquella ocasió, el 1808, mossén José Castell va substituir un altre prevere, don Pedro Balaguer, en la funció de prior del santuari. Mossén Castell havia estat també prior de la Sang en l'any 1803 (González Espresati, 1941: 123). José Breva i Català va resultar elegit com a nou clavari, a proposta del càrrec de l'any anterior, Felipe Montserrat, que era regidor i diputat del Comú; i José Torres va ser designat procurador, a proposta del cessant José Vilarroig. Els nomenats eren elegits en març i havien d'actuar en l'any en curs. El retard és un exemple de les moltes irregularitats en la continuïtat de la gestió del Lledó durant aquest període històric. Només dos mesos més tard començaria la guerra contra Napoleó, coneguda com a guerra del Francés, i el lloc del Lledó coneixeria un període de canvis dràstics i també de desinterés per part del poder municipal.

En els moments de l'excitació popular contra els francesos es van originar a Castelló motins que van acabar en fets luctuosos, com el succés del 19 de juny de 1808, quan es va assassinar el governador Pedro Lobo i Arjona, considerat un afrancesat, el pròsper llaurador Félix Giménez i el mercader d'origen francès Ambrosio Galván (Perales, 1912: 62-63).

CASA PRIORAL, HOSPITAL I REFUGI

Una acta municipal del 4 de juliol de 1809 documenta l'opinió del regidor degà de l'Ajuntament, Francisco González Gaeta, pel «sumo descuido

y abandono en que se hallan las administraciones de esta Casa Capitular, particularmente la del Ermitorio de Nuestra S. de Lledó». Un acord municipal va autoritzar José Breva i Català, síndic procurador del 1809, que havia exercit com a clavari de la festa de Lledó el 1808, i Francisco Sociats, alcalde major, perquè apremiaren els responsables de les dues administracions, tant de la casa de la ciutat com del santuari patronal, a retre comptes per clarificar les rendes i les obligacions que els pertanyien. Segons explica l'historiador Josep Miquel Francés (1999: 236) el síndic va ser incapaç de millorar la gestió davant el «desarreglo que se observaba en los fondos y caudales de la Administración, y ponerla en todo a buen régimen», segons consta en l'acta de la Junta del 16 d'agost de 1809 al *Llibre de Casa i Ermita*.

La Casa Prioral va ser convertida durant aquell període d'ocupació militar francesa en hospital militar de convalescència, fins l'agost de 1809. D'hospital va passar a refugi. En aquell any de 1809 va servir com a recer de 22 monges dominicanes que fugien dels francesos, ocupants de Saragossa. S'hi van quedar fins el 2 de gener de 1810, quan van partir cap a Múrcia. També va viure refugiat a la casa Prioral el pare mestre de l'ordre del agustins, el castellanenc fra Manuel Gil, i allí va morir en la nit del set al vuit d'octubre de 1812.

La guerra del Francés fou, en gran part, la causant d'aquesta decadència. Per una banda foren moltes les esglésies saquejades. Per l'altra en molts casos, davant les contribucions que s'urgien als pobles en numerari, es recorria als diners de les confraries, que evidentment mai no es retornaren al seu lloc. Cal considerar també la decisió de la Junta Central Suprema del Regne, que el 1809 va ordenar el préstec forçós de les joies de les esglésies que es consideraven innecessàries per al culte, així com l'ordre que data del 8 de maig de 1811, ratificada per la Regència, de lliurar la plata de les esglésies, mesura que també i de forma sistemàtica va ser duta endavant pels francesos.

Durant la guerra, per decisió del vicari de la diòcesi de Tortosa, l'any 1811, es van organitzar a Castelló unes solemnes rogatives públiques, per pregar pel

triomf de les tropes espanyoles. La cerimònia es va iniciar el 25 de març, data d'una festa litúrgica mariana, la de l'Encarnació. Representants dels quatre ordes religiosos presents a la vila –caputxins, franciscans, agustins i dominicans– juntament amb el clero secular, abillats amb tot el protocol, van organitzar una processó des de l'església de Santa Maria fins a la de la Sang, duent la imatge de la Lledonera. Després del cant del Miserere i d'algunes oracions, els participants van tornar a Santa Maria, resant el rosari, igual com a l'anada.

Durant els sis dies següents es van fer cerimònies de rogativa a les diverses esglésies de la vila castellanenca. El 31 de març es van traslladar al santuari del Lledó, on va tenir lloc predicació (Rocafort, 1945: 219-220).

El 21 de setembre de 1811 va arribar a Castelló el mariscal Suchet al capdavant d'un exèrcit de 22.000 homes. Una de les seues primeres decisions va ser nomenar governador de la vila el marquès d'Usategui, que era a més el regidor degà i persona vinculada al santuari del Lledó. Igualment Luis Bellver va ser designat alcalde major, Pedro Bigné administrador de rendes i Pedro Villaroig interventor.¹

ESPOLIACIÓ DE L'ORFEBRERIA

La rapinya que va envoltar l'episodi de la guerra del Francès, també coneguda com de la Independència, va convertir en botí bèl·lic una peça important de l'orfebreria del santuari. Aquella llàntia barroca de plata, decorada amb deu caps de pirates berberiscos, que havia il·luminat des del segle XVI l'altar de la Mare de Déu del Lledó, va desaparèixer amb l'exèrcit francès, seguint el vent de la ira i de la violència. El doctor Sánchez Gozalbo (1964) va glossar aquell episodi, irònicament, tot comparant els berberiscos amb els militars francesos:

1. Sobre les ordres dels francesos respecte a l'orfebreria de les parròquies, BADA I ELÍAS, JOAN (1986): *L'església de Barcelona en la crisi de l'antic règim (1808-1833)*, Facultat de Teologia de Barcelona, Editorial Herder, pp.177-180. Sobre el nomenament del nou governador, AACs, 1811: 21 setembre.

Con menos riesgo otros piratas ilustrados, en la francesada, dedicados al pillaje cargaron con la lámpara y con la proeza seiscentista de los diez moros del Lledó. Arcades ambos.

En la recta final d'aquell període bèl·lic, en concret el 3 d'agost de 1814, va nàixer a Castelló una figura que anava a ser cabdal en la història vuitcentista local: Juan Bautista Cardona Vives.

EL TRINQUET DESVINCULAT DEL LLEDÓ

El colp d'estat del rei Ferran VII, consolidat amb la publicació del Reial Decret del 4 de maig de 1814 que restaurava el poder absolut del monarca, va suposar l'inici d'un sexenni de repressió política.

Un acord municipal del 21 de maig de 1816 va acabar amb la vinculació dels beneficis del trinquet de pilota amb el lloc del Lledó. La Junta de Caritat va demanar a l'Ajuntament que realitzara la reparació del trinquet al seu primitiu estat, per aprofitar els seus beneficis per a «la obra pía que considerase con más urgencias; en cuya época le pareció asignarla a la Administración de Nuestra Señora». Ara es va considerar que la institució que calia beneficiar era l'hospital. Potser sota alguna ombra de temor al resultat del canvi, l'ajuntament es va reservar la potestat de continuar assistint el lloc del Lledó: «satisfecho este Ayuntamiento llenar en un todo las intenciones de los fundadores, y cree igualmente no tener ninguna obligación de atender a la asistencia de la iluminación de Nuestra Señora, pero en el caso de que resultase alguna será del cargo de este cuerpo el cumplirla».

EL CONFLICTE DE LES CAPELLANIES

El 6 de maig de 1701 el notari castellonenc Vicent Pascual va atorgar testament, on va preveure que de la renda dels seus béns es fundaren dues

capellanies en el santuari patronal, sota el patronatge una d'elles de la Mare de Déu del Lledó i sant Vicent Ferrer, i l'altra de sant Antoni de Pàdua i sant Tomàs d'Aquino. Amb aquesta finalitat el notari Pascual va preveure la construcció d'una casa de tres naus per albergar els beneficiats eclesiàstics, que substituiria el precari i reduït estatge de l'ermità, que ja es trobava a la vora del temple. Eixe és l'origen de la Casa Prioral de Lledó, que es va acabar de construir cap a 1723 i que ha arribat als nostres dies (Francés, 1984: 109-126)

Dins el període històric que ens ocupa, en la primera reunió municipal de 1817, el 4 de gener, el regidor Francisco March va exposar que la capellania del santuari es trobava vacant per la mort del prevere Gabriel Climent. Considerant el protagonisme de la institució municipal en el tema de la capellania del Lledó, «cuya presentación pertenece en parte como a Patrón [a] este Ayuntamiento», s'autoritzà el regidor José Català perquè, en representació del municipi, proposara mossén Esteban Climent, germà del difunt, com a nou beneficiat del càrrec.

Només dèsset mesos després, la mort de mossén José Ximénez, que tenia adjudicada la funció de l'altra capellania del santuari, obligava l'Ajuntament a cobrir novament la vacant amb la presentació d'un candidat, «examinada la fundación con atención», segons consta en l'acta municipal del 9 de maig de 1818. Fóra a causa de les circumstàncies socials i polítiques de l'època o per decisió expressa, el fet és que la qüestió es va postposar.

El 4 de febrer de 1820, un mes abans de l'inici del Trienni Liberal, l'Ajuntament va ser informar d'un memorial de Vicente Roca que sol·licitava la concessió al seu nét Vicente Roca i Barberà del càrrec de la capellania vacant. Es va arribar a elegir un regidor comissionat per a la reunió dels patrons d'aquesta fundació devota. Però el fet és que més de tres anys després, en agost del 1823, en una acta de l'Ajuntament es nomena mossén Esteban Climent com a «posehedor [sic] de las dos capellanías del Lledó» (AACS,

1823: 8 agost), passats ja els governs municipals del Trienni. El 20 de novembre de 1824 el titular del benefici eclesiàstic va demanar a l'Ajuntament que se li pagaren les pensions que se li devien de tot aquell any «sobre las dos capellanías de N^a S^a de Lledó que obtiene». Però el valor econòmic d'aquest concret benefici continuava sent motiu de reclam econòmic a la corporació municipal, vuit anys després de la mort d'un dels titulars, mossén Ximénez. Així el seu cunyat, Luis Doménech i Bueso, va reclamar, el 15 de juliol de 1826, el cobrament de 216 lliures, deute de les pensions adscrites a la capellania. La petició estava avalada pel testament del prevere, que havia fet hereva de la meitat d'eixa quantitat a Josefa Ximénez, esposa del citat Doménech, germana del capellà i beneficiària del seu patrimoni. L'ajuntament va acordar estudiar conjuntament els casos de tots els acreedors de censos.

Però alguns clergues castellanencs van continuar sol·licitant la plaça d'una de les capellanies del Lledó, i així tenim notícia d'un memorial de petició, datat el 13 de maig de 1828, presentat al plenari municipal per mossén Peregrín Ibáñez. Davant aquesta demanda l'Ajuntament, optant per la prudència, va acordar «tomar informes y conocimientos», frase que equivalia pràcticament a arxivar la petició. Tres anys després, el 15 de gener de 1831, un altre prevere, Joaquín Fuster, a través d'un memorial, demanava a l'Ajuntament el nomenament d'una diputació, avui en diríem una delegació, per atorgar la capellania del Lledó vacant des de la mort de mossén Ximénez, feia ja tretze anys. L'ajuntament va comissionar els regidors Vicente Masip i Ramon Vallés perquè actuaren en nom de la corporació municipal. Però només unes setmanes més tard la senyora Josefa Ximénez i Castell, germana del difunt rector, demanà poder presentar davant l'autoritat municipal els documents que demostraven el seu dret de participació en el patronat que havia de proposar els candidats a la capellania, segons l'acta del 5 de març. L'Ajuntament va acordar demanar-li que acudira als tribunals per tal de defensar els seus possibles drets.

DIMISSIONS DE PROCURADORS: UNA HIPÒTESI

Però la falta d'interés sobre el nomenament dels càrrecs de Lledó no afectava només l'estament eclesiàstic sinó també els administradors municipals. El 2 de novembre de 1818 el procurador Nicolás Agost, terratinent amb propietats a la partida de Taxida, va comunicar a l'Ajuntament de Castelló que el llaurador elegit per substituir-lo en les seues funcions l'any següent, Nicolás Vilarroig, ja havia exercit com a procurador anys passats, i per tant presentava l'alternativa de designar per al càrrec entre els hisendats Carlos Pascual o Pedro Igual. L'elecció municipal va recaure en Carlos Pascual, però immediatament aquest va presentar un escrit a la corporació on al·legava que havia exercit el càrrec el 1813, i per substituir-lo proposava una tria entre els candidats Luis Molinos i Miguel Llansola, que va ser finalment l'elegit.

La vespra de la festa major de 1819, el 4 de setembre, Miguel Llansola va acudir personalment a convidar l'Ajuntament a la festa del santuari patronal. Resulta curiós que l'acta municipal el presenta com a «procurador de la Cofradía de Nuestra Señora de Lledó». Deu dies després, el 14 de setembre, l'Ajuntament va rebre la notícia que el bisbe de Tortosa acceptava el projecte dels representants de la vila de Castelló respecte a les contribucions que calia pagar al clero.

El 16 d'octubre d'aquell any l'Ajuntament va ser informat que el nou procurador elegit, Vicente Breva, demanava el relleu del càrrec, «por no permitirselo las circunstancias de su casa, y se le relevó». El nomenament va recaure en el llaurador Ramon Ripollés, que pel que sabem tampoc no va acceptar. La corporació de l'època, presidida per l'alcalde Agustín de Quadros, va comissionar el regidor José Peris per revisar els comptes de tots els procuradors del Lledó dels últims anys, potser afectats per aquests canvis. Però a més l'Ajuntament de Castelló va acordar advertir el Gremi de Llauradors sobre el signe de manca de confiança que indicava aquella situació. Això consta en l'acord municipal (AACS, 1819: 23 novembre):

Se haga saber al Diputado mayor del Gremio de Labradores que si no admiten sus Individuos la Procura de Nuestra Sra. de Lledó se verá precisado el Ayuntamiento a nombrar para dicho encargo a quien bien visto le sea.

Eren aquestes paraules només un advertiment? Com podem interpretar aquesta situació de dimissions? En el primer plenari municipal de febrer de 1820 hem localitzat unes consideracions interessants per aproximar-nos a la qüestió. L'Ajuntament es trobava en la necessitat de nomenar procurador de Lledó per a aquell any, «cuyo encargo se havia [sic] conferido ya a varios sugetos [sic] labradores según costumbre, y nadie havia querido admitir». En l'acta, datada el 4 de febrer, se'ns diu que el secretari municipal havia informat el diputat major del Gremi de Llauradors que «el ayuntamiento veía con dolor que los individuos labradores se apartaban de desempeñar un encargo tan honorífico». L'Ajuntament havia intentat l'alternativa de nomenar procurador un altre veí que no fóra llaurador, representant d'algun del gremis o oficis de la ciutat, tal i com ja s'havia fet en alguna ocasió, però també sense èxit. Finalment havia trobat en el senyor Vicente Mas un candidat que havia acceptat el nomenament. Circumstancialment, Mas acabaria sent un procurador del Lledó de llarg mandat, amb una titularitat de sis anys, efecte de les circumstàncies polítiques de l'època.

En el Ple municipal de dues setmanes després, el 19 de febrer, s'acordà demanar un informe a l'Audiència de València sobre les peticions del gremi de llauradors. Les tres qüestions que es pretenia reformar eren una de caràcter intern –la renovació anual de quatre membres de la Junta major del gremi–, una altra afectava la justícia –la potestat de denunciar de qualsevol individu del gremi sobre la conservació dels terrenys agrícoles–, i la tercera era de caràcter laboral, –l'acord de reencarregar una sèrie de llauradors del gremi, anomenats zeladors, del treball remunerat per l'Ajuntament de la vigilància dels camps.

La corporació municipal d'aquell moment s'oposava a la no caducitat de la prerrogativa de denúncia davant la justícia per part dels membres de la junta,

i igualment defensava el seu dret a nomenar lliurement els zeladors o guàrdies de camp. En l'acta municipal apareix una consideració sobre el tema que resulta interessant relacionar amb les renúncies dels procuradors del Lledó:

Entre los guardias de campo nombrados por el Ayuntamiento y los elegidos por el gremio, con el nombre de celadores, no dexaria de haver [sic] alguna emulaci3n, y podria temerse algun mal resultado: ya no es esta una presunci3n, es un hecho. En los dos a3os que se ha tolerado al Gremio el nombramiento se han notado varias disputas y altercados que por fortuna no han tenido trascendencia.

El plenari municipal no es va adherir ni a la petici3 de perennitat de denúncia judicial, ni a la delegaci3 completa en el gremi de llauradors del nomenament de guàrdies de camp. Davant aquestes notícies –els dos anys de disputes de què parla el document– creiem que podem presentar la hipòtesi que les renúncies al càrrec de procurador, que hem comentat, i la queixa i advertència dels representants del poder municipal poden estar relacionades amb la qüestió de l'enfrontament de criteris entre l'Ajuntament de Castelló i el gremi de llauradors.

A bon segur que la decisi3 municipal va continuar sent polèmica, perquè un mes després, en els últims moments del període del sexenni absolutista del regnat de Ferran VII, l'ajuntament, presidit per l'alcalde Vicente Molner, va acceptar en la pràctica la potestat del gremi sobre l'elecci3 dels guàrdies de camp:

... aunque el Ayuntamiento está autorizado para nombrar los sugetos [sic] que deben servir los cargos de Guardias Celadores, y lo ha hecho siempre sin preceder ninguna propuesta recibirá sin embargo del Gremio una lista con todo el agrado, eligiendo todos los comprendidos en ella o los que de ellos juzgue más acrehedores a su confianza; más sin desprenderse de la prerrogativa de poderlo hacer por si.

No va ser fins el 1826 quan es va superar la controvèrsia amb el món de la llaurança que va afectar la designaci3 del procurador del Lledó. Segons

es recull en l'acta municipal del 9 de setembre de 1826, coincidint amb la festa del Lledó d'eixe any, dos llauradors castellonencs, Bernardo Pérez i José Ximénez, van sol·licitar a l'Ajuntament que es tornara a la «costumbre immemorial» de proposar com a procurador del Lledó un representant de «la clase de labradores». L'Ajuntament, tot reconeixent la raó de la petició, es va adherir a la sol·licitud, i en la Junta celebrada amb motiu del dia de la festa de la Patrona va ser elegit com a nou procurador Bernardo Pérez, el primer dels peticionaris (AACS, 1821: 24 març).

ELS TRETZE XIPRERS DEL LLEDÓ

Quan l'1 d'abril d'aquell any el comandant Riego va proclamar la Constitució de 1812 amb un pronunciament militar es donava pas a l'etapa que avui coneixem com el Trienni Liberal. Les Corts van buscar un canvi en l'organització de l'Església catòlica a través de la reforma dels regulars i de la reducció del seu particular sistema fiscal, que anunciava la futura desaparició dels delmes i primícies eclesiàstiques. Així en el cas de Castelló, el 10 de juny de 1821, per acord de les Corts Constituents, es van suprimir els convents de Sant Agustí i de Sant Domènec. De fet en la sessió municipal del 29 d'agost de 1821 es va informar de la petició de l'alcalde Vicente Molner de destinar el convent desallotjat dels dominicans com a Casa de Beneficència.

El caràcter de patrimoni públic del lloc del Lledó justificava atendre peticions com la de Francisco Gaeta, que sol·licitava a l'Ajuntament poder tallar un xiprer, «de los trece que hay en el hermitorio de Nuestra Señora de Lledó» (AACS, 1822: 20 abril), per aprofitar la fusta en la construcció d'una sénia. L'Ajuntament, segons l'acta, va comissionar com a pèrits el regidor Joaquín Farcha i uns fusters de la vila per atendre la petició, amb l'obligació del senyor Gaeta de reposar dos xiprers de quatre pams l'any següent en el paratge del santuari que se li designara.

LA BENEFICÈNCIA EN LA CASA PRIORAL

Aquella època representava a Castelló l'inici de la protecció social de caràcter públic i així l'Ajuntament del 1822, d'acord amb la llei del 6 de febrer d'aquell any, va fundar la Casa de Beneficència per a l'acollida i educació dels xiquets que s'havien quedat sense pares. La nova institució va quedar instal·lada en un primer moment en la Casa d'Orfes, fundada pel bisbe Climent en el segle XVIII.

El final forçós del Trienni Liberal, amb l'ocupació del territori espanyol per l'exèrcit francès dels «Cent mil fills de sant Lluís», va dur a presidir l'Ajuntament de Castelló el brigadier d'infanteria Francisco Xavier de San Juan, que exercia a més com a governador militar, considerat un «absolutista furioso y extremadamente enemigo de la libertad política» (*Efemérides*, 1913). En l'estiu de 1823 la comissió formada pels regidors Patricio Zaragoza i Francisco Sociats va informar la corporació municipal que la casa del bisbe Climent no era capaç d'acollir tots els pobres de la Beneficència. A l'hora de presentar una alternativa van pensar en el paratge del Lledó:

...proponía la Comisión podían trasladarse al Hermitorio de Lledó y Casa del Capellán a él contigua: Se aprobó la propuesta y se acordó fuesen trasladados desde el día de mañana todos los pobres sin excepción, por ahora, para cuya operación se comisionaba a los ss. Bautista Mas, D. Bernardo Roca y Vicente Mas, y que para su manutención se impusiera desde el día de mañana un diezmo en libra de carne.

El trasllat de la Beneficència a la Casa Prioral del Lledó es va realitzar el 2 d'agost de 1823. L'ajuntament va sol·licitar a mossén Esteban Climent, que havia assumit les funcions de les dues capellanies de Lledó, que desocupara l'edifici de la casa. La corporació municipal preveia fins i tot un possible ús de la força pública: «Y si no lo cumple dentro de dicho término pasen dos alguaciles y lo verifiquen».

Des d'aquell moment ens trobem amb els beneficiats de les capellanies fora de la casa prioral, que havia estat creada justament per allotjar-los, i la decisió no era d'un govern municipal liberal revolucionari sinó d'un d'absolutista. En la sessió municipal del 30 d'agost d'aquell any es va acceptar la petició del prevere Juan Matamoros de retirar-se a la casa de Beneficència del Lledó, on s'oferia, com a contraprestació, a ensenyar a llegir i escriure i també doctrina cristiana als interns.

LA NOVA PROCLAMACIÓ DEL REI FERRAN VII

La proclamació com a rei absolut de Ferran VII iniciava una etapa que és coneguda per la historiografia com la Dècada Ominosa. Les festes organitzades per l'Ajuntament amb motiu de la nova etapa de regnat, es van celebrar a Castelló a l'octubre del 1823 i van comptar amb la presència de la imatge de la Mare de Déu del Lledó, que va ser traslladada en dissabte des del seu santuari a la ciutat. Diumenge va haver-hi missa i sermó, predicat pel R. P. Francisco Liborio, i a la vesprada processó, on l'ajuntament va convidar a participar el clero i els gremis. Dilluns es van celebrar bous a la plaça Major, com era costum. La comissió municipal organitzadora va preveure, especialment, l'ornament de la vila amb cobertors i la il·luminació extraordinària durant els tres dies de celebració.

En la corresponent sessió municipal es va tractar també la qüestió de la renovació de càrrecs del santuari del Lledó. El degà de l'Ajuntament va proposar el senyor Joaquín Oliet, «por la clase de nobles en el Clavariato de N^a S^a. Del Lledó y quedó aprobado por unanimidad de votos». Igualment es va tractar la qüestió de l'elecció del prior del santuari, i va resultar elegit per unanimitat el prevere Juan Bautista Bayer davant mossén José Comín. El procurador Vicente Mas va plantejar el tema del seu càrrec. Segons consta en l'acta municipal «dixo que no se atrevía a proponer respecto [a este] año ser

nombrado por el Ayuntamiento», pero la corporació li va tornar a concedir la confiança (AACS, 1823: 7 octubre).

Era el moment de la revenja política, quan les noves autoritats absolutistes van promoure accions repressives contra els funcionaris liberals, amb confiscacions de terres, multes o destitucions. Seguint inicialment el mateix impuls radical de reacció al govern del Trienni, van restituir en els seus convents les comunitats de religiosos agustins, dominicans i franciscans, expulsats el 1821.

L'ERMITÀ DE LA BENEFICÈNCIA

A finals de novembre de 1823 l'Ajuntament de Castelló va acordar concedir a la Junta de Beneficència el càrrec d'ermità del Lledó. Després del desallotjament del capellà beneficiat, això suposava l'inici d'un altre problema de caràcter laboral. Mesos després, ja el 1824, Lorenzo Ivars, ermità destituït del seu càrrec, -«hermitaño que fue del heremitorio» se l'anomena- escriu un memorial a l'Ajuntament, davant el fet d'haver-se cedit a Beneficència la utilització de la casa prioral i la potestat de nomenar el càrrec d'ermità del Lledó. En la seua petició demana que siga la corporació municipal la que gestione els citats nomenaments, considerant els mèrits i les circumstàncies dels pretendents, quan la Beneficència deixi la disposició sobre el càrrec que havia rebut com a gràcia. Des del govern municipal es va negar que «este encargo haya sido patrimonio de familia alguna y sí depender esta gracia de la voluntad del Ayuntamiento» (AACS, 1824: 17 febrer).

La petició responia a un interès. Es buscava un cert reconeixement dels mèrits o de drets adquirits per la família Ivars. Tres anys després, un tal Nicolás Ibars i també Antonio Luis, l'ermità de la desapareguda ermita urbana de Sant Joan, van sol·licitar a l'Ajuntament que se'ls concedira el «cuidado del Ermitorio de Nuestra Señora del Lledó». En el document s'evita la deno-

minació d'ermità, perquè el nomenament d'eixe càrrec depenia llavors de la Beneficència. L'elecció es va realitzar, «en mérito de los servicios contraidos en este encargo no sólo por él, Nicolás Ibars, sino por sus padres, abuelos y antecesores» (AACS, 1827: 21 agost).

Aquesta afirmació indica per tant l'existència, almenys al llarg del segle XVIII i principis del XIX, d'una successió de fet en la funció d'ermità, per part d'una singular família castellonenca. L'acord municipal també constata l'existència vora el santuari de «dos pedacitos de huerta, propios del Ermitorio, de que antes se utilizaba el Ermitaño». L'Ajuntament va acordar cedir el benefici d'una de les parcel·les directament al «curador», i dedicar l'altra al conreu de verdures per a la manutenció dels pobres de la Beneficència. Lorenzo Ivars seria anys més tard restituït en el càrrec d'ermità, des d'on reclamaria la restauració dels drets d'explotació de tota la terra contigua al santuari.

EL PRIMER INVENTARI DEL SEGLE XIX

A bon segur l'absència d'ermità, tal com era tradicional, va fer possible un intent de substracció del patrimoni del Lledó, en la nit del 4 de setembre de 1825, hores després de finalitzar la festa de la patrona. Segons el relat dels fets de Francisco González Gaeta, el regidor degà, recollit en l'acte del Ple municipal del sis de setembre, un grup format entre sis i vuit homes es va presentar a la porta del santuari, tot demanant que els obriren les portes. Com que l'encarregat del temple, Bautista Navarro, no va voler atendre l'extemporània o injustificada demanda, els homes van tractar de forçar les portes, -«lo que indicaba una siniestra intención», consta en l'acta-, amb el desig de robar les joies i les robes de valor del santuari patronal. En l'acta no es diu si els aspirants a lladres aconseguiren de penetrar en l'interior del temple, per buscar els objectes valuosos, però afortunadament no van aconseguir el seu propòsit. El regidor González Gaeta va demanar una actitud de prevenció de

possibles atemptats futurs, i amb responsabilitat l'Ajuntament va acordar que «se depositasen en esta Sala Capitular, y en el arca de cinco llaves, las alajas y ropas de más valor», i que es deixara a l'abast, en el santuari, només tot el necessari per al culte religiós.

Així va nàixer, el 6 de setembre de 1825, el primer inventari de l'aixovar de la Mare de Déu del Lledó que s'ha conservat en tot el segle XIX. Segons consta en l'acta del Ple municipal d'aquell dia, el procurador Vicente Mas va dipositar un ampli conjunt d'elements del patrimoni de la Patrona que hom va considerar com a més valuosos. A diferència del costum dels segles anteriors de redactar informes detallats, els inventaris del segle XIX són relacions concises, molt sòbries, de joies i robes del tresor de la patrona. Les circumstàncies històriques de guerra i revolució de principis del segle XIX han convertit l'anterior inventari conservat sobre el Lledó, que data de 1747 i conté esmenes d'addició de 1751, 1753 i 1754, en un document bàsic per presentar un balanç dels elements de patrimoni moble desapareguts en aquella època.

Així podem afirmar que els robatoris o confiscacions de la guerra antinapoleònica van reduir la major part del patrimoni d'orfebreria per al culte. Si comparem l'inventari de 1825 amb el de 1747 veiem que van desaparèixer quasi tots els objectes de plata, en concret una creu amb l'efígie de Jesús, un reliquiari gran de plata sobredaurada amb la relíquia de sant Fèlix de Cantalici, dos calzes, un globus amb creu, dos canelobres, dos setrilleres amb la seua safata, un encenser, una naveta, una salvilla i sis llànties, una de les quals era la famosa peça coneguda com la dels nou caps de turc, en referència als pirates barbarescs.

Afortunadament, l'escultura reliquiari revestida de mantell i amb corona imperial de plata no va patir danys, protegida pel retaule barroc de l'escultor Pere Ebrí, que havia estat contractat el 1674. La imatge estava situada sobre un tron de plata, sustentada per dos àngels i amb un Esperit Sant en figura de colom tot d'argent. Als peus de la imatge es va col·locar una mitja lluna també de plata.

Com una de les fites patrimonials del santuari també es va salvar de les rapinyes la gran creu processional argentada, que l'orfebre valencià Simó de Toledo va crear el 1643, amb la imatge de Crist en l'anvers i la representació de la llegenda de la troballa de Lledó en el revers.

Respecte a les robes per al culte, la comparació dels inventaris de 1825 amb el de 1747 ens mostra com havien desaparegut deu frontals d'altar i un total de vint casulles de teles nobles per a les celebracions, de manera que només es conservava un tern complet de seda i una casulla blanca florejada. Segons l'inventari: «una casulla blanca a ramos colorados y de oro, con galón de oro, con su cubrecáliz, estola y manípulo», i a més «un terno morado claro con galón de oro, compuesto de casulla, dos estolas, tres manípulos, dos cuellos y dós dalmáticas, cubrecaliz, bolsa y cubrehombros» (Sánchez Gozalbo, 1980: 271-281).

UN SANTUARI MAL CONSERVAT

Pero les foscors no havien fet més que començar. El 1831 un llamp va causar destrosses en la cúpula del temple. Les conseqüències de la guerra del Francès encara eren importants en la dècada dels anys trenta, si considerem la cita de l'acta del ple municipal de 10 de febrer de 1832, al final de l'anomenada Dècada Ominosa. La cita diu:

El Sr. Decano[...] tenía que hacer presente al Ayuntamiento que en la época actual, en que estaba cuasi derruido el hermitorio del Lledó, le parecía quasi escandaloso pensar en obras de esta naturaleza: que primero es atender a esta importante obra del Lledó y que después podrá tratarse y atenderse a lo demás con más deshaogo. [...] Con este motivo e insiguiendo la idea de recomponer el hermitorio del Lledó, se acordó nombrar una comisión que forme el presupuesto del estado y coste de la obra, la cual fue compuesta por elección del Ayuntamiento D. Juan Bautista Mas y Agustín Aparici, en unión de los peritos albañiles.

Resulta interessant identificar els personatges citats en el document. Bautista Mas era un ric propietari que havia estat alcalde el 1822, en època del Trienni Liberal, i capità comandant de Cavalleria de la Milícia Nacional i que finalment havia arribat a ser regidor de la classe de nobles de l'Ajuntament. El 1832 Mas ostentava només el càrrec de regidor, mentre que Agustín Aparici, també regidor, exercia l'ofici de llaurador.

Només un més després de la creació de la comissió per a restaurar el temple, l'Ajuntament va nomenar el 17 de març Félix Tirado com a «depositario de los caudales ofrecidos para la reedificación del hermitorio», hui en diriem tresorer de les obres. Però el regidor Ramon Climent va exposar que l'administració del santuari es trobava en «el mayor estado de decadencia», a causa de «la indolencia de algunos de los procuradores en la cobranza de las rentas». Com a alternativa Climent va proposar una responsabilitat col·legiada, amb la creació d'una junta administrativa, «que propiamente hiciese las veces del Procurador hasta de ahora, pues era una lástima tubiesen [sic] las expresadas rentas la baja que se experimentaba». L'ajuntament va aprovar amb entusiasme la proposta i va elegir com a membres de la Junta els senyors Ramon Climent, José Catalá, Pasqual Barredes i Agustín Tirado, tot ells regidors municipals.

Com afirma Josep Miquel Francés, Lledó no era ni ombra del que havia estat només cinquanta anys abans, i ara hi havia un edifici abandonat, mal atés i una administració en la ruïna. Tot i la hipèrbole de les afirmacions, seguint la retòrica que apareix algunes vegades en aquells documents administratius, que parlen d'un santuari «quasi derruido», cal que les valorem com una alarmant crida d'atenció. D'acord amb el treball de la historiadora Otilia Martí, en el rerefons social d'aquesta situació podem assenyalar que el període 1817-1832 va ser una època de caiguda dels preus agraris, i la crisi havia d'afectar per força el santuari del Lledó, tan vinculat als llauradors castellanencs (1997: 172-173).

DECADÈNCIA DURANT LA GUERRA CARLINA

El 19 de setembre de 1833 es va produir la mort del rei Ferran VII. L'assumpció de la Regència per part de Maria Cristina de Borbó, a l'espera de la majoria d'edat de la nova reina Isabel II, va ser contestada amb la rebel·lió dels partidaris de l'infant Carlos Maria Isidro, fet que donaria inici a la primera guerra carlina. Poc més de dos mesos després de la successió en el tron, el 30 de novembre, la ciutat de Castelló era declarada capital de província. L'1 de gener de 1834 es va realitzar a Castelló la proclamació de la regent amb una cerimònia religiosa en l'església de Santa Maria, presidida per la imatge de la Patrona.

En aquella situació l'aire de decadència es feia notar també en l'administració del santuari del Lledó. Les dificultats per trobar un procurador de les robes i ornaments de la patrona queden reflectides en una acta municipal del 10 de febrer de 1835: «nombró el Ayuntamiento por tal Procurador a Bautista Rodes, a quien se hará comparecer y aceptando el cargo se le hará entrega de las ropas y alajas [sic] de la Virgen» (Sánchez Gozalbo, 1980: 281). Un mes després, el nou procurador presentava un breu inventari que s'ha conservat -es parla d'una «nota de las ropas i alhajas»- dels objectes patrimonials dels quals es feia càrrec. Es fa constar l'existència de vuit reliquiaries, considerats «de poca estima», dos capetes de seda blanca, l'una guarnida d'una franja d'or i l'altra de plata, una creu d'or i brillants, tres joies d'or i maragdes, dues arracades de plata amb perles i una joia d'or amb perles i la imatge de sant Vicent Ferrer.

La guerra carlina va afectar també al paisatge del lloc del Lledó. L'Ajuntament de Castelló va decidir a l'abril de 1835 tallar i vendre els xi-prers del santuari, per a sufragar part de la manutenció dels presos de les tropes carlines. Es pensava reclamar el pagament de la resta de les despeses dels presos als ajuntaments dels municipis d'on eren veïns. Poc degué quedar

d'aquells tretze xiprers de què parlava la documentació en l'etapa del Trienni Liberal (AACS, 1835: 4 abril).

Enmig de la guerra va aparèixer també l'epidèmia del còlera, malaltia que va afectar la societat castellanenca amb freqüència al llarg del segle i que va determinar especialment un seguit de celebracions al voltant del Lledó. Les imatges del Crist de la Sang i de la Mare de Déu del Lledó es trobaven protegides en l'església major de Santa Maria, però l'ajuntament en la sessió de l'11 d'abril de 1835, «habiendo cesado ya la enfermedad del cólera, motivo por el que se sacaron de sus primitivas iglesias», acorda retornar les imatges el 27 d'abril. La corporació va acordar de comissionar els regidors Ballester i Domingo per organitzar una processó solemne de retorn de les imatges, fet del qual no disposem de més notícies per la concisió de la documentació al·lusiva.

AL MARGE DE LA REVOLUCIÓ DEL 1835

Al llarg de 1835 els carlins havien aconseguit una força considerable en les comarques de Castelló. Segons la historiadora Gemma Roda, des del mes de juliol d'aquell any les tropes insurrectes havien aconseguit el control de poblacions castellanenques com ara la Pobla d'Arenós i Sucaina –en l'Alt Millars–, Cabanes i Les Coves de Vinromà –dins la Plana–, i Ortells, Palanques, Sorita i Villores –en els Ports (Roda, 2002: 904, 907).

La impotència dins els sectors liberals entre els partidaris del govern de Martínez de la Rosa i els de la via insurreccional va fer que durant l'estiu de 1835 la situació política arribara a un autèntic atzucac, resolt amb l'esclat de les revoltes urbanes i la constitució de juntes locals de govern per tot l'estat. L'episodi de les bullangues populars va determinar un trencament polític amb les inèrcies de l'absolutisme. A partir de setembre, amb l'arribada de Juan Álvarez Mendizábal al poder, com a ministre d'Hisenda, es va iniciar una fase

de canvi polític, on el primer conflicte es va plantejar amb l'Església com a institució patrimonial.

El 16 de setembre de 1835 es va declarar suprimit el convent de Santa Clara de Castelló i es van traslladar les religioses clarisses al de Sant Pasqual de Vila-real. És indubtable que el fet que la casa del Lledó fóra de propietat municipal, i no tinguera caràcter de convent de cap comunitat religiosa, la va mantenir al marge dels episodis de saqueig i violència d'aquells moments històrics.

El 20 de novembre de 1835 el govern constitucional va emetre una Reial Ordre prohibint la proposta, provisió i adjudicació de beneficis, capellanies o qualsevol altra prebenda eclesiàstica, sense que els governadors civils de la zona emeteren una certificació sobre la fidelitat de l'escollit al govern liberal i la seua adhesió a la considerada monarquia legítima, perquè –segons constava literalment– «una de las calidades indispensables en el Clero es la obediencia y positiva adhesión al trono legítimo de su augusta Hija y sistema de Gobierno que rige a la Nación».

Es tractava clarament d'una mesura contra els clergues que donaren suport als carlins, i que en el cas de la capellania del Lledó no ens consta que tinguera cap efecte concret, amb el clar posicionament de la ciutat de Castelló a favor de la Regència de Maria Cristina i dels drets d'Isabel II com a hereva del tron.

EL DRETS DE L'ERMITÀ LORENZO IVARS

En l'acta del Ple municipal del 29 de desembre de 1835 es va donar notícia d'un memorial de Lorenzo Ivars, ermità del Lledó, on sol·licitava que se li retornara l'explotació de l'hort existent vora el santuari, d'acord amb el costum que com a complement de la seua funció beneficiava els seus antecessors en el càrrec.

Des de 1824 l'Ajuntament havia decidit que l'hort del Lledó, de tres fanecades i mitja segons els documents, passara a ser explotat per sufragar les despeses de la casa de Beneficència, i davant la petició de l'ermità la corporació municipal va acordar que es demanara l'opinió a la Junta de govern del citat establiment social. Mesos després, a l'abril de 1836, la Junta de Beneficència va redactar un informe on recordava que l'Ajuntament havia decidit concedir a la institució l'usdefruit del camp com un suport necessari a l'obra social, «de consiguiente y necesitando ahora más que nunca suplicaba no se le privase de este auxilio». En conseqüència, l'Ajuntament, en la sessió del 23 d'abril de 1836, va decidir no acceptar la petició de l'ermità Lorenzo Ivars.

L'any 1836 Cabrera havia aconseguit avançar, conquistant diversos pobles i llançant freqüents incursions sobre les comarques litorals, a través de partides de soldats voluntaris. En aquell ambient no és estrany que el 12 de gener de 1836 un Ajuntament de Castelló de caràcter liberal prenguera l'acord de posar en un lloc segur les robes i objectes de valor que estaven al Lledó. «Previo recado atento entró Lorenzo Ivars, hermitaño de la Virgen de Lledó, y manifestó: que por las actuales circunstancias deseaba se le estragesen [sic] del santuario algunas ropas de la Virgen, y todo cuanto se considerase de algun interés, para evitar que pudieran ser robadas». L'Ajuntament va decidir de crear una petita comissió formada per només dues persones, Francisco Moragrega, tinent d'alcalde i comerciant, i Salvador Ramos, llaurador. Només una setmana després, el 19 de gener, el procurador del santuari, Manuel Breva, va entregar a l'Ajuntament les robes i joies del patrimoni del Lledó, segons constaven en l'inventari pertinent. L'Ajuntament de Castelló s'avançava en onze mesos a la reial ordre del gabinet ministerial espanyol, presidit per José Maria Calatrava, que el 29 de novembre d'aquell any va ordenar «poner en seguridad los caudales y alhajas de las iglesias».

ROMERIA DE LA MAGDALENA AL LLEDÓ

La romeria a la Magdalena va patir també les conseqüències de l'ambient d'hostilitats que va envoltar la primera guerra carlina, l'anomenada guerra dels set anys. Així l'Ajuntament va acordar el 29 de febrer de 1836 celebrar la romeria i la celebració litúrgica, denominada «función de Iglesia», en el santuari del Lledó i no en l'ermitori «como era de costumbre».

L'anomenat «motí de la Granja» de juliol 1836 va constituir un pronunciament de la milícia nacional que va culminar amb el retorn de la vigència de Constitució liberal de 1812, que a Castelló va comptar amb el seu reflex amb una festa i un jurament de la Carta Magna en l'església parroquial de Santa Maria. En aquell mes de juliol es van produir assalts de la tropa carlina pel terme de Castelló que van produir quantioses pèrdues en els camps de l'horta. Les eleccions es van realitzar al setembre, i el 22 d'octubre d'aquell any, justament la vespra de la possessió del nou ajuntament constitucional, l'acta municipal documenta la realització d'un inventari d'efectes del santuari del Lledó, «para precaver que los facciosos lo robaran, con inclusión de cuanto eclesia [sic] en una de las arcas de esta casa Capitular como perteneciente a la Virgen». Desconeixem si aquest document s'ha conservat, perquè no va ser publicat pel doctor Sánchez Gozalbo al seu repertori d'inventaris.

Les desatencions i les pluges van afectar la consistència de l'edifici i així el plenari del 29 d'octubre de 1836 aporta la notícia que «parte del Casalicio del Hermitorio de N. Sra. de Lledó se desplomó de resultas de unas fuertes lluvias». En aquell context de guerra i crisi la corporació acorda modestament «que se repare en lo posible», tot recorrent als fons de l'administració del santuari.

EL CANVI EN LES CAPELLANIES

La festivitat de la Magdalena va estar novament afectada per la guerra. El 20 de gener de 1837 les forces carlines de Ramon Cabrera es van internar en

L'horta castellanenca i van assassinar una cinquantena de llauradors castellanencs, a més de robar gran quantitat de cavalleries i ramats. El succés crearia llavors la lògica commoció, i com a conseqüència el 21 de febrer de 1837 l'Ajuntament va acordar suspendre la romeria a l'ermita de la Magdalena, en aquella època denominada com a funció i processó (Perales, 1912: 74). Enmig de les urgències relacionades amb la guerra carlina, les autoritats municipals de Castelló encara van consignar pressupostos per al santuari del Lledó (207 reals) i per a sufragar les capellanies (677 reals) (AACS, 1837: 5 març).

A principis de gener de 1837, durant el gabinet ministerial del president Calatrava, una reial ordre va anul·lar la provisió de totes les riqueses eclesiàstiques, sense excloure'n les denominades capellanies de sang. Es va decidir de lliurar les seues rendes a l'Estat i es van suspendre tots els concursos i oposicions, fins i tot els anunciats i iniciats, i es va prohibir d'ara endavant tota convocatòria semblant. Podríem dir que a partir de llavors l'Ajuntament de Castelló va assumir, com una responsabilitat de l'administració pública local, tant les dotacions per al manteniment de santuari com les del culte, garantit per la dotació de la capellania. Malgrat el caràcter inicialment dràstic de la mesura governamental, només uns mesos després un nou govern central, durant el ministeri d'Eusebi Bardají, va dictar la reial ordre del 29 de juliol de 1837, per la qual la nació s'adjudicava totes les propietats del clero secular, excepte «los bienes pertenecientes a prebendas, capellanías, beneficios y demás fundaciones de patronato pasivo de sangre», de manera que continuaven amb la seua funció originària «los edificios de las iglesias, [...] las casas o habitaciones de párrocos [...] con sus huertos y jardines adjuntos» (Cuenca, 1971: 42, 62, 63). El nou ministre semblava continuar les directrius precedents, però la menor intensitat i força en l'aplicació possibilitava -en la pràctica- un significatiu canvi d'estatus legal del patrimoni adscrit a les capellanies.

En la sessió municipal del 2 de juliol de 1837, presidida pel cap polític de la província, es van llegir uns manifestos sobre la decisió de defensar la ciutat

de Castelló davant un possible atac de les tropes carlines cap a la capital de la Plana. L'enfrontament de les forces armades amb algunes tropes carlines al terme de Castelló, amb el resultat de dos soldats morts de la banda de Cabrera, es va convertir en un episodi idealitzat de la història contemporània local, la «gloriosa defensa» del 7, 8 i 9 de juliol, que justificaria políticament la creació del mite del «Castelló liberal» (Miralles, 2008: 79). En referència als successos del vespre del dia set de juliol, dos dies abans del previst per a proclamar la nova Constitució, l'acta municipal documenta que «las facciones [carlistas] durante todo el resto del día hicieron distintos movimientos por la huerta y secano, particularmente por la parte de Lledó e inmediaciones [sic] de San Roque del Llano, quemando algunas casas de campo y pajares de la huerta».

Les hosts de José Miralles, El Serrador, i del benassalenc Vicent Barreda, La Cova, es van refugiar en el santuari del Lledó. En les primeres hores del matí del 8 de juliol es van produir intercanvis de tirs per la part del Toll. La tropa carlina va ser desallotjada del convent de caputxins i fou forçada a replegar-se cap a les forces acampades vora el santuari. Animats per la seua superioritat numèrica, les tropes de Cabrera van ocupar de nou el convent dels Caputxins. Es va renovar l'atac però el fracàs en l'intent d'avanç va produir el replegament cap al santuari del Lledó i cap a les costeres de Borriol, de manera que el foc es va acabar en les primeres hores nocturnes del 9 de juliol (Balbás, 1884: 158-166).

Un mes després, en la sessió municipal del 8 d'agost de 1837, hem documentat la notícia que s'autoritza a col·locar la imatge del Crist Crucificat de l'enderrocada ermita del Calvari en l'altar de Nostra Senyora del Lledó, en l'ajudaparròquia de Sant Miquel, és a dir depenent de l'església arxiprestal de Santa Maria.

Aquell any tampoc no va haver-hi celebració de la festa de la patrona, però l'Ajuntament sí que va revisar els comptes des de 1835, aportats amb un jus-

tificat retard per l'administrador del santuari d'aquell any, Manuel Breva, que presentaven un saldo a favor de 377 reals de velló (AACS, 1837: 7 novembre). Potser aquesta situació fóra un signe de la falta d'inversió de manteniment en el santuari, justificat per l'existència de la guerra.

La guerra havia convertit el temple i la casa prioral de Lledó en un objectiu militar, i això va fer necessari que aquell mateix any 1837 es realitzaren noves reparacions, a càrrec dels constructors Antonio Dols, Francisco Dols i Miquel Tomás (Francés, 1987: 97).

El 12 de novembre de 1837 el plenari de l'Ajuntament es feia ressò del Reial decret pel qual Castelló havia estat declarada com a «Fiel y Leal Ciudad», com a reconeixement a l'actitud del poble castellonenc en l'episodi de les hostilitats de l'exercit carlí del 5, 6 i 7 de juliol. A partir d'aleshores, Castelló deixava de ser considerada com a «Vila» per ascendir a la categoria de «Ciutat» (González-Espresati, 1965: 58).

UN TRIENNI SENSE JUNTA DE GOVERN

En el pressupost municipal castellonenc de 1838, aprovat el 15 d'abril, en l'apartat de censos es van consignar 677 reals de velló per a les capellanies del santuari del Lledó, a més de 207,27 reals per al manteniment del temple patronal. En l'any 1839 l'Ajuntament de Castelló va consignar la mateixa summa per a dotar les capellanies i, a més, la quantitat prevista l'any anterior per a reformes de l'edifici es va destinar ara a favor de l'ermità.

El 1838 l'Ajuntament tenia destinats cinc guàrdies de camp a la zona del Lledó, però les circumstàncies de la guerra van decidir traslladar la imatge de la patrona al nucli urbà de Castelló en tartana, per albergar-la en l'església major de Santa Maria, per por que fóra robada pels carlins. El seu retorn no es va produir fins al 6 de setembre de 1840, després de la derrota del general Cabrera, en finalitzar la guerra. 26. Els guàrdies de camp destinats al

Escut de Castelló al segle XIX, amb els símbols liberals

Lledó foren Manuel Salazar, Antonio Peñalver, Francisco Pardo, Matias Peris i Soler i Bautista Pascual (AACS, 1838: 5 gener).

A l'agost de 1839, pocs dies abans de la signatura del Conveni de Vergara, que havia de posar fi a la primera guerra carlina, l'Ajuntament va comissionar l'alcalde segon, Francisco Juan, i el regidor Francisco Balado perquè controlaren els comptes dels procuradors dels anys anteriors. En el seu informe, Francisco Juan reclama a l'ajuntament el cobrament d'un deute al seu favor de 3 reals de veló amb 11 diners, corresponent a l'administració del santuari de 1834, que havia exercit ell mateix.

A finals de 1839 l'Ajuntament, presidit per l'alcalde Antonio Ferrer, va tractar la qüestió dels tres anys en què no s'havia nomenat clavari ni procura-

dor del Lledó, «por las circunstancias de la guerra», segons l'acta municipal datada el 13 de desembre. Per recuperar la normalitat es va nomenar nou clavari Vicente Querol, en substitució de José Villalón, i procurador Carlos Pascual, com a successor de Salvador Guinot.

En aquell mateix ple la comissió formada per l'alcalde segon, Francisco Juan, i el regidor Francisco Balado van presentar els comptes del procurador de les rendes del Lledó, Carlos Pascual, que corresponien al trienni 1835-37. L'ajuntament va acordar que el saldo positiu de 591 reals es lliurara a Carlos Pascual, excepte una quantitat de 48 reals que es van donar com un reconeixement a Salvador Guinot, «respeto [sic] a haber tenido el encargo tres años seguidos».

CONTRIBUCIÓN DE LA CAPELLANIA

La reial ordre del 29 de juliol de 1837, durant el ministeri de Bardají, havia legitimat els béns eclesiàstics vinculats a les capellanies. Justament, el 1840 es va produir una demanda de l'Ajuntament sobre el suposat benefici d'una propietat rústica relacionada amb aquesta fundació religiosa. En l'acta municipal del 22 de febrer de 1840 s'informava que Esteban Climent, beneficiat de la segona capellania del Lledó, va sol·licitar a l'Ajuntament que se l'exceptuara del pagament de contribució civil per la pensió de 600 lliures de capital i 18 de pensió anual, que es considerava que rebia la citada capellania, gràcies a una herència de Bautista Mezquita. Mossén Climent va al·legar que «por los bienes de dicha 2ª capellania se paga subsidio eclesiástico». Per justificar la seua petició, el sacerdot va presentar uns documents que demostraven que el matrimoni format pel doctor José Boix i Maria Calbo havien atorgat escriptura el 24 d'abril de 1703, perquè del producte d'una alqueria vora la séquia de Coscollosa es pagara un cens de 600 lliures a la citada capellania del Lledó. Temps després un nou propietari de

l'alqueria, Juan Bautista Mezquita, la va atorgar en herència a l'hospital civil de Castelló, i la capellania del Lledó va deixar de rebre cap cens de benefici. L'Ajuntament va acceptar la demanda de mossén Climent i només unes setmanes després, el 29 de març, en el pressupost municipal de 1840 es va consignar una quantitat de 677 reals de velló per a les capellanies i 207 reals per a l'«hermitorio» del Lledó. Curiosament aquestes quantitats es mantenen constants durant tot el període que estem estudiant, i així consten per exemple en acords municipals de 1842.

RETORN DE LA IMATGE AL SANTUARI

L'èxit del general Baldomero Espartero d'acabar el 1840 l'anomenada guerra carlina, que tractava de negar els drets a la corona d'Espanya de la reina Isabel II, li va atorgar una gran popularitat i el suport dels grups progressistes. Espartero durant l'enfrontament bèl·lic s'havia convertit en el líder de l'exèrcit del nord de la península. Acabada la guerra, ennoblit per la reina amb els títols de comte de Luchana i duc de la Victòria i de Morella, va ser considerat un autèntic mite per un sector social de la ciutat de Castelló. La rendició de Morella al maig de 1840, on Espartero va ser figura destacada, va suposar la conclusió en terres castellonenques de la primera guerra carlina. L'Ajuntament de Castelló va programar actes festius per celebrar la presa de Morella, que incloïen la celebració d'un *Te Deum* en l'església parroquial. Les visites de pas per Castelló, al juny de 1840, de la regent Maria Cristina, camí de Caldes, i dies més tard del general Espartero, que es dirigia a València, van produir l'ornament de balcons i façanes, vol general de campanes, músiques i il·luminacions extraordinàries (Carceller, 1999).

L'acabament de la guerra civil va suposar el retorn de la normalitat en l'entorn de Lledó. L'acta municipal del 4 d'agost de 1840, quan era alcalde José Ballester, és un document d'un gran interès. El subratllat de les frases és nostre:

Habiendose terminado felizmente la guerra civil y de consiguiente las circunstancias que obligaron trasladar a esta ciudad la Virgen de Lidón y cuantas alajas y ropas existían en el hermitorio, ha dispuesto el Ayuntamiento se debuelva todo a su lugar primitivo y para que dicha Santa Ymagen reciba todo el obsequio y veneración que le es debida, tanto por ser la patrona de la ciudad, como *por haber libertado sus habitantes de las desgracias a que han estado espuestos* ha resuelto el Ayuntamiento se retorne el Domingo 6 de setiembre, día de su fiesta, con solemne procesión.

La processó es va realitzar diumenge 6 de setembre des de l'església major de Santa Maria, a les set del matí. El recorregut es va iniciar pel carrer Cavallers per a dirigir-se després pels carrers Enmig, Coll de Balaguer, Major i pel camí de l'horta fins al santuari. Allí es va celebrar una missa solemne, amb presència del poble i dels regidors municipals, presidits pel cap polític provincial.

L'ARRENDAMENT DE HORT DE L'ERMITÀ

El final de la guerra carlina també va produir el retorn al costum en el cas de l'ermità. Lorenzo Ivars va fer arribar una memorial a l'Ajuntament, on demanava que se li retornara l'usdefruit en arrendament de l'hort del Lledó, contigu al santuari. Ivars havia aconseguit cultivar els dos petits horts del Lledó, i havia pagat l'arrendament d'un d'ells a la Junta de Beneficència en els darrers anys. Constant en la demanda dels seus drets, en 1837 i 1838 havia sol·licitat debades a l'Ajuntament que se li retornara l'usdefruit de tot l'hort. L'Ajuntament va concedir la seua petició a Lorenzo Ivars, a comptar a partir del dia de sant Joan, amb la condició que pagara a l'administrador del Lledó els arrendaments pendents dels quatre anys anteriors. L'ermità, una vegada més, va reclamar en defensa dels seus drets: «habiendo cumplido siempre con su deber, según lo han permitido las circunstancias de la guerra, suplica se le releve del pago de dichos arriendos o se le haga alguna rebaja» (AACS, 1840: 22 agost). Finalment l'autoritat municipal va acordar

la condonació de la meitat dels arrendaments del període de quatre anys (AACS, 1840: 10 setembre). Només dos dies després de l'acord municipal, en concret el 12 de setembre, un pronunciament liberal produiria la renúncia a la Regència per part de Maria Cristina i l'ascens al poder del general Espartero.

Afalagat per governs que desitjaven atraure's a qui hom considerava un heroi de guerra, Baldomero Espartero va anar adquirint una posició única, que li va permetre intervenir en la marxa política espanyola d'una manera personal i decisiva, amb la conquesta del càrrec de president de la Regència al setembre de 1840, després de l'abdicació de Maria Cristina de Borbó. El període del trienni esparterista de 1840-1843 anava a produir tota una sèrie de continus conflictes de competències, que responien a l'objectiu polític de definir una relació de força de l'estat en relació amb l'Església catòlica i el papat.

DOS INVENTARIS DEL LLEDÓ

Al setembre de 1841 va arribar a l'Ajuntament un Ofici de l'intendent de la província que informava del Decret del regent Espartero, del 2 de setembre, que declarava nacionalitzades totes les propietats rústiques del clero secular i ordenava traure-les a venda pública. L'Ajuntament va nomenar el regidor Antonio Miazza per a formar part de la Junta inspectora dels béns eclesiàstics.

A finals d'any el ministre de Gràcia i Justícia, Alonso, va presentar a les Corts Espanyoles el projecte de Llei sobre Jurisdicció Eclesiàstica, que anava a convertir-se en el punt culminant de l'enfrontament amb el sector catòlic, en general. Aquesta llei dividia el territori en tantes diòcesis com províncies civils, a excepció del País Basc, que en formaria només una, i creava bisbats en províncies on no existien, alhora que suprimia diverses esglésies catedrals. Establia també la constitució d'una junta diocesana en cada bisbat, composta pel cap polític, intendent, prelat diocesà, dos membres de la Diputació Provincial, un del capítol eclesiàstic i un rector de parròquia. Com ha assenyalat l'historiador

William J. Callahan, la política del regent Espartero intentava situar-se en el terreny de «la domesticació de l'Església a través d'una legislació orientada a castigar els eclesiàstics oposats al règim i a crear una organització de l'Església subordinada a l'Estat» (1984: 162), (Fradera, 1992: 250).

En aquell context polític, encara s'estava normalitzant la qüestió del retorn del patrimoni del Lledó. En l'acta municipal del 4 de desembre de 1841 es recorda com l'Ajuntament durant la guerra civil havia guardat diverses joies i robes que pertanyien al santuari, per evitar que caigueren en mans dels carlins. Es va decidir fer dos inventaris, un reflectiria tot el que quedaria en dipòsit del procurador d'aquell temps, Carlos Pascual, i estaria format per «todo lo de más valor y menos necesario para el diario uso de dicha Virgen», i l'altre contindria els elements patrimonials custodiats per l'ermità, Lorenzo Ivars, «para el diario uso de la hermita y de la Virgen». L'Ajuntament va nomenar una comissió formada pels regidors José Oliver i Manuel Blasco, que a més exercia de síndic, per a realitzar l'inventari general. En el plenari municipal de l'11 de desembre de 1941 van presentar el fruit del seu treball, que consta documentalment en l'acta de la sessió.

Si comparem aquest inventari, certament detallat perquè per exemple inclou el pes de les joies, amb els anteriors del segle XIX, datats el 1835 i el 1825, comprovem com no s'havia produït cap incorporació important al patrimoni moble del santuari. Els únics increments són els referits a un collar de perles fines i una cadena de plata amb la figura d'una àguila, i respecte a la indumentària litúrgica un tern de seda florejat per als dies festius, una casulla de color morat i una altra de roja amb estola, manyopla i bossa (Sánchez Gozalbo, 1980: 282-284).

LA MILÍCIA DE ROMERIA

La situació de les terres valencianes era poc estable des d'una perspectiva social. El bandolerisme va continuar amb la mateixa extensió que abans,

inclús experimentà una certa revifalla en els anys 40 i 50. El sorgiment esporàdic de bandes carlines a l'Alt Maestrat va tenir idèntica significació i amb freqüència va manifestar un caràcter de bandolerisme social.

És justament en aquest context quan el 22 de febrer de 1842 l'Ajuntament de Castelló, presidit per l'alcalde constitucional Gonzalo Vilar, va decidir la participació d'un grup de militars de la Milícia Nacional, per acompanyar la romeria a l'ermitori de la Magdalena. La finalitat de la iniciativa era que «por ningún incidente se altere la tranquilidad pública, tanto en los hermitorios de esta Santa Ymagen (Santa Maria Magdalena) y en el de la Virgen del Lledó, como en la solemne procesión nocturna». El sector militar movilitzat el formaven «un oficial, un sargento, dos cabos y veinte nacionales de infanteria y un sargento, un cabo y ocho nacionales de caballeria». En un moment en què feia un any i mig que havia acabat la guerra carlina, i quan es produïen pronunciaments antiesparteristes, ens queda l'interrogant de saber si els «incidents» que es volien evitar eren aldarulls de «magdalenes sense penedir» o si es tractava d'algun tipus de manifestació política (Carceller, 1999).

Quan aquell mateix any de 1842 Espartero va visitar la ciutat de Castelló, concretament el 24 de desembre, després del bombardeig de Barcelona, a pesar de la recepció triomfal que se li va dispensar -segons els cronistes- ja havia perdut l'entusiasta adhesió del consistori de la capital. L'Ajuntament de Castelló, en abril d'eixe mateix any, havia manifestat el seu suport a una iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona, que manifestava la disconformitat amb la nova llei estatal d'organització dels ajuntaments, que els privava de l'elecció per votació d'un cens de ciutadans

PROCLAMACIÓ DE LA REINA ISABEL II

El pressupost municipal de Castelló continuava atenent les despeses bàsiques relacionades amb el santuari patronal. En el Ple del 28 de maig de 1843,

Reina Isabell II

dins l'apartat de despeses municipals, en la secció de «pensiones de censos» es consignen 677 reals per a les capellanies i 207'26 per al santuari del Lledó, les mateixes quantitats consignades durant tota aquesta època de col·lisions polítiques. En l'any anterior, 1842, també consta la dotació del mateix import que anys anteriors per a «la administració de Nuestra Sta Ymagen».

La divisió administrativa del territori era una de les normes de gestió de la nova mentalitat del règim liberal, basat teòricament en criteris geogràfics «objectivables». El nou estat espanyol va establir províncies i partits judicials, i eixe criteri d'estructuració territorial va tenir el seu correlat a nivell dels municipis. En la sessió municipal el 5 de setembre de 1843 el terme de la ciutat de Castelló va quedar dividit en sis districtes, entre els qual el lloc del Lledó va quedar inclòs en el tercer. L'acta municipal descriu així els seus límits territorials: «el tercero [de los distritos] es desde el camino hondo hasta el río Seco, continuandolo hasta el mar por la última donación al puente de la piqueta i travesera abajo».

El 28 de novembre de 1843 l'Ajuntament de Castelló va aprovar el programa de celebracions de la proclamació i jura d'Isabel II com a reina constitucional, considerant que havia arribat a la majoria d'edat amb només tretze anys, actes que es van celebrar del dijous 30 de novembre al dissabte 2 de desembre. Una solemne missa i *Te Deum* en acció de gràcies en l'església de Santa Maria va representar el moment culminant d'aquella celebració, que va comptar amb la inauguració de les pintures al·legòriques del saló de sessions municipal, vol de campanes, hissada de la bandera espanyola en la torre campanar, il·luminació general i serenata en la plaça Major. Unes setmanes després, el 16 de desembre, el procurador de les rendes de Lledó, Carlos Pascual, va presentar els comptes corresponents a l'administració dels anys 1840, 1841, 1842 i 1843.

CONCLUSIONS

La desqualificació sobre el liberalisme va ser un tòpic en el discurs de la jerarquia eclesiàstica sobre la societat civil en el transcurs del segle XIX. En concret, per a una gran majoria de catòlics, l'Església havia de continuar sent un focus de resistència a l'estat liberal i afavorir així l'alternativa carlina. Per

a uns altres grups de catòlics –minoritaris– calia que l'Església acceptara els fets consumats, que buscara un estatut pràctic de convivència propiciadora de la pau social, ja alterada per tres guerres civils en poc més de quaranta anys, i que cancel·lara la hipoteca carlina sobre la pertinença religiosa, segons la qual tot catòlic havia de ser carlí.

Es tractava per tant d'un debat que tenia com a objectiu aconseguir un paper decisor en la qüestió del pes real que l'Església catòlica havia de tenir sobre la vida civil. A nivell castellanenc, l'hegemonia dels liberals, bé foren moderats o progressistes, segons la terminologia de l'època, i l'actitud no beligerant dels eclesiàstics seculars, per les notícies que tenim, va fer que eixa disputa no existira declaradament. El que sí que trobem al llarg del període estudiat, que coincideix amb el que es coneix com a revolució liberal, són contínues queixes dels vicaris de l'església de Santa Maria reclamant a l'Ajuntament de Castelló que liquidara les quantitats degudes en concepte de manteniment del culte i despeses del clero.

El lloc del Lledó ocupa un paper singular en les relacions entre el poder administratiu i l'Església, perquè és nexa de contacte entre diversos estaments socials. Així hem intentat donar una interpretació d'alguns aspectes de la vida del santuari, en el marc del context social i polític de l'època. Així aportem la hipòtesi sobre les dimissions de procuradors en relació a l'enfrontament de criteris entre l'ajuntament i el gremi de llauradors sobre temes de jurisdicció i de contractació del personal de guàrdies de camp.

Igualment aportem dades per completar la història de la fundació religiosa de les capellanies. Ni els decrets ni el projecte de Llei sobre Jurisdicció Eclesiàstica del govern liberal revolucionari van acabar amb la fundació de la capellania, tal i com afirmava mossén Gaya en el seu resum històric «La Virgen de Lidón y su ermitorio», publicat anònimament, sense signar, dins el llibre *Historia y gozos de la Virgen de Lidón* (1924: 25).

A consecuencia de la ley de 19 de Agosto de 1841 desaparecieron estas capellanías,

que se hallaban vacantes entonces, adjudicándose la casa a los descendientes del fundador.

El 1840 va ser l'any de la fi de la fundació religiosa, per raons econòmiques, però no de la capellania. Com hem documentat anteriorment, a partir d'una reclamació sobre l'extinció d'aquesta dotació eclesiàstica, de la qual era beneficiari Mn. Esteban Climent, l'Ajuntament de Castelló es va fer càrrec del pressupost de la capellania, des del 1840 endavant. Ni va desaparèixer, perquè es va transformar; ni la casa prioral es va adjudicar als descendents del notari Vicent Pascual o d'alguns altres benefactors de la fundació.

Quina era la visió del poble castellonenc sobre el paratge del Lledó? Al final del període estudiat, el 22 de novembre de 1842, l'Ajuntament de Castelló va denegar a un veí anomenat Manuel Giménez la petició de tallar un xiprer de l'entorn del santuari de Lledó, per aprofitar el tronc per a la sènia que posseïa en la partida del Sequiol, encara que oferia a canvi pagar les despeses i plantar en el lloc dos, quatre o més arbres. En la dècada dels anys trenta una proposta semblant va ser acceptada i a més durant la primera guerra carlina, el 1835, es van tallar els xiprers de Lledó per a pagar la manutenció del presos carlins. La qüestió dels arbres no és anecdòtica, perquè dona bona prova de la visió com a «terreny comunal» del poble castellonenc del paratge del Lledó. En el mateix sentit cal interpretar les peticions de l'ermità Lorenzo Ivars sobre la cessió del conreu de l'hort del santuari del Lledó, cedit a la Junta de Beneficència.

Potser les paraules de l'escriptor Lluís Revest sobre la finalització de la guerra del Francès: «la luz de la gloria vuelve a brillar pero se confunde con el resplandor siniestro del incendio», en un article titulat *El alma de nuestro pueblo (Estampas castillonenses de ayer y hoy)*, publicat el 1943, les podem interpretar com un resum de l'accidentada història del Lledó durant el segle XIX.

QUADRE 1

Relació de priors i procuradors del Lledó (1807-1843)

Prior	Clavari	Procurador
1807 Pedro Balaguer	Felipe Montserrat	José Vilarroig
1808 José Castell	José Breva i Català	José Torres
1809		
1810		
1811		
1812		
1813		Carlos Pascual
1814		
1815		
1816		
1817		
1818		Nicolás Agust
1819		Miguel Llansola
1820		Vicente Mas
1821		Vicente Mas
1822		Vicente Mas
1823 Juan Bta. Bayer		Vicente Mas
1824	Joaquin Oliet	Vicente Mas
1825		Vicente Mas
1826		
1827		Bernardo Pérez
1828		
1829		
1830		
1831		
1832		
1833		José Ximénez
1834		Francisco Juan
1835		Bautista Rodés y Oller
1836		Manuel Breva
1837	José Villalon	Salvador Guinot
1838	No es nomena clavari	No es nomena
1839	No es nomena clavari	No es nomena
1840	Vicente Querol	Carlos Pascual
1841		Carlos Pascual
1842		Carlos Pascual
1843		Carlos Pascual

Capítol 2

EL LLEDÓ DURANT EL REGNAT D'ISABEL II (1844-1868)

Personatges vora el santuari del Lledó (c. 1900)

EL TRIOMF de la Revolució liberal va produir els consegüents canvis en l'aparell de l'estat: així, les principals mesures de desmantellament de l'Antic Règim (abolició del règim senyorial, desvinculació, desamortització, mesures tendents a l'articulació d'un mercat nacional i a garantir la llibertat de la producció i dels intercanvis, establiment d'un sistema polític constitucional, etc.) les van realitzar les Corts Constituents de 1836-37. La historiografia actual assumeix aquesta fita cronològica, i situa així mateix la formació dels fonaments de l'Estat espanyol durant la dècada de 1844-54, sota l'hegemonia dels moderats». Són paraules de balanç d'un important article de la professora Irene Castells que ens poden servir com una primera visió resumida de l'època que volem estudiar en el present treball (Castells, 1995).

En esquema, després del pronunciament de diversos generals a Torrejón de Ardoz, el 1843, els liberals moderats van dirigir el govern d'Espanya fins el 1868, -excepte un breu període de dos anys denominat Bienni Progressista-, en una etapa que coincideix amb el regnat personal d'Isabel II.

En la primera dècada de govern dels liberals moderats s'inicia una aproximació entre l'Estat i l'Església catòlica, després d'uns anys d'una extraordinària conflictivitat en les relacions. Com ha assenyalat el professor Josep Maria Fradera, l'aproximació del moderantisme a la jerarquia catòlica responia no solament a consideracions tàctiques de manteniment en el poder, sinó també a la necessitat d'evitar els riscos d'una radicalització del procés de la revolució liberal (Fradera, 1992: 252). El fet és que la visió utilitària de la religió va començar a obrir-se pas en un procés en el qual el moderantisme va portar la iniciativa, amb menys escrúpols que els seus adversaris progressistes.

Per a poder estudiar les escasses notícies de què disposem sobre la història del lloc de Lledó i sobre la seua relació amb la societat del Castelló contemporani, resultava important repassar les relacions entre el poder polític i l'esfera religiosa, considerant la rellevància de l'etapa del regnat personal

d'Isabel II. L'absència de monografies especialitzades sobre la qüestió ens obliguen a l'arriscada temptativa d'iniciar una aproximació al que va passar en aquells anys. Partim de la consideració que la vinculació de la història del lloc de Lledó amb l'evolució històrica general de la societat castellonenca ens obliga a tractar la qüestió no com un episodi al marge, aïllat, sinó com una manifestació més de l'*esdevenir* de cada període històric.

LES RENDES DEL LLEDÓ

Carlos Pascual, procurador de les rendes del santuari, havia manifestat reiteradament que li resultava impossible cobrar la major part de les rendes dels horts de la partida del Lledó, «porque sus acrehedores se negaban al pago, por que querían ver las Escrituras de imposición». En el Ple del 17 de febrer del 1844, l'Ajuntament de Castelló va decidir crear una comissió formada per l'alcalde primer, pel regidor Agustín Tirado, pel secretari Gonzalo Sanahuja i pel mateix procurador Carlos Pascual, perquè, després de revisar la documentació, «obligasen a los deudores al pago de las pensiones atrasadas». La corporació va atorgar amplitud de criteri a la comissió, de manera que l'autoritzava a condonar pensions retardades, totalment o parcialment, amb la finalitat d'aconseguir el «mayor orden de la administración, y con el fin de que esta se pusiese en claro para lo sucesivo».

La gestió dels comissionats va ser positiva, i així Carlos Pascual i Gonzalo Sanahuja, com a administradors de les rendes del santuari, van presentar a l'agost de 1845, un mes abans de la festa major, «las cuentas documentadas de lo cobrado y gastado en todo el año 1844».

Durant els anys 1842 i 1843 els preveres beneficiats amb les capellanies del Lledó es van absentar del santuari, de manera que –el 20 de febrer de 1844– l'Ajuntament va decidir pagar les pensions corresponents –677 reals– a Ramon Sanahuja, ecònom de l'església parroquial de Santa Maria, que ha-

via cobert l'absentisme del clero titular amb la celebració de misses i d'altres atencions.

Del fet que el santuari de Lledó era en aquell temps un lloc de trobada ciutadana és un indicatiu una notícia que hem localitzat al febrer de 1845, quan encara faltaven mesos per a la festa principal de la Mare de Déu, que se celebrava llavors el primer diumenge de setembre, quan l'Ajuntament de Castelló va nomenar una comissió per «designar el nuevo orden en que han de colocarse los confiteros y demás vendedores que concurren a los porrates del hermitorio de Nuestra Señora de Lledó» (AACS, 1845: 4 febrer).

Els regals de devoció de les famílies benestants de Castelló van continuar esporàdicament fent acte de presència. De fet, al maig de 1845 es va entregar a l'Ajuntament una capeta o petit mantell de vellut morat, brodat en or i folrat de ras blanc, enviat des de Barcelona per Ana Mas, castellonenca d'origen, esposa de Fausto Vallés, baró de la Pobla Tornesa. La notícia apareix recollida en l'acta municipal del 17 de maig de manera detallada, explicant que la peça de roba la presenta mossén Joaquín Climent, en nom de Manuela de Pedro, mare de la senyora Ana. Però volem destacar també que el secretari redactor no s'oblida de justificar que el regal es «para entregar al Ayuntamiento como patrono de la Virgen de Lledó» (AACS, 1845: 17 maig). La generositat de la família Mas cap al Lledó es va tornar a manifestar uns mesos després, en vespres de la festa, quan van regalar «dos velos blancos con sus correspondientes dos pares de manillas a saber: uno de encaje bordado guarnecido de cordón de oro; y otro de punto llamado boviné, guarnecido de perlas bastas» (AACS, 1845: 2 setembre). A l'any següent, el 1846, una altra dama castellonenca, Vicenta Domingo, viuda del tresorer del santuari Félix Tirado, regalaria una cortina d'alama de plata, amb la lletra de Maria brodada en or, per a ser utilitzada en el «nicho del camaril del referido hermitorio» (AACS, 1846: 4 abril).

CAPELLANIES: FINAL D'UNA HISTÒRIA

La fundació religiosa de dues capellanies adscrites al santuari del Lledó, sufragades pel patrimoni del notari castellonenc Vicent Pascual el 1701, ha estat estudiada per l'historiador Josep Miquel Francés. En el seu testament, Vicent Pascual ordenava que del producte dels seus béns es fundaren dues capellanies en el santuari, sota l'advocació de la Mare de Déu del Lledó i de sant Vicent Ferrer, l'una, i de sant Antoni de Pàdua i de sant Tomàs d'Aquino, l'altra. Els sacerdots que obtingueren les capellanies s'obligaven a residir en la casa que es construiria i a celebrar-hi quatre-centes misses anuals en memòria del fundador i de la seua família, a més d'unes altres cerimònies de culte. Per a la gestió d'aquesta fundació religiosa es va crear un patronat, que estava format per quatre jurats de la vila, el prior i l'obrer del santuari, i que era presidit -en origen- pel cosí del notari finat (Francés, 2002: 10-12).

Molt havien canviat les coses en l'època de revolució del segle XIX. Ja en 1835 una ordre del govern del regent Espartero prohibia l'adjudicació de capellanies o qualsevol altra prebenda eclesiàstica si els beneficiats no feien constar, amb un certificat del cap polític corresponent, l'adhesió al nou poder de l'Estat. I uns anys més tard, al maig de 1841, el govern de la regència d'Espartero va proposar un pla radical de reorganització, el projecte de llei sobre l'alienació dels béns eclesiàstics, que pretenia declarar com a públiques les propietats del clero secular, així com els seus drets i accions, amb independència del seu origen o adquisició. L'Estat va proposar l'eliminació de més de tres mil canongies i capellanies, i que el nombre de parròquies es reduïra de dinou mil a quinze mil (Callahan, 1984: 167-168). A través d'una campanya de resistència civil, amb el suport del papa Gregori XVI (1831-1846) el clero va frustrar les intencions del govern espanyol, fins que la revolució de 1843 va transformar els plans en lletra morta (Callahan, 2002: 26).

L'actuació dels governs dels moderats del 1844, presidits primer per

González Bravo i després pel general Ramón Narváez, respecte als béns eclesiàstics encara no alienats va seguir, en el fons, el mateix rumb de vendes que en l'etapa dels progressistes, encara que se'n va reduir l'impuls. El decret del 3 d'abril de 1845, que preveia la devolució als seus primitius posseïdors dels béns eclesiàstics encara no subhastats per l'estat, era ja de poca importància per assegurar la manutenció de clero. L'objectiu prioritari dels gabinets moderats d'aconseguir el reconeixement de la legitimitat de la reina Isabel II per part del papat, només es va obtenir quan Roma tingué plenes garanties que a Espanya la situació del manteniment econòmic del clero seria remeïada per l'estat.

A pesar de totes les circumstàncies polítiques, aquestes decisions no van suposar un final dràstic per a les capellanies adscrites al santuari del Lledó. Potser el seu caràcter vinculat a l'administració pública del municipi des del seu origen -una característica, val a dir, essencial de tota la història del lloc del Lledó- va fer possible el seu manteniment enmig de les convulsions de tot aquell període històric.

Durant els anys 1842 i 1843 el beneficiat de les capellanies del Lledó es va absentar del santuari, de manera que, el 20 de febrer de 1844, l'ajuntament va decidir pagar les pensions corresponents -677 reals- a Ramon Sanahuja, ecònom de l'església parroquial de Santa Maria, que havia pal·liat la vacant amb la celebració de misses i d'altres atencions.

En l'acta municipal del 12 de maig de 1846 es dona notícia de l'anunci publicat al Butlletí oficial de la Província d'un edicte judicial, que insta a tots els eclesiàstics que es consideren amb dret a presentar la sol·licitud per optar a les dues capellanies fundades al santuari de la Mare de Déu del Lledó. Al mateix temps l'ajuntament nomena els quatre regidors que juntament amb els parents del fundador, el prior i l'obrer de la casa i ermita han d'avaluar les propostes. Els representants municipals serien Manuel Pascual, Pedro Bigné, Pedro Igual i Francisco Moragrega.

Joaquín Masip, procurador que actuava en nom dels hereus dels béns del

fundador de les capellanies, va sol·licitar el 21 de setembre de 1847, poques setmanes després de la festa major, una relació dels béns que hi corresponien a la citada segona capellania del Lledó, perquè de la primera encara no se n'havia pres possessió.

A causa de les dificultats econòmiques per la minva de la dot adscrita a la segona de les capellanies, el 2 de gener de 1849 el Ple de l'Ajuntament de Castelló aprovà de suplicar a l'administrador la reducció de les assignacions previstes al pagament de les misses dels dies festius de l'any. Igualment els representants del patronat decidien deixar totalment en poder de l'ajuntament l'administració de les rendes existents, «para que bien por si, o por medio de los administradores de las rentas de dicho hermitorio hagan celebrar al año aquel número de misas que sea del agrado de la corporación, y que caso de resultar algun sobrante se invierta en beneficio de la hermita y en aquello que se conceptue útil».

La decisió dels hereus era de renunciar des d'aquell moment i per sempre al dret d'utilitzar aquelles rendes, que eren traspassades íntegrament a benefici de l'ajuntament, com a màxima institució pública de la ciutat; la quantitat aportada representava un capital de 677 reals de velló anuals, summa que es considerava suficient per a cobrir les despeses de la segona capellania, -l'única que s'havia atorgat-, que ascendien a 406 reals, i també per a sufragar algun aspecte del manteniment del mateix santuari. Aquesta decisió, que es justificava com a positiva «ya que reporta beneficio a los propios y al servicio público», suposava en la pràctica el final de l'existència de les capellanies com a fundació religiosa.

Però els canvis de responsables sembla que van ocasionar també canvis de criteri, perquè a l'any següent, el 23 de febrer de 1850, l'apoderat José Calduch Rubio pregava a l'Ajuntament d'examinar els protocols notariais, que custodiava la corporació, per poder comprovar els drets que pogueren beneficiar encara els descendents de la fundació.

L'article 39 del Concordat entre la Santa Seu i l'Estat espanyol, que data

de 1851, preveia que el govern «dictará las disposiciones necesarias para que aquellos entre quienes se hayan distribuido los bienes de las capellanías y fundaciones piadosas aseguren los medios de cumplir las cargas a que dichos bienes estuvieron afectos» (Cuenca, 1978: 156-159). Aquesta reglamentació preparava la publicació del Reial Decret del 30 de abril de 1852, que derogava la llei de 1841, i mantenia l'existència de les anomenades capellanies de patronat actiu o passiu de sang i les altres fundacions pietoses. La situació de les capellanies és una qüestió comparable amb la imatge del teler de Penèlope, perquè cada govern moderat suspén el legislat pel·l progressistes. Finalment una llei de l'estat, que data del 14 de juny de 1867, va preveure un reconeixement definitiu per a les capellanies, però va excloure de la legislació els beneficiats de l'antiga Corona d'Aragó, l'estatut dels quals continuava inamovible, tot esperant un nou acord sobre les parròquies.

En qualsevol cas la capellania lledonenca ja havia aconseguit una via de solució. Uns anys després, en la nova etapa moderada que va succeir el Bienni Progressista, al pressupost municipal de despeses per al 1857 encara apareix reservada la quantitat de 677 reals de velló per a les dues capellanies de Lledó, formant ja part del conjunt de despeses de la «cosa pública castellanenca». La capellania va acabar fusionant-se amb el conjunt de l'administració municipal contemporània. A eixa qüestió feia referència en un article mossén Francisco Escoín, que -després de qualificar la Desamortització com un «inmenso latrocinio», frase atribuïda a Menéndez y Pelayo-, explica que «sin embargo se pudieron rescatar algunas de aquellas láminas por el Ayuntamiento, y la exigua renta que produce pasa trimestralmente a manos del Prior» (Escoín, 1959).

INTERFERÈNCIES FESTÍVOLES

L'ermità Lorenzo Ivars va presentar a l'Ajuntament de Castelló, a l'agost de 1847, la proposta del procurador de sufragar des de l'administració mu-

nicipal les despeses de la compra de cordes que calien per a l'ús del pou del Lledó. L'ajuntament en ple, en la sessió del 28 d'aquell mes, va decidir per majoria mantenir el costum, a partir de la consideració que «este gasto deberá salir de las limosnas que el esponente [el procurador] recoge de los terratenientes de la partida: y que siendo esta obligación contra la costumbre que se ha seguido hasta ahora, suplica se mande al procurador que no haga tal innovación».

La celebració de la festa de Lledó de 1847 anava a tenir la interferència de l'espectacle taurí organitzat en benefici de la Junta de Beneficència local. L'Ajuntament de Castelló va decidir traslladar el porrat i la funció religiosa al santuari, que havia de celebrar-se el primer diumenge de setembre, al dimecres 8 del mes, és a dir al dia de celebració de la Nativitat de Maria, «deseando el Ayuntamiento que la corrida de toros que debe efectuarse el domingo y lunes proximo tenga toda la concurrencia posible, en beneficio de los pobres de aquel establecimiento» [de la Beneficència] (AACS, 1847: 31 agost). En qualsevol cas, el canvi de data podem considerar-lo com un signe més de desatenció municipal cap a les obligacions amb el santuari de Lledó, perquè en aquesta decisió el clero i el poble eren convidats de pedra.

La conjuntura que es va obrir a Europa al març de 1848 va marcar definitivament el camí d'aproximació entre l'Església catòlica i l'estat liberal, i va facilitar una solució negociada que implicava poc o molt els pas a la subordinació dins dels objectius de l'Estat. Tot aquest ambient va tenir també el seu reflex a Castelló, i de fet a l'agost de 1848, d'acord amb les recomanacions del papa Pius IX, es va celebrar un *Tedeum* en l'església major de Santa Maria, al qual es va convidar l'Ajuntament, per celebrar el restabliment de les relacions d'Espanya amb la Santa Seu (AACS, 1848: 19 agost). Molts liberals moderats es van adonar del valor disciplinador de la religió, després de les tempestes polítiques dels anys trenta i quaranta, i van advertir les dificultats de construir unes bases de consens social al marge o en contra del catolicisme

i de l'estructura institucional de l'Església, en especial de la secular. Per la seua banda, la jerarquia catòlica insistirà que la religió és la millor aliada de l'Estat per mantenir l'ordre social i evitar l'anarquia (León i La Parra, 1999: 265).

Però, a pesar de tot, tenim indicis de poca atenció per Lledó en aquesta època. Ni la prevista recepció de la reina Isabel II a Castelló en 1845, ni les festes extraordinàries amb motiu del naixement de l'infant Alfons -el futur Alfons XII- que van durar del 31 de gener de 1851 al 2 de gener següent, van programar cap acte al voltant de Lledó. I això que aquell any de 1851 era el de la firma del Concordat entre el Vaticà i el govern espanyol, que representava un acte polític per a normalitzar les deteriorades relacions entre l'Església i l'Estat, després de la ruptura provocada pels processos revolucionaris i la desamortització dels béns eclesiàstics.

Al llarg de la primera meitat del segle XIX coneixem algunes al·lusions poc positives sobre l'estat de conservació del santuari del Lledó. El 1853 es parla de realitzar obres indispensables, considerant que «algunos de los departamentos del hermitorio de Nuestra Señora de Lledó se hallan en mal estado por falta de reparación» (AACS, 1845: 4 febrer).

L'Ajuntament va delegar la gestió de les millores en el llaurador i propietari Pedro Igual, com a procurador de les rendes del santuari, i -davant les dificultats de finançament- el va facultar per al cobrament de les pensions o impostos pendents. Deu anys després es va crear una comissió municipal per gestionar la reparació del santuari del Lledó i de l'ermita de Sant Roc (AACS, 1853: 28 novembre) i, encara anys després, de Sant Francesc de la Font (AACS, 1864: 18 maig).

El 1853 hem localitzat una al·lusió a la presència de la Mare de Déu del Lledó en la processó del Corpus Christi, «acompañando a dicha Virgen los empleados municipales» (AACS, 1853: 30 abril), denominació referent als càrrecs del clavari i del procurador. La festa de Lledó de 1853 es va haver d'ajornar

a causa de la pluja. La inassistència municipal, per raons meteorològiques, va produir automàticament la suspensió de «la elección de empleados de dicha Santa Ymagen en dicho hermitorio, como ha de costumbre», segons consta en l'acta municipal (1853: 27 setembre). La decisió finalment presa va ser la d'elegir els càrrecs en la casa de l'Ajuntament el primer dissabte d'octubre, invitant a assistir a la sessió el clavari i el procurador que exercien el càrrec.

En la citada convocatòria per a octubre de 1853 s'advertia que els càrrecs actuants podien enviar la proposta de nomenament de successor, amb l'observació que l'ajuntament es reservava el dret de triar els noms, en cas de falta de col·laboració. Poc d'interés deuriem mostrar en el fons els al·ludits, perquè al gener de 1854, passats quatre mesos, la corporació municipal va prendre l'acord de nomenament de nous «empleados de dicha Santa Ymagen», que es van concretar en les figures d'Antonio Carruana com a nou clavari, designat pel càrrec cessant Miguel Segarra, i el senyor José Mut com a nou procurador, en substitució de Pedro Igual (AACS, 1854: 31 gener).

D'acord amb els aires polítics de l'època, el clavari de la festa de Lledó seria Antonio Carruana i Martín, un militar progressista avançat que, per motius ideològics, s'havia negat a ocupar el càrrec de regidor per al qual havia estat elegit per a 1850. Carruana, nascut a València, residia a Castelló després de la seua boda amb una germana de l'advocat moderat Sr. José Galván. Per la seua banda, el llaurador José Mut havia estat regidor en la dècada moderada.¹⁷

En l'acta municipal del 13 de juny de 1854, hem localitzat l'al·lusió més antiga que coneixem sobre la necessitat d'eixamplar el camí rural cap al santuari del Lledó, en la zona de la partida de Ramell. El llaurador Bautista Forés es queixava de l'estretor del camí existent, que no permetia el trànsit de dos carros en paral·lel. El problema havia produït més d'un enfrontament entre gent de la llaurança —«hace que se empezonen», diu el document— amb el desenllaç de la caiguda de carros a la séquia de reg, «ocasionando los daños que son consiguientes».

LLEDÓ DURANT EL BIENNI PROGRESSISTA

El pronunciament militar de juliol de 1854 (conegut com *La Vicalvarada*), promogut pel general O'Donnell, anava a marcar l'inici de l'experiència de l'anomenat Bienni Progressista. Segons els historiadors que s'han ocupat del tema, sembla que a Castelló el governador militar i l'alcalde van iniciar el pronunciament de comú acord, en la mitjanit del 17 de juliol de 1854. L'Ajuntament es va adherir al moviment polític, constituït com a junta interina, amb una composició que no diferia de les que es van formar en la dècada anterior, amb l'excepció de la presidència, que va recaure en un veterà progressista, justament el coronel retirat Antonio Carruana, i on participaven uns altres progressistes destacats com Luis Bellver o Cristóbal Salvia (Piqueras, 1992: 517-519). Les circumstàncies van convertir el senyor Carruana, el clàvari previst per a la festa de Lledó, en president de la junta directiva i de govern de la província.

El setembre de 1854 es va declarar a Castelló una epidèmia de còlera, de les múltiples que es coneixerien al llarg del segle XIX. Davant la situació de perill per a la salut pública, la festa de Lledó del setembre no es va celebrar. Però quan el 21 de novembre es va considerar extingida la malaltia, l'Ajuntament – en acció de gràcies- va acordar realitzar el trasllat de la imatge de la Mare de Déu del Lledó a la ciutat el diumenge 26 de novembre. Finalment el retorn seria el següent diumenge 2 de desembre. El caràcter de la celebració (processó general amb participació dels gremis, il·luminació extraordinària, vol de campanes i serenates) ha estat detalladament comentat en la magna *Història de la basílica del Lledó* de Josep Miquel Francés (1999: 242-243)

El que interessa comentar és que les festes de 1854 suposaven la celebració al voltant de Lledó més important fins aquell moment de tot el segle XIX. I eixa rellevància apareix en aquell moment com a celebració gojosa pel final d'un problema d'insalubritat col·lectiva com era l'epidèmia de còlera.

Aquesta vinculació de la visita de la Patrona a la ciutat amb el final de les tragèdies sanitàries de Castelló recorre tot el segle XIX.

El trasllat de 1854 era important en més d'un sentit. La vespra de la vinguda de la imatge a la ciutat es van presentar en la sessió plenària de l'Ajuntament l'arxiprest Ramon Sanahuja i els clergues mossén Comín i mossén Masip. Els sacerdots es queixaven del costum implantat de traslladar la imatge de la Mare de Déu del Lledó en la processó del Corpus, al·legant que la freqüència faria disminuir l'interés i per tant la fe i veneració dels castello-nencs. L'Ajuntament, presidit per l'alcalde Francisco Juan Ribas, va estimar la demanda, acceptant que la imatge només visitaria el nucli de la ciutat en ocasions extraordinàries, i va proposar d'utilitzar per a les processons habituals la còpia lliure, esculpida en fusta i policromada, que es trobava retirada sense ús en el santuari i que es conservaria, un temps més tard, en l'església major de Santa Maria (Francés i Vilar, 1999: 43-44).

Respecte al relleu dels nomenaments dels càrrecs cal recordar que el procurador cessant el 1854, el llaurador José Mut, va nomenar per al càrrec al també llaurador Manuel Breva Forés, que en aquell moment era subtinent de la Milícia Nacional i exerciria durant un breu període, des del novembre de 1856 al març de 1857, com a regidor municipal, en la nova etapa moderada. La festa de 1855 suposaria el retorn a la normalitat. Datat poques setmanes després de la festa de Lledó, -el 15 d'octubre- disposem en aquest any del primer inventari de béns del santuari del període que estem estudiant (Sánchez Gozalbo, 1980: 284-286).

DISPUTES EN EL RETORN DELS MODERATS

El final del Bienni Progressista, al juliol de 1856, va tenir també els seus efectes directes en les festes del Lledó. El fet va ser que el clavari elegit, José Morelló, va ser nomenat alcalde per decisió governativa a principis de 1857,

i en el plenari municipal del 27 de gener va presentar la seua dimissió com a clavari, al·legant incompatibilitat de càrrecs. La corporació va elegir com a substitut Félix Breva, el candidat proposat per la nova màxima autoritat municipal. Paradoxalment l'alcaldia de Morelló fou efímera, i va cessar com a president del municipi el 17 de març d'aquell any, el dia de la presa de possessió de la nova corporació, presidida per l'alcalde Antonio de Vera. Com si es tractara de tancar un capítol sense qüestions pendents, el plenari municipal, només tres dies abans del traspàs de poders, va acordar passar a la comissió de comptes el pressupost presentat pel procurador del santuari del Lledó.

En els dies pròxims a la festa de 1857 tornem a tenir documentada la notícia d'un donatiu d'aixovar d'una capa «que varias señoras regalaban a la Ymagen de N^a Sra. del Lledó». Per decisió del plenari, el regal havia de ser rebut oficialment al mateix santuari per una comissió municipal nomenada a propòsit, formada pel segon i tercer tinent d'alcalde, un regidor i el secretari municipal, que va delegar en Maria de las Peñas, l'esposa del futur clavari de l'any següent, Manuel Segarra. La capa va ser lliurada «sin reserva o restricció alguna» al procurador de les rendes del santuari, prèvia inscripció en l'inventari del béns del temple (AACS, 1857: 7 setembre). Realment la formalitat enrevesada de la recepció d'aquest donatiu podem interpretar-la com un exemple més de la constant històrica del govern castellanenc de fer palés el caràcter de propietat municipal del santuari del Lledó.

El periòdic *El Eco del Mijares* recorda, lacònicament, que amb motiu de la celebració de la festa de Nostra Senyora del Lledó hi hauria «gran concurrencia en el ermitorio de dicha Virgen, donde siguiendo la costumbre de todos los años habrá porrate y mucha animación y bullicio» (1857, 6 setembre: 2). Però al marge del caràcter de celebració popular, a la festa de Lledó van arribar els efectes dels desacords en l'esfera política dels progressistes, que es van acabar manifestant a través dels enfrontaments entre les bandes de música que acompanyaven els dos batallons d'infanteria de la ciutat.

Tal com ha explicat la historiadora Otilia Martí, la primera d'aquestes agrupacions, coneguda popularment com *la dels blanquets*, estava dirigida per Antonio de Vera, que ja havia estat alcalde del primer ajuntament liberal el 1836. Hi figuraven artesans vinculats a l'oligarquia liberal; per la seua banda en l'altra, la banda dels *negrets*, sota la direcció de José Ballester i Vilarroig -vell líder progressista, alcalde el 1840 i comandant de la Milícia Nacional el 1854- formaven personatges com el sabater Francesc González Chermá, conegut com a Xales, que seria protagonista en la vida política local a partir del Sexenni Democràtic (Martí Arnándiz, 1997: 181-182).

L'Ajuntament de Castelló ja havia proposat al gener de 1856 la creació d'una sola banda «que prestara servicios tanto a la municipalidad como a la Milicia Nacional, a fin de hacer desaparecer las contiúuas desavenencias que se observan entre ambas corporaciones dedicadas a la música» (AACS, 1856: 5 gener). Davant la impossibilitat d'aconseguir la volguda unificació, es va decidir establir almenys un sistema de torn entre les dues bandes, per a les actuacions organitzades des de l'Ajuntament.

En l'any 1857, ja passada l'experiència del Bienni, es va dissoldre la Milícia Nacional a tot Espanya. La Milícia Nacional era una institució armada popular, creada durant el Trienni Liberal, que tenia com a missió principal la defensa de la Constitució i el manteniment de l'ordre públic. Però justament una notícia relacionada amb la festa de Lledó de 1858 representa un indici del manteniment de les diferències. D'entrada cal recordar que Antonio de Vera havia estat nomenat alcalde interí per decisió governativa al març de 1857, i exerciria el càrrec fins a desembre de 1858.

Amb motiu de la festa, el procurador del santuari del Lledó, el llaurador Félix Forés i Tirado, havia compromés l'actuació d'una de les dues bandes existents per a tocar com a culminació de la funció religiosa del matí. Des de l'Ajuntament es va constatar que la banda de música que havia de participar en la citada cerimònia era la que es trobava de torn, d'acord amb la deci-

sió municipal. L'argumentació del procurador és la següent (AACS, 1858: 21 agost):

está en el caso de suplicar a la corporación que puesto que la función de por la mañana no se halla presidida por el cuerpo municipal, se permita la asistencia de la música con quien tiene el esponente contrahido el compromiso, y que en la función de por la tarde concorra la del turno, con lo cual quedarán en buen lugar el suplicante y en su fuerza el acuerdo del Ayuntamiento.

Però l'Ajuntament de Castelló, raonant motius d'evitar conflictes d'ordre públic per la rivalitat existent entre les dues bandes, va comunicar al procurador que no podia accedir a la seua petició sense incomplir els acords.

Com queda palés, davant el projecte de fusió de les bandes, ja anunciat feia prop de tres anys, es mantenia l'equilibri de tensió com un eco del que havia significat la dissolució de la Milícia Nacional per a un sector: una traïció a una institució característica del progressisme del règim d'Espartero, durant l'etapa de revolució liberal.

Una altra disputa sobre la construcció d'una paret al costat del santuari de Lledó pot ser un indicatiu de les diferències al voltant de la jurisdicció. El notari i impressor Pedro Gutiérrez de Otero i Sidro, que havia estat regidor durant els anys de l'Estatut Reial i la Regència d'Espartero, havia sol·licitat construir un mur al voltant d'un camp de la seua propietat, vora el temple de Nostra Senyora del Lledó. L'Ajuntament de Castelló, previ informe de les comissions d'ornat i policia rural, el va autoritzar a condició que la paret no tinguera una altura superior a sis pams (AACS, 1860: 11 febrer). Gutiérrez va recórrer aquesta decisió davant el governador civil, que acabà sol·licitant a la corporació municipal que anul·lara l'acord (AACS, 1860: 31 març). Finalment l'Ajuntament no va tenir més remei que acceptar l'ordre del governador de revocació de l'acord sobre la paret (AACS, 1860: 17 abril).

La decisió municipal del 23 de setembre de 1860, que creava una comissió

Juan Cardona Vives, prior del Lledó de 1863 al 1877

formada per tres regidors –Bautista Rodes, Luis Montoliu i Manuel Carbó–, pel prior eclesiàstic i els procuradors entrant i cessant, amb la finalitat de formar un nou inventari, va tenir una ràpida execució. Amb data de només tres dies més tard, es conserva un inventari de les robes, joies i efectes del temple de Lledó, «comprendiendo sólo en él lo decente y sensible para el culto del ermitorio», treball programat no pensant en l'objectiu de la relació de patrimoni sinó sobretot en la finalitat purament pràctica d'enretirar el que es qualifica en l'acta municipal com a «algunas piezas inútiles para el culto» (Sánchez Gozalbo, 1980: 287-290).

PRIMERA EDICIÓ DEL *NOVENARIO DE CARDONA VIVES* (1862)

El 1861 va ser nomenat com a claviari per l'any següent el senyor Domingo Herrero, catedràtic de l'institut, que seria un destacat polític conservador durant la Restauració, mentre que com a procurador de les rendes del santuari era nomenat Miguel Forés i Breva.

Poc abans de la festa de 1862 va aparèixer la primera edició del *Novenario de la Santíssima Virgen Maria de Lledó*, de mossén Juan Bautista Cardona Vives. Es tracta d'un llibre imprès a Castelló, a la impremta de Martín Masústegui. Fins ara es creia que la primera edició de la novena de Cardona Vives s'havia realitzat a València el 1878 (Francés, 1999: 513)

Portada de la primera edició del *Novenario* (1862), obra de Cardona Vives

Interior de la primera edició del *Novenario*. (1862), obra de Cardona Vives

Resulta de gran interés que, en una obra escrita en castellà, s'utilitze la forma genuïna «de Lledó», i això és molt important per a demostrar encara més la perduració al llarg del temps del nom correcte de la Patrona de Castelló, també en el segle XIX. És també digne de remarcar que la perduració de la forma «de Lledó» estiga vinculada a la personalitat de Cardona Vives, figura destacada de la societat castellanenca del vuit-cents.

L'aparició de la primera edició del novenari ens permet interrogar-nos sobre el perquè de la seua creació. En la festa del Lledó de 1862, davant els dos candidats a clavari presentats per Domingo Herrero, l'Ajuntament de Castelló va elegir Ramon Cardona, germà de mossén Cardona Vives, com a clavari de la següent festa patronal. Com a procurador de les rendes es va mantenir la mateixa persona, Miguel Forés. La nostra hipòtesi és que la redacció de la novena es va realitzar, justament, com una col·laboració de l'insigne sacerdot amb el claviari del seu germà, que s'exerciria l'any 1863.

Justament el 1863, el bisbe de Tortosa, Benet Vilamitjana i Vila, va nomenar Juan Bautista Cardona Vives arxiprest de l'església major de Santa Maria, de Castelló, i prior del Lledó. La decisió anava a marcar tota una nova època en la història del santuari, i en general en la vida i evolució de l'església castellanenca.

RESUM HISTÒRIC DEL *NOVENARIO*

El novenari de Cardona Vives se'ns presenta ara com una obra de pietat popular, però també té un interès historiogràfic. L'autor presenta, a manera de pròleg, una introducció de sis pàgines sobre la història del santuari. Després de tractar el tema de la troballa d'imatges en la història de l'Església, on cita a sant Joan Damascé, tenim un preciós relat de l'aparició de la imatge del Lledó, sense elements sobrenaturals.

Cardona Vives tracta també de la tradició apostòlica del culte a les imatges, malgrat les crítiques d'idolatria per part dels iconoclastes. Per fonamentar més la seua defensa, l'autor cita les actes del Concili de Trento.

Hi apareix també una síntesi de la construcció del temple del Lledó, un tema molt relacionat amb l'evolució de la societat castellanenca. S'esmenta l'església de 1572, obra de Joan Ibáñez, i s'aporten dades sobre la història de la construcció del temple del segle XVIII, el qual ha perviscut. Es tracta amb detall de la cerimònia de col·locació de la primera pedra, el 1724, amb presència del bisbe de Tortosa, Bartolomé Camacho, del clero, i del «ayuntamiento, caballeros, artistas, labradores y el pueblo en gran concurso». També data del segle XVIII la fundació de les capellanies i la creació d'una junta, formada pel clero, la noblesa i la llaurança, per a dirigir i conservar els interessos de l'església del Lledó.

Finalment, Cardona Vives presenta l'estat arquitectònic del temple a mitjan del segle XIX: «Su arquitectura pertenece al orden compuesto; es de buen

gusto y tiene buena talla». Documenta les dimensions del temple (35'50 m de longitud i 16'80 m de latitud). Es descriu amb detall l'accés al cambril i la situació de la Mare de Déu del Lledó en l'altar major. Finalment Cardona Vives descriu la imatge de la troballa i el relicari on està resguardada. Sobre la icona de la Mare de Déu, l'insigne capellà dóna una descripció purament objectiva: «Esta imagen es sumamente pequeña y de formas poco estudiadas; su altura es como de unos cuatro dedos escasos y está depositada dentro de un pequeño nicho con cristal, en el pecho de otra imagen [...] cuya altura es de poco más de dos palmos valencianos».

UNA ACTA DEL PLENARI DE LA FESTA DEL LLEDÓ

Una notícia del plenari del 16 de juliol de 1864 suposa un indici del nou estatut de l'Església en relació amb els representants del règim liberal. L'acta de la sessió fa referència a una comunicació de l'arxiprest Juan Cardona Vives, on manifesta l'agraïment del clero de Santa Maria per la decisió de l'Ajuntament de Castelló de regalar per al culte la cera per a la funció religiosa «de acción de gracias» de l'aniversari de la defensa liberal de la ciutat del 9 de juliol. La celebració de les festes d'aniversari de la defensa liberal de Castelló del 7, 8 i 9 de juliol de 1837 es va realitzar així el 1864, durant el mandat de l'alcalde Vicente Bueso.

L'existència d'actes municipals de caràcter específic sobre el nomenament de clavaris i procuradors del santuari del Lledó suposa un indici de la importància administrativa que se li donava a la decisió. No seria, per tant, una casualitat que fóra en ple període moderat, el 1864, que hàgem trobat la primera acta completa del segle XIX d'un ple extraordinari, convocat el quatre de setembre en la casa prioral, per a la designació dels càrrecs de la festa i de l'administració de Lledó.

Presidits pel governador de la província, que cal recordar que tenia potes-

tat sobre el conjunt de la corporació municipal, es va presentar en la sessió Leandro Alloza, en representació de Francisco Giner Lila, clavari d'aquell any, per proposar un parell de candidats a nou clavari, seguint el costum d'aquell temps, que eren Antonio Oliver Brugada i Antonio Martí Ros. El primer dels proposats, que suposem fill del comerciant José Oliver, un dels majors contribuents municipals d'aquella època, i regidor en el període de la revolució liberal i durant la regència d'Espartero, va ser elegit com a clavari. Per a procurador de les rendes de Lledó també es presentava un doblet de candidats, i José Llopis va ser l'escollit davant Bautista Breva i Forés, germà del llaurador i propietari Manuel Breva, subtingent de la Milícia Nacional, que ja havia estat procurador de les rendes de Lledó al final del bienni progressista, el 1855. Seguint el costum de l'època de nomenar el candidat no elegit per a l'any següent, Bautista Breva seria finalment regidor procurador en l'any 1867.

L'historiador Manuel Martí (1990a: 210) explica que José Oliver Illes, pare d'Antonio Oliver Brugada, era el 19è contribuent provincial per rústica. Francisco Giner Lila era fill del propietari Manuel Giner. Samuel Garrido (1986: 176) aporta les dades biogràfiques sobre la seua vinculació al carlisme, després al *Cossi* per, finalment, apropar-se als integristes, ja en el segle xx.

LES SIGNIFICATIVES FESTES DE 1865

L'objectiu era que el 1866, en el cinqué centenari de la data tradicional de la troballa de la imatge de la Mare de Déu del Lledó, res no estiguera a mercé de la improvisació. Per primera vegada els preparatius del centenari de la celebració anaven a tenir un autèntic caràcter extraordinari. Així, en el plenari municipal del 8 de juliol de 1865, es va acordar reservar la partida inicial de 20.000 reals de velló, ja prevista en el pressupost addicional de l'any econòmic 1864-1865, per a les festes del denominat «centenar de la Virgen

de Lledó», en commemoració de la tradició de la troballa de la icona sagrada el 1366. Igualment, en aquella sessió es deixava oberta la possibilitat de nous pressupostos per a una celebració a un any vista, actuacions administratives que eren prèvies al fet que es presentara «para su aprobación el oportuno programa de las fiestas, discutido y aprobado por el Ayuntamiento y los mayores contribuyentes».

En el mateix plenari, tot seguint la tònica de bona relació amb l'Església catòlica en la celebració de juliol, d'aniversari de la defensa liberal de la ciutat, es feia constar com l'any anterior la comunicació de l'arxiprest Juan Cardona Vives, que manifestava la satisfacció del clero de Santa Maria per la decisió de l'Ajuntament de celebrar una funció religiosa commemorativa. El prevere Sinforoso Piquer va cobrar 160 reals, a càrrec de l'Ajuntament de Castelló, pel sermó de la missa del diumenge 9 de juliol, mentre que l'arxiprest Cardona Vives i la resta de capellans concelebrants declinaren cobrar cap quantitat per part de l'Ajuntament, que –agraït– va sufragar les despeses de cera.

De la festa major de 1865 tenim un important document periodístic que presenta una crònica costumista sobre una celebració d'aquesta època. La publicació *La Revista Castellonense* ja es feia ressò de l'ambient d'animació popular cap a Lledó en el número publicat el mateix dia de la festa, el 3 de setembre: «El camino de la ermita queda convertido por la tarde en un verdadero paseo, pues son muchas las personas que se dirigen a aquel punto».

En el següent número de *La Revista Castellonense* es relata el contingut de la celebració de «la fiesta que acostumbra todos los años a su divina patrona, [...] en la magnífica ermita consagrada a su culto». A les deu del matí es va oficiar l'Eucaristia, on s'interpretà la missa del mestre Camaño, amb acompanyament d'orquestra. El sermó extraordinari va estar a càrrec de mossén Vicente Peris, confessor de les monges caputxines, que –segons la crònica– va glossar el tema del legítim orgull de la ciutat de Castelló per comptar com a

patrona amb Santa Maria del Lledó «que le ha socorrido en cuantas ocasiones ha necesitado el favor del cielo».

Durant la missa es van disparar traques. Per la vesprada, després dels oficis, per la plaça del santuari va discórrer la processó, presidida per l'Ajuntament amb la banda de música, mentre es disparaven alguns coets tronadors i una llarga traca. Després de la processó es va oferir un refresc a l'Ajuntament i al clero en el saló de la Casa Prioral, mentre «la música municipal tocaba en la puerta agradables piezas; terminando con el popular himno de Riego, que con tanto gusto es siempre oido en esta población». El cronista no s'oblida de presentar notes costumistes que evoquen l'arrelament ciutadà de la diada: «La Iglesia se llenó de devotos y la plazuela vecina de chiquillos, que dieron un buen asalto a los puestos de turrón». Aquesta crònica periodística del número 114 de *La Revista Castellonense*, publicada el 8 de setembre, és la primera que tenim de la festa de Lledó durant el segle XIX.

Aquell 3 de setembre es va celebrar una sessió extraordinària de l'Ajuntament de Castelló per a nomenar clavari i procurador. Per a substituir el senyor Antonio Oliver es nomenà com a nou clavari Antonio Martí i Ros, fill de Rafael Martí Breton, un propietari agrícola que havia estat regidor i tinent d'alcalde després del Bienni Progressista, mentre que José Llopis quedà reelegit com a procurador del santuari.

Després de l'epidèmia de còlera que va afectar Castelló en aquella tardor, l'Ajuntament, d'acord amb l'arxiprest Cardona Vives –protagonista destacat en l'atenció i el consol als malalts– va programar per al diumenge 26 de novembre d'aquell any uns actes extraordinaris per a celebrar la desaparició del còlera morbo de la ciutat de Castelló. La vespra es va anunciar la funció religiosa amb un vol de campanes i amb una cercavila de la banda de música municipal.

La festivitat va començar de matí, amb la processó de trasllat de la Patrona de la ciutat a l'església Major de Santa Maria, que va seguir un itinerari des de

l'església de la Sang, pel carrer Major i Sabaters (actual Colón) fins la denominada plaça de la Constitució, per a entrar per la porta principal del temple major. Mossén Sinforoso Piquer i Ferrer, beneficiat de la parròquia de Santa Maria, va participar com a predicador en la missa solemne d'acció de gràcies –culminada per un *Te Deum*– i va cobrar 160 reals de les arques municipals. De la mateixa manera que s'havia fet al juliol, l'arxiprest i la resta del clero concelebrant van desistir de cobrar per la funció religiosa (AACS, 1865: 29 novembre).

L'Ajuntament de Castelló, presidit per l'alcalde Carlos Ferrer Segarra, va assistir a la celebració religiosa vespertina i va acompanyar la imatge de la Patrona en la processó que va recórrer les places de la Constitució i de la Neu, carrer Major, Ensenyança, Enmig, Salina, Major, plaça de la Neu, carrer Sabaters i plaça Constitució, per entrar finalment en l'església de Santa Maria. Posteriorment l'Ajuntament en Ple va acompanyar la Patrona, amb tota solemnitat, fins a l'església de la Sang, des d'on va continuar la processó de retorn fins al santuari. L'Ajuntament va invitar el veïnat a participar en els actes programats i –especialment– va sol·licitar que en el recorregut de la processó s'ornaren les façanes de les cases i s'il·luminaren en les nits del 25 i 26 de novembre, per a un major lluïment (*La Revista Castellonense*, 1865, 23 novembre: 3),

Però les qüestions al voltant d'aquella festivitat no van ser anecdòtiques. Al número 137 de *La Revista Castellonense*, del 26 de novembre, en la secció de «Gacetilla», es va publicar un article amb un fons de crítica sobre el mal estat de conservació del cambril de Lledó. El periodista anònim insistia en la necessitat de reparar les parets amb esquerdes i el retaule amenaçat pel corc, així com substituir el mantell cobrealtar per un de més digne o també eliminar uns angelets postissos, afegits a bon segur en aquella època. La crítica era constructiva perquè pretenia una actuació diligent, tot aprofitant que la ciutat es focalitzava aquells dies cap al Lledó, de manera que s'evitara una restaura-

ció més gravosa per a les arques municipals, si es deixava la qüestió pendent «sine die». La importància d'aquest article és deguda també a la presència del topònim *Lledó*, en cursiva en l'original periodístic, és a dir de la forma pròpia i genuïna del lloc, que apareix de manera singular en un text publicat en castellà en la premsa castellanenca del segle XIX. Reproduïm tot seguit l'article íntegre, pel seu gran interès:

A QUIEN CORRESPONDA.- No puede menos de estrañarnos [sic], como estraña así a los forasteros como a los castellanenses que visitan la ermita de *Lledó*, el abandono en que se tiene el camarín de la Virgen, patrona de esta ciudad.

Las paredes estan agrietadas; el retablo carcomido; y la tohalla [sic] que cubre el altar no nos parece digna del sitio en que está colocada. Además, a los pies de la Santa Imagen se ven un par de angelitos que bien pudieran hacerse desaparecer.

A muy poca costa se repararía ahora todo esto; y si de nuestra advertencia no se hace caso, tal vez la restauración del camarín importe una considerable suma.

Les qüestions de protocol també van ser motiu de discussió en aquella festivitat lledonenca. L'acta de la sessió municipal del 29 de novembre documenta una certa polèmica pel lloc que havien d'ocupar en les processons el procurador i el clavari de Nostra Senyora del Lledó. El programa de la celebració, publicat al número 136 de la citada *La Revista Castellonense*, preveia que el clavari i el procurador havien de desfilar darrere dels particulars, els funcionaris públics, les corporacions, les autoritats aplegades i el clero, i davant de la Patrona; darrere la imatge anirien l'arxiprest de Santa Maria i l'Ajuntament de Castelló, presidit pel governador.

Els càrrecs de procurador i clavari del Lledó van ser convocats al saló de sessions municipal i al·legaren en el seu favor «tener cada uno de por si derecho a ocupar la derecha y punto preferente». La corporació va acordar que el clavari portara d'ara endavant «la bandera en todas las procesiones en que saliese la Santa Ymagen, en igual forma que el dia de la festividad, en razón

a que desde inmemorial esa es la práctica seguida». També es va prendre la determinació que el procurador desfilara, portant una atxa o ciri, en el mateix lloc que ocupava el dia de la festa major, «con obligación de buscarse este otro labrador para formar pareja, conforme dicho día». Potser aquesta al·lusió a la participació simbòlica dels llauradors en la processó del Lledó la podríem considerar com una mena de precedent de la figura del Perot establerta en el segle xx.

Però les queixes de les figures més vinculades al Lledó no van ser les úniques. L'Ajuntament va decidir en aquell mateix plenari la creació d'una comissió per estudiar l'ordre dels gremis en les processons, amb la intenció d'establir una base segura i determinada sobre «las muchísimas cuestiones que siempre sobrevienen respecto al sitio que deben colocarse los gremios y empleados en las procesiones». L'acord va ser que la Comissió de Festes, juntament amb l'arxiprest Cardona Vives, presentara una relació de l'ordre i col·locació que havien de seguir els diferents gremis professionals, considerant especialment tots els costums antics.

PREPARATIUS DEL CENTENARI

Nou dies després de la celebració extraordinària del 26 de novembre, l'Ajuntament acordava que la Comissió de Festes, en col·laboració amb l'arxiprest de Santa Maria, iniciara els treballs de programació de la festivitat del primer diumenge de setembre de l'any següent, amb l'objectiu de donar «la mayor pompa» a la celebració de «el hallazgo de la Ymagen de Nuestra Senyora del Lledó, ocurrido en el año 1366» (AACS, 1865: 5 desembre).

El regidor Carlos Ferrer Segarra va proposar en el plenari del 23 de gener de 1866 que s'aprovaren les primeres propostes de la comissió creada expressament. En concret es va acordar la confecció d'una corona, una mitja lluna, una anda processonal, un nou mantell i una bandera, «todo ello digno al objeto

de la festividad». L'Ajuntament de Castelló va prendre l'acord per unanimitat (Francés, 1999: 245-253). Al febrer tenim notícia de la convocatòria al saló de sessions municipal d'una reunió de la comissió dels majors contribuents, amb la finalitat d'aprovar el programa de la celebració (AACS, 1866: 3 febrer):

Estando en el despacho del Señor Alcalde los mayores contribuyentes D. José Oliver, D. Ramon Cardona, D. Jaime Bellver, D. Felipe Monserrat y D. Francisco Blasco, no habiendo comparecido D. Ramon Huguet, D. José Bigné, D. Antonio Camilleri, D. Vicent Carpi, D. Francisco Hervás, D. Manuel Marco, D. Ramon Serrano, D. Vicente Huguet, D. Ignacio Marco, D. Bautista Rodes, D. José Galván, D. Luis Ros de Ursins, D. José Clará Gelpí y D. Antonio Sánchez, pero si puesto su firma de quedar enterados, según aparece en las cédulas de citación, convocados todos para tratar sobre las bases del programa con que ha de solemnizarse el hallazgo de Nuestra Señora de Lledó, cuya festividad debe celebrarse el mes de setiembre procsimo; entraron en el salón de sesiones previa la venia correspondiente...

El 17 de març l'Ajuntament va ser informat que el governador civil havia aprovat el programa del «centenar del hallazgo de la Imagen de Nuestra Señora de Lledó, sin perjuicio de que el Ayuntamiento le amplie a su tiempo con todos los detalles».

En vespres de la commemoració va aparèixer novament la qüestió recurrent del mal estat de conservació de l'edifici del santuari, de manera que el 7 de juliol de 1866 per part de l'Ajuntament «se dispuso háganse cuantos reparos y mejoras se crean convenientes todo a fin de evitar desgracias». Al voltant d'un mes després, l'11 d'agost, la Comissió de Festes va presentar al Plenari municipal el programa definitiu, que comptava amb un pressupost de més de sis mil escuts, sens dubte la quantitat més considerable que mai s'havia destinat a les festes de Lledó. En aquella mateixa sessió es va informar la corporació que el senyor Cristóbal Flors i Alba, veí de València, oferia l'obsequi d'una pica de marbre per a l'aigua beneïda per al santuari de la Patrona de la ciutat.

En el plenari del 22 d'agost l'Ajuntament va acordar sufragar l'import de dues noves planxes en coure per a l'estampació de gravats amb la imatge de la Mare de Déu del Lledó, dins del pressupost de la celebració del cinqué Centenari de la Troballa. Resulta de gran interès una certa subjectivitat del llenguatge que s'utilitza en l'acta administrativa per a referir-se a la Patrona, fet que suposa una novetat en la trajectòria de l'època. Així es justifica que l'Ajuntament promoga la creació d'una nova estampa «tomando en consideración el gran respeto y veneración que se tributa por los vecinos de esta Ciudad y otros pueblos a la Virgen bajo la invocación de N^a Sra. De Lledó, y que ello le obligó ya desde inmemorial a reproducir por medio de la estampa la Ymagen de dicha Señora». Es considera que fins ara s'han usat planxes de fusta de manera que els gravats presentaven imperfeccions, «lo cual en algunos casos en vez de excitar la devoción a la Madre de Dios sea objeto de crítica». L'Ajuntament preveia recuperar la inversió de les planxes amb la venda d'estampes, per a després lliurar-les al prior del santuari del Lledó «a favor del cual cede el Ayuntamiento el producto de dicha venta, después de reintegrado del coste de aquellas».

En aquella mateixa sessió municipal es va nomenar una comissió municipal, composta pels regidors Vicente Boix Pascual, José Mut, Francisco Prades i Miguel Peñalver per a assistir el dia 1 de setembre, en representació de la corporació, al trasllat de la imatge de la Mare de Déu del Lledó, des del seu santuari fins al Forn del Pla. Igualment, l'Ajuntament feia extensiva a tota la ciutadania la invitació a participar en els actes processonals, amb l'acompanyament d'una atxa o ciri.

EL CINQUÉ CENTENARI

Les festes de 1866 van aconseguir ser les més importants i completes que mai s'havien dedicat fins llavors a la Patrona de la ciutat, amb la celebració

Gravat de la Mare de Déu del Lledó. Obra de Facundo Larrosa i Juan Bautista Carbó. 1866. Foto: Brevia

del novenari, cavalcades, vols de campanes, solemnes processons, castells de focs, danses, serenates, una funció teatral, ornamentacions públiques i una correguda de jònecs (Soler, 1966).

Va ser llavors, per commemorar aquell cinqué centenari, que es van crear els goigs en castellà, que es van cantar fins a l'època de la Coronació de la patrona, el 1924. Aquells goigs van ser considerats per gent com els escriptors Lluís Revest i Àngel Sánchez Gozalbo o el músic Mn. Vicent Ripollés

com «una obra d'insufrible mala qualitat, perquè tenien tots els defectes del segle XIX» (Sánchez Gozalbo, 1982). L'entusiasme d'aquell cinqué centenari lledonenc degué ser gran però efímer, i per això resulta significatiu que la corporació municipal, valorant la importància de deixar records de la solemnitat, acordara la impressió de 500 exemplars del sermó pronunciat pel pare Baltasar Palmero el dia de la funció religiosa principal. (AACS, 1866: 11 setembre).

A pesar de la dedicació de personatges com l'arxiprest Cardona Vives, l'esforç de 1866, -realitzat enmig d'una crisi econòmica important i d'un clima d'inicial descomposició política-, no va suposar l'impuls definitiu per a marcar un canvi en l'interés cap a Lledó per part dels poders públics locals. A l'agost de 1867, set regidors municipals del sector progressista van presentar la seua renúncia al càrrec, davant el que es considerava un excés de l'alcaldia en les seues atribucions, per suspendre en les seues funcions un oficial de la secretaria. Representava el preludi de la manifestació pública de sectors progressistes i demòcrates del 15 d'agost de 1867 amb crits de «¡Viva la libertad!, ¡Viva Prim!, ¡Abajo lo existente!», que va ser dissolta per les forces del comandant militar de la província. Tota una sèrie de ciutadans implicats van patir un breu temps de presó a València, i quatre representants –González Chermá, Nácher, Bellido i Garcés– van ser sentenciats a cadena temporal a la presó de Tarragona, d'on eixirien gràcies a l'indult concedit poc abans del destronament d'Isabel II (Perales, 1912: 80).

Vistes les circumstàncies poc propícies per a celebracions religioses de caràcter col·lectiu, no resulta estrany que la festa de Lledó de 1867 se celebrara el 13 d'octubre, pràcticament un més després del previst, amb assistència d'un ajuntament format per només nou regidors. El clavari elegit va ser Mariano Madramany -fill de José Justo Madramany, propietari local i polític liberal, que havia estat governador civil en la dècada moderada-, i que ja havia estat proposat l'any anterior, mentre que el procurador Bautista Brea va ser ree-

legit en el càrrec, a pesar de la petició de relleu del mateix interessat (AACS, 1867: 13 octubre). Un ambient de celebració decaiguda es va oferir també en la festa del 1868, tornada a celebrar el primer diumenge de setembre, amb una corporació formada per deu membres.

Unes setmanes després, l'1 d'octubre, es constituïa al saló de sessions municipals la junta revolucionària, que s'havia format per l'adhesió de la ciutadania al «gloriós» pronunciament militar, fruit del pacte entre la Unió Liberal, els progressistes i els demòcrates-republicans. L'assaig iniciat anava a suposar un intent des del progressisme d'estabilitzar un règim liberal; les implicacions socials que això va suposar no són, ara com ara, matèria del present treball.

ALGUNES CONCLUSIONS

La plantació el 1845 de l'arbreda de l'esplanada del temple, amb abundor de tarongers i llorers, segons el projecte del mestre d'obres castellanenc José Carles, podia haver estat un indicatiu d'un canvi substancial en la valoració ciutadana del fet social i de religiositat popular que representa la devoció a la Mare de Déu del Lledó. Com a conseqüència de la nova situació politicoreligiosa, a partir de l'arribada al poder dels liberals moderats, es va produir una reactivació de les manifestacions de religiositat popular que es concretaren, en el cas valencià, en el renaixement o fundació de devocions, o en el foment del fervor al voltant dels patrons com sant Vicent Ferrer o la Mare de Déu dels Desemparats. Es buscava una pietat més ostentosa, més demostrativa, que s'exalta de bon grat les manifestacions públiques, com ara les processons o les peregrinacions.

Tot aquest fenomen va tenir també el seu reflex a Castelló. Entre els documents, conservats a l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa, sobre la primera Visita Pastoral del bisbe Benet Vilamitjana a les parròquies de la diòcesi de

Tortosa, consta una detallada relació de confraries existents a la ciutat. Així podem saber quines congregacions es mantenien actives i quan van ser fundades. A banda de la Confraria de la Sang, de la Tercera Orde de sant Francesc i d'algunes altres, considerades com a deganes, se citen una sèrie d'associacions religioses fundades a finals del període polític conegut com a moderat. Són les següents:

QUADRE 1

Confraries fundades a Castelló durant el període moderat (1844-1868)

Denominació	Data fundació	Membres	Homes/Dones	Foranis
Orde Tercera de Nostra Senyora del Carme	14/VIII/1859	261	36 / 225	
Arxiconfraria de la Cort de Maria	20/VI/1858	960	131 / 829	281
Puríssima Sang o de la Caritat	14/I/1853	422	292 / 170	
Immaculat Cor de Maria	19/IV/1853	1138	246 / 892	
Arxiconfraria de la Santíssima Trinitat	7/I/1858	1907	247 / 934	326 difunts
Congregació del Sagrat Cor de Jesús	27/X/1861	1316	172 / 1144	
Confraria de Minerva	16/V/1858	354	68 / 286	
Felicitació sabatina a la Immaculada	2/XII/1861	125	40 / 85	
TOTAL		6483	1232 / 4565	

Relació de noms complets de les associacions:

Venerable Orden Tercera de Nuestra Señora del Carmen.

Archicofradía de la Corte de María o culto continuo a la Santísima Virgen.

Cofradía de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo o de la Caridad.

Cofradía en honor del Inmaculado Corazón de María», fusionada amb una altra associació mariana, l'«Archicofradía de Nuestra Señora de las Victorias de Paris.

Archicofradía de la Santísima Trinidad.

Congregación del Sagrado Corazón de Jesús.

Cofradía de Minerva.

Felicitación sabatina a la Inmaculada Virgen María.

Sobre la qüestió econòmica de les noves confraries castellonenques, l'informe és concloent. En la memòria que Mn. Sebastián Fraile i Esparducer, rector de l'Arxiprestal de Santa Maria, presenta a l'octubre de 1862 al bisbe Vilamitjana, consta la següent afirmació: «No cuentan con otros fondos que con los procedentes de limosnas». Només la confraria de la Sang compta amb aportacions extraordinàries del clavari i majorals (*Relación de las cofradías*, 1862: 191-196).

L'intens desenrotllament de la devoció en el segle XIX i principis del segle XX al si de l'Església va ser una manifestació del que els historiadors de la història eclesiàstica han denominat la «pietat ultramontana» (Cholvy-Hilaire, 1985). Podríem definir-la com una forma de pietat creada o dirigida pel clero secular o pels ordes religiosos, amb un caràcter estandarditzat, basat advocacions que transcendien les fronteres nacionals.

La devoció moderna diferia de la pietat col·lectiva d'abans del segle XIX. Ara es posava èmfasi en l'emoció afectiva, els actes de pietat individuals o la senzillesa formal, com el rés del rosari, la devoció al Sagrat Cor de Jesús, la comunió o la confessió freqüents o l'adoració eucarística, activitats totalment compatibles amb l'individualisme que defensava el nou sistema social i polític liberal.

La nova pietat representava un canvi respecte als barrocs rituals externs

de les confraries o germandats, associacions religioses que representaven, en origen, les diverses classes de la societat jeràrquica tradicional. A més, les antigues confraries eren una de les màximes manifestacions del que s'ha denominat com a «religiositat popular». El concepte no té una definició exacta, de manera que els sociòlegs de la religió, els teòlegs i els antropòlegs socials mostren un escàs acord. Podem caracteritzar-la com un fenomen de caràcter local, vinculada a una geografia sagrada específica, que pretenia donar un sentit positiu a la fe enmig de les necessitats humanes, i especialment en el món agrari. Els objectius dels costums religiosos populars eren buscar la protecció dels homes i les dones dels desastres naturals, buscar bona sort en la vida terrenal i assegurar un intercessor per al pas a l'eternitat (Christian, 1981: 23-33). L'Església institucional donava suport en general a les manifestacions de la religiositat popular, però no n'era l'impulsora, a diferència del que es produïa en el cas de la pietat ultramontana.

Els antropòlegs han destacat la importància dels costums religiosos populars per a establir identitats comunitàries i com a vehicle d'expressió de les característiques d'una societat concreta. Es tractava de celebracions comunitàries, i no estrictament eclesiàstiques, que es van desenrotllar en el camp i en ciutats menudes, on s'identificaven amb la tradició i la cultura local (Callahan, 2002: 216).

Cal que ens preguntem pel sentit del foment de la devoció per la Mare de Déu del Lledó, tant durant els anys de govern dels moderats com durant la més breu etapa progressista. El 1854, en el període del Bienni Progressista, i el 1865, durant el període de govern dels moderats, la Patrona va ser traslladada a l'església major de Santa Maria, amb motiu de les celebracions per la finalització de les epidèmies del còlera. Aquesta vinculació de la visita de la Patrona al cor de la ciutat amb el final de les tragèdies sanitàries de Castelló recorre tot el segle XIX, i representa un exemple de religiositat popular.

En el bienni 1865-1866 es van produir una sèrie de calamitats naturals –

com ara la sequera, la pèrdua de collites i les inundacions de l'Ebre— i també problemes de salut pública —com l'epidèmia de còlera— que van ser considerades pel bisbe de Tortosa, Benet Vilamitjana, com a senyals admonitoris de la Providència, amb una mentalitat pròpia de l'Antic Testament:

Porque ¿qué se ha hecho o se hace para detener el brazo de la justicia divina armado de tantos pecados?[...] No se omita nada en lo humano para evitar nuevas invasiones de las aguas, para atenuar siquiera sus efectos; pero acúdase también a Dios.

L'historiador José Manuel Cuenca Toribio explica que el dèficit de catolicisme que aquestes calamitats semblaven reflectir era el motiu per a plantejar la idea d'una conversió radical, tant pública com privada. Només així podrien conjurar-se els greus perills que, suposadament, amenaçaven un estat catòlic confessional (*Boletín Eclesiástico de Tortosa*, 1866: 7 novembre).

La doble crisi política i economicosocial desencadenada el 1866, amb la consegüent radicalització, va debilitar les posicions centristes i va alentir una actuació del govern espanyol de repressió ideològica del sector dels liberals progressistes, per llevar tensió a la conflictivitat interna de la societat de l'època. El terreny estava preparat per a un apropament de l'Estat a l'Església, en un procés que l'historiador especialitzat José Manuel Cuenca ha denominat de «restauració politicoreligiosa».

La historiadora Otilia Martí ha formulat una hipòtesi relacionada amb el naixement de la celebració de l'aniversari de la *Troballa* de la imatge de la Mare de Déu del Lledó el 1866. No fóra realment una decisió sense conseqüències que sectors socials destacats tornaren la seua mirada cap al santuari on es venerava la Patrona de la ciutat, un fet que va coincidir amb la creació d'una nova tradició: la de celebrar el centenari de la *Troballa*.

Es tractava, segons la historiadora Martí, de crear una tradició que durant anys intentaria oposar-se a la liberal, reinterpretada des del republicanisme. Aquella tradició naixia en el moment que, segons l'erudit Sánchez Gozalbo,

Imatge reliquiari de la Patrona de Castelló

«conmociones de toda índole, efervescencias político-sociales animaron al *Muy Ilustre Ayuntamiento Constitucional* de esta ciudad a no dejar pasar en blanco la fecha» (Sánchez Gozalbo, 1973: 211). La força social aglutinadora de la idea d'una celebració relacionada amb la Mare de Déu del Lledó era resumida prop de cent anys després per Carlos González-Espresati, quan afirmava que la ciutadania castel·lenca, per damunt del «color de su casaca política», tenia «el interés común propio de una población agrícola, y les hermanaba la esperanza a favor de su celeste patrona. [...]»

En lo único en que no estaban concordes, una vez pasado el apuro que accidentalmente les unió, era en su credo político. En esto, punto aparte» (1965: 42).

En tota l'etapa moderada destaca la passivitat de la Confraria del Lledó, que no tenim constància que intervinga en cap de les decisions i polèmiques al voltant de les celebracions, fet que contrasta amb el creixent protagonisme de l'Ajuntament de la ciutat sobre les qüestions de les festes de Lledó. A aquesta confraria ni se l'anomena en el citat informe de 1862 al bisbe Vilamitjana, i el fet ha de ser significatiu. Aquest buit s'uneix als constants silencis de la documentació de l'època sobre les activitats de l'associació i ens forneix la base per plantejar la hipòtesi de la inactivitat de la Confraria del Lledó, en el període estudiat del segle XIX.

En canvi, la participació en temes del Lledó de l'arxiprest Juan Cardona Vives demostra que es tracta d'una figura històrica d'una rellevància que encara està pendent de descobrir-se en tota la seua dimensió. Entre les seues

intervencions en el període isabelí resulta important destacar dos aspectes que fins ara no eren coneguts: la col·laboració en la celebració civicoreligiosa de les festes liberals de juliol i la proposta de construir una catedral en uns terrenys de la seua propietat en el carrer Gobernador –projecte plantejat el 1864, i reiterat el 1866– en una zona on anys després es construiria l’Asil d’Ancians Desemparats, a partir del seu llegat testamentari.

Pel que fa referència als ciutadans que van assumir la figura de clavari de les festes de Lledó, trobem algunes notables personalitats procedents de sectors amb un cert renom, que mantenien una estreta relació amb el carlisme o el moderantisme. Tant Francisco Giner Lila com Mariano Madramany provenien de famílies de propietaris agrícoles importants. Giner arribaria a ser cap provincial carlí el 1891, per a després, promoure una escissió per aliar-se amb el *Cossi* per conveniències electorals. La mare de Mariano Madramany, Antonia Ferrer i Giner, posseïa 57 fanecades i 54 braces d’horta amb bassa i alqueria a la partida de Soterrani, procedents de béns desamortitzats al clero de Castelló (Martí, 1990a: 193). José Morelló va ser elegit alcalde en el segon període moderat de l’etapa isabelina, i per la seua banda, Antonio Oliver Brugada i Antonio Martí i Ros eren fills de regidors liberals moderats. Figures com el militar progressista Antonio Carruana o el catedràtic Domingo Herrero, futur alcalde de la ciutat, representen la participació d’uns altres sectors socials i ideològics en la festa patronal.

El 8 d’agost de 1868, un mes abans de la festa de Lledó, l’Ajuntament de Castelló va rebre una comunicació del bisbe de Tortosa, Benet Vilamitjana, acompanyada d’una carta pastoral, sobre la declaració com a patrona de la diòcesi de la Mare de Déu, en la seua advocació de la Nativitat, i la celebració de la festa el 8 de setembre. La decisió podia haver afectat d’alguna manera la celebració de Lledó, però la inestabilitat política i social que es vivia no representava el millor moment per a les iniciatives relatives a la religiositat popular.

QUADRE 2

Relació de priors i procuradors del Lledó (1844-1868)

Prior	Clavari	Procurador
1844		
1845		
1846		
1847	Vicente Cardona Vives	
1848		
1849		
1850		
1851		
1852		
1853	Miguel Segarra	Pedro Igual
1854	Antonio Carruana i Martín	José Mut
1855		Manuel Brea Forés
1856	Fèlix Brea	
1857	Miguel Segarra	Fèlix Forés i Tirado
1858		
1859		
1860		
1861	Joaquin Oliet	
1862	Domingo Herrero	Miguel Forés i Brea
1863 Juan Bautista Cardona Vives	Ramon Cardona Vives	Miguel Forés i Brea
1864	Francisco Giner Lila	
1865	Antonio Oliver Brugada	José Llopis
1866	Antonio Martí Ros	José Llopis
1867	Mariano Madramany	Bautista Brea i Forés
1868	Mariano Madramany	Bautista Brea i Forés

Capítol 3

EL SEXENNI DEMOCRÀTIC I EL PRINCIPI DE LA RESTAURACIÓ (1868-1881)

Personatges vora el santuari del Lledó, a finals del segle XIX. Original: Placa de vidre de 13 x 18 cm.

EL PROCÉS històric de la revolució liberal, durant el segle XIX, es caracteritza en l'àmbit polític espanyol per una acusada inestabilitat. A pesar de l'aliança entre el moderantisme i el progressisme que va fer possible la revolució de 1868 –*la Gloriosa*–, la rivalitat entre els diversos sectors liberals –entre els quals cal comptar ja amb el republicanisme– i l'amenaça dels carlins van accentuar l'aparença d'inseguretat de les institucions de l'època (Artola 1973:179-238; Fontana, 1975: 97-145).

La historiografia considera el període iniciat per la *Gloriosa* com un intent des del progressisme d'estabilitzar un règim liberal. En la fractura del concepte d'unitat religiosa de l'Estat espanyol radicava el cor de l'acció de govern dels polítics del Sexenni respecte a l'Església Catòlica. En el període octubre-desembre de 1868 es van prendre mesures governatives considerades anticlericals, com l'abolició de l'anomenat fur eclesiàstic, és a dir de la immunitat civil, per un decret unilateral i provisional pel govern espanyol (Cuenca, 1971). Quins efectes van suposar els canvis polítics en la festa del Lledó? D'entrada, cap que puguem documentar.

En un ambient de poca participació es va celebrar la festa de la Mare de Déu del Lledó de 1868, el primer diumenge de setembre –com era tradicional–, amb una corporació municipal formada per només deu regidors, presidits pel primer tinent d'alcalde. Era costum en l'època que el clavari i el procurador que exercien el càrrec cada any proposaren un parell de candidats, amb la intenció que l'Ajuntament de Castelló elegira el ciutadà per a cada funció. Així va ser en aquella ocasió, quan el clavari actuant, el propietari Mariano Madramany –políticament vinculat als moderats–, va proposar José Bueso Simón i Juan Bautista Bigné, de manera que va resultar elegit el primer dels proposats. Igualment es va nomenar Tomás Tárrega com a procurador per a l'any 1869, en detriment de Miguel Vilarroig, els dos candidats que havien estat presentats pel procurador Bautista Brea (AACS, 1868: 6 setembre).

EL LIBERAL MOSSÉN JAUME PACHÉS

Unes setmanes després, l'1 d'octubre, es constituïa al saló de sessions municipals de Castelló la junta revolucionària, que s'havia format per l'adhesió de la ciutadania al «gloriós» pronunciament militar, esdevingut per tot el territori espanyol el dia anterior, fruit del pacte entre la Unió Liberal, els progressistes i els demòcrates-republicans.

Una de les primeres actuacions de la Junta Revolucionària de Castelló – presidida pel brigadier Antonio Carruana–, que per aclamació va assumir el govern municipal a partir de la *Gloriosa*, va ser el nomenament de mossén Jaume Pachés per al càrrec de capellà de l'Institut provincial d'Ensenyament; és a dir, li va retornar una funció de la qual, segons el periòdic *El Progreso Castellonense*, «había sido separado en mayo de este año, después de servir el empleo sobre nueve años» (1868: 22 octubre). Considerant que va nèixer el 1829, mossén Pachés era capellà de l'Institut des dels trenta anys.

LA DIMISSIÓ DE VICENTE CARDONA VIVES

En les eleccions municipals celebrades el 21 de desembre de 1868, la candidatura republicana va obtenir un gran triomf. Ja a principis de 1869 Francesc González Chermá va ser nomenat «alcalde popular» de Castelló de la Plana.

L'Ajuntament de Castelló tenia una comissió de funcions religioses i civils, que s'encarregava d'organitzar les celebracions de la ciutat. Cal recordar que fou en el ple municipal del 26 de juny de 1869 quan es va acordar que s'organitzaren de nou festes, en commemoració de la defensa de la ciutat davant les tropes carlines, durant el 7, 8 i 9 de juliol de 1837, en el transcurs de la primera guerra civil del segle XIX. En la sessió de l'Ajuntament del 3 de juliol es va aprovar l'anomenat «Programa para la función cívico-religiosa del 7, 8 y 9 de julio». A bon segur el retorn de la celebració es va concretar

llavors, –trenta anys després de l’acord municipal de 1839 sobre la creació de la festivitats– com una mena de resposta ideològica, considerant que la revolta carlina s’havia declarat l’11 de febrer d’aquell any 1869.

En aquell temps es va produir la circumstància imprevista de la defunció del clavari del Lledó, José Bueso Simón, designat per a exercir el càrrec per a 1869, però que va morir el 13 d’agost d’aquell any. El costum de proposar el parell de candidats va resoldre la qüestió, de manera que «estando propuesto D. Juan Bautista Bigné Mateu como a segundo, el Ayuntamiento nombró a este para tal cargo en el presente año» (AACS, 1869: 14 agost).

L’assumpció extraordinària del clavariat per un candidat previst per al 1870 va alterar la previsió inicial, de manera que el 5 de setembre de 1869, diada de la festa de la Patrona, el clavari Juan Bautista Bigné va proposar –com a alternativa per a l’any següent– els senyors Vicente Cardona Vives, que fou l’elegit, i José Martí Ros. Es va acordar que, com a procurador per a l’any 1870, continuara Tomás Tárrega, que cal dir que no era regidor municipal.

La designació d’un membre de la família Cardona Vives –deguda sens dubte al seu prestigi– va ser desafortunada, perquè uns dies després, el 18 de setembre, el mateix Vicente Cardona es va presentar en el Plenari, perquè se’l rellevava del càrrec de clavari, amb la justificació que ja l’havia exercit el 1847. L’Ajuntament va admetre la petició, va elegir per al càrrec el segon candidat nomenat i va proposar el clavari Bigné, que havia actuat el 1869, que triara un altre ciutadà per reemplaçar el duo de candidats.

Vicente Cardona Vives –que ja havia sigut regidor en l’etapa moderada, en la segona meitat dels anys seixanta– seria nomenat alcalde segon setmanes després de l’episodi del clavariat, en la nova corporació municipal castellanenca que va prendre possessió el 23 d’octubre del mateix any 1869. Aquell ajuntament era el fruit de les primeres eleccions municipals del període del Sexenni revolucionari amb sufragi universal masculí, on van triomfar rotundament els republicans federals, encapçalats per Francesc González Chermá,

que va ser elegit alcalde de Castelló. Aquest autoanomenat «ajuntament popular» va ser suspès en les seues funcions per ordre del govern central —amb motiu de la sublevació federal d'aquell any a València— des d'octubre de 1869 fins a gener de 1870.

ANYS D'ESCASSA PARTICIPACIÓ

El Ple de la festa major del Lledó, celebrat el 4 de setembre de 1870, va comptar amb l'assistència de la majoria de regidors municipals, sota la presidència d'un destacat polític republicà federal, l'alcalde Francesc González Chermá. Ho serà fins a febrer de 1871.

En la sessió, el senyor José Martí Ros, clavari nomenat el 1869, donava la seua versió del fet, perquè considerava que era una elecció «en defecto y por enfermedad de D. Vicente Cardona». El duo de candidats al clavariat el formaven Francisco Galván Cruz i José Morelló Climent, i l'Ajuntament va triar el primer. També es va nomenar el ciutadà Miguel Vilarroig i Boix, que no era regidor, com a procurador del santuari.

Segons recull la magna *Historia de la basílica de Lledó* de Josep Miquel Francés (1999: 255), aquell mateix any 1870 es va construir, a expenses de la confraria, l'altar dels sants patrons en l'Església Major de Santa Maria.

A l'any següent, a la sessió plenària de l'Ajuntament per la festa del Lledó, celebrada el 3 de setembre de 1871, també van assistir només la majoria dels regidors, presidits per l'alcalde primer, el republicà Vicente Fabregat Viché, progressista radical procedent del federalisme. El clavari Galván Cruz va proposar els candidats José Morelló Climent i Godofredo Ros, i l'Ajuntament va designar el primer. Es va acordar que Miguel Vilarroig i Boix continuara en el càrrec de procurador.

Només quatre dies després de la festa patronal, el dijous 7 de setembre, es va produir la visita a Castelló del rei Amadeu I, en una etapa del seu periple

per diferents localitats del País Valencià. L'episodi va constituir un esdeveniment amb diverses repercussions polítiques i ciutadanes. Poc després, en les eleccions municipals de desembre de 1871 només es va presentar la candidatura del partit republicà federal, liderada per González Chermá.

La mateixa tònica d'escassa participació municipal es va produir en la festa del Lledó de 1872. Dues setmanes abans, el dia de l'Assumpció, la corporació municipal no va assistir als oficis religiosos, ni va presidir la processó, de manera que l'alcalde, el republicà Joaquín Huguet Gimeno, va decidir retirar-se, perquè no va creure convenient presentar-se tot sol. Curiosament, segons el periòdic *El Faro* (1872: 22 agost), diversos regidors van assistir eixe mateix dia a una trobada electoral a Castelló amb el polític Roque Barcia, republicà de la línia intransigent, candidat a les eleccions a Corts Espanyoles, previstes per al 24 d'agost.

A la convocatòria del plenari del dia de la festa del Lledó només van acudir sis regidors, presidits pel republicà Sebastián Esparducer, primer tinent d'alcalde, malgrat que es va fer constar en l'acta que a aquella reunió «habían sido convocados todos los señores concejales». En el doblat de candidats presentat pel claviari José Morelló va resultar elegit Godofredo Ros d'Ursinos Calduch –el futur arquitecte municipal–, mentre que del doblat del procurador Miguel Vilarroig es va triar José Peñalver Dolz, que cal dir que formava part del comitè de Castelló del partit progressista-democràtic (AACS, 1872: 3 setembre). La filiació política de José Peñalver està extreta del periòdic *El Faro* (1871: 19 octubre)

L'INVENTARI DEL 1872 I L'ERMITANA DEL LLEDÓ

Per acord municipal, al desembre de 1872 es va realitzar un nou inventari de les joies, robes i patrimoni moble del santuari del Lledó, en vespres del relleu del procurador ixent, Miguel Vilarroig, per l'entrant, José Peñalver. Si comparem aquesta relació amb l'anterior, que data d'octubre de 1866, –i és, per tant, posterior a les grans celebracions marianes d'aquell any–, observem

en general una gran semblança respecte al material existent en les sagristies, en l'església i en la casa del procurador.

Alguns increments patrimonials es consignen a la sagristia (un tern eclesiàstic complet de color morat), al cambril (on ara es relaciona «un espíritu santo y cuatro serafines de plata») i a l'habitatge de l'ermità. S'hi documenta també el canvi d'ubicació d'alguns objectes, traslladats des de la sagristia a la casa prioral. I a més se'ns informa que qui ho fa constar és «la ermitaña», que havia presentat una relació amb els efectes existents en la casa prioral, perquè quedaren ben reflectits en l'inventari definitiu.

Qui era aquesta ermitana? Evidentment, l'esposa de l'ermità Tomás Ripollés Alegre. Però el curiós és que era una Ivars, membre de la nissaga d'ermitans que destaca en el Lledó decimonònic:

En casa idem [*del prior*] según relación de la ermitaña:

Un hostiario con tapa y sobretapa de bronce.

Cuatro almohadillas de damasco blanco guarnecidas de galón y borlas de oro.

Una bolsa de lienzo para un cáliz.

Otra que contiene la cruz de la bandera.

A més en l'inventari de 1872 apareix un nou apartat, no expressat en les relacions dels anys anteriors, referit a les noves pertinences que es troben a la casa de l'ermità. Es documenta l'existència de quatre taules, quatre banquetes, vuit bancs amb respatler, un aigüamans de ceràmica blanca, una vaixel·la de 24 plats menuts, tres safates i 24 gots de vidre. Tot el material degué ser comprat amb les rendes del santuari en aquells anys (Sánchez Gozalbo, 1980: 298-302).

LA GUERRA CARLINA SUSPEN LA FESTA DEL LLEDÓ

La república s'havia proclamat a Espanya l'11 de febrer de 1873, i l'ambient estava marcat pels preparatius per a la defensa de la ciutat de Castelló per

la guerra carlina. Al juliol d'aquell any les tropes del pretendent, aprofitant la situació de caos i el buit de poder que va crear l'eclosió del cantonalisme, van ampliar la seua acció bèl·lica, especialment, per les províncies de Castelló i València. A partir del mes d'agost, dissolta ja la Junta Cantonal de Castelló, presidida per González Chermá, la situació a la ciutat era d'alarma social. El 22 d'agost del 1873, el governador civil va nomenar un ajuntament addicte a la república, presidit per l'alcalde Vicente Ruiz Vila (Monlleó, 1981: 560-563). D'aquella corporació formava part com a regidor José Peñalver Dolz, el procurador del Lledó, de manera que per primera vegada en l'època contemporània els dos càrrecs eren exercits alhora per una mateixa persona.

Els carlins, dirigits per Vallés –general de les forces del Maestrat– van intentar un atac contra la capital, amb dos mil homes i dos canons, amb el suport del grup del guerriller Cucala. L'opinió pública de la capital i de Benicàssim creia que les faccions dels revoltats feien incursions de nit pels camps de les poblacions (*El Mercantil Valenciano*, 1873: 16 i 28 agost). En el periòdic conservadorliberal *El Faro*, es va publicar un comentari sobre la presència d'una partida carlina a Vila-real: «Vamos creyendo que el día menos pensado se atreven los de Cucala a llegar hasta la entrada de la capital». Al setembre, segons *El Mercantil Valenciano* (1873: 12 setembre), va quedar enllestida la línia de fortificació del perímetre exterior de la ciutat de Castelló, mentre que la que comprenia el nucli urbà s'acabaria a finals de 1873. (*AACS*, 1873: 24 agost, 1 octubre).

No era per tant injustificat que a principis de setembre de l'any 1873 no se celebrara la festa del Lledó, un esdeveniment que tenia com a escenari l'horta castellonenca, un lloc sense cap defensa davant possibles atacs contra la població. De fet, quan va arribar el dia de la festa major del Lledó, el nou ajuntament estava recent constituït, des de finals d'agost. Però, al·legant les circumstàncies extraordinàries del conflicte bèl·lic, el governador va acordar, el 23 de setembre, la suspensió de la presa de possessió de l'ajuntament, que

llavors estava presidit per Vicente Ruiz Vila, i que mentrestant continuara funcionant l'anterior consistori.

No només es va suspendre la festa del Lledó. El 1873 es va produir també el trasllat de la seu de la Confraria del Lledó a l'Església Major de Santa Maria. Després de construir el nou altar dels sants patrons, a expenses de la mateixa confraria, tres anys abans, i es va encarregar una imatge de la Mare de Déu, que es conserva actualment en la catedral castellonenca. Malgrat tot, l'administració del santuari del Lledó continuava funcionant, i així, en el Ple de l'11 de novembre d'aquell any, es va informar que la comissió d'hisenda rebia els comptes de Miguel Vilarroig i Boix, procurador de les rendes del santuari, corresponents a les despeses i ingressos de l'any econòmic de 1871-72.

L'ERMITÀ VICENTE RIPOLLÉS IVARS

Un mes després del colp del general Pavia, que derrocaria la I República al gener de 1874, el governador va nomenar un nou ajuntament, presidit per José Viciano Herrando, el dirigent del comitè constitucional local, i amb membres com José Bigné Simon, primer tinent d'alcalde, i el possibilista José Pachés Andreu, germà del capellà catòlic liberal i futur prior del Lledó, Jaume Pachés. Aquesta fou la corporació desplaçada pel *pronunciamiento* de Sagunt, que provocaria la Restauració monàrquica espanyola.

Va ser justament al febrer d'eixe any quan el procurador Miguel Vilarroig va demanar a l'Ajuntament de Castelló que liquidara l'import de les despeses de 1872, perquè l'administració del santuari es trobava «sin fondo alguno y que aún se adeudan» (AACS, 1874: 28 febrer). Vilarroig recordava que feia més de dos mesos que havia presentat a la corporació els balanços econòmics de l'administració del Lledó. Dos mesos després, la comissió d'Hisenda va demanar al procurador Vilarroig dades concretes sobre els pressupostos del santuari (data d'inici i finalització del seu càrrec, quantitats recaptades), molt

probablement amb la intenció d'ajornar el problema del deute (AACS, 1874: 18 abril).

El 25 d'agost de 1874 va córrer per Castelló la notícia que les anomenades forces carlines del Centre, sota el comandament de Francisco Vallés, havien decidit assaltar la ciutat. Es va fer una crida al veïnat per col·laborar activament en la preparació de la defensa, amb repartiment d'armes a la milícia, obertura de rases i creació de barreres ambs sacs d'arena, derrocament de tàpies, tala d'arbres propers a la muralla. El cronista Balbás, en evocar aquell episodi, explica que «más parece Castellón un campo de maniobras militares que una ciudad consagrada al fomento de sus intereses».

Tot semblava indicar que havia arribat el moment de la lluita contra les tropes carlines. Davant el perill, la imatge de la patrona de Castelló va ser portada a l'església de Santa Maria, per por que fóra robada pels carlins, i hi va restar durant un temps. Enmig d'aquell estat d'alerta defensiva tampoc no es va celebrar la festa del Lledó. El 25 de setembre les tropes dels revoltats es van aproximar a Castelló. Però l'atac a la capital no es va produir. Tres batallons a les ordres de Cucala, situats a l'altra banda del Millars, van incendiar i saquejar la casa de l'alcalde de Vila-real, van prendre alguns ostatges i van marxar de la vila (Balbás, 1884: 256-258; 1900-01: 224-225).

A principis de l'any 1875, el primer Ajuntament de la Restauració va nomenar un nou ermità del santuari del Lledó, plaça que restava vacant per la defunció de Tomás Ripollés Alegre. El cas va ser que els dos fills del difunt ermità –és a dir Vicente i Tomás Ripollés Ivars– van ser els sol·licitants del lloc de treball. El nomenat va ser Vicente Ripollés Ivars, solter, resident al castellanenc carrer Tarongers, 25 –avui conegut com del Comte Pestagua. Era justament fill de l'ermitana Ivars –a la qual hem fet referència en parlar de l'inventari de 1872– que formava part d'una nissaga d'ermitans del Lledó que recorre tot el segle XIX.

EL TRASLLAT DEL 1876: FINAL DE LA GUERRA CARLINA

El 18 de març de 1875 es constituïa una nova corporació, que seria presidida per l'alcalde Jaime Bellver Llopis, cap dels sagastins locals i ara proper a l'acord amb el fabrisme. Llavors l'estat de guerra carlina estava en el seu declivi final. La presa de Cantavieja per l'exèrcit lleial al rei Alfons XII, al juliol d'aquell any, va marcar l'ocàs del perill carlí per a la ciutat de Castelló.

Al maig del 1876, l'ajuntament va organitzar festes extraordinàries per l'acabament de la tercera guerra carlina, encara que l'estat d'emergència va continuar vigent encara durant mesos. Els actes es van realitzar del 26 al 31 de maig, amb un pressupost de 3.545 ptes. amb 27 cèntims. Per fer-nos una idea relativa del que aquella suma significava, el pressupost per a l'anomenada «festivitat de Santa Maria Magdalena» havia costat 816 ptes (AACS, 1876: 11 abril). Per a l'organització del que s'anomenava «cabalgata y *ball perdut*» s'havia nomenat una comissió formada per tres exregidors –Vicente Pascual, Manuel Folch i Félix Forés– que havien format part de l'anterior corporació municipal castellanenca, que havia pres possessió al març del 1875 (AACS, 1876: 7 març).

En la sessió plenària del 22 d'abril de 1876 es va informar del Reial Decret, signat per Alfons XII, amb la concessió del títol de *Constante* a la ciutat de Castelló, que completava els de *Fiel* i *Leal* que ja tenia adquirits. Els rumors sobre un canvi polític a la casa de la vila es van concretar pocs dies després, el 27 d'abril, quan es va realitzar el traspàs de poder al nou consistori castellanenc, nomenat per reial ordre i presidit per l'alcalde Domingo Herrero Sebastián.

El 2 de setembre de 1876, l'Ajuntament de Castelló, presidit per l'alcalde Herrero, va acordar el pagament a José Peñalver, procurador del Lledó, de la quantitat de 194 pessetes i 65 cèntims, «a que asciende la anualidad de los censos que los propios responden a las capellanías y ermitorio de dicha virgen, correspondiente al espresado año económico».

A la sessió extraordinària del plenari municipal convocat el 8 de setembre, amb motiu de la festa major del Lledó, que se celebrava de nou després de tres anys d'interrupció per la guerra, només va assistir la meitat de la corporació: deu regidors i l'alcalde Herrero va ser presents, mentre que onze regidors més no hi van acudir.

Es va donar el cas que José Breva Espeleta, el clavari d'aquell any, a més de ser regidor exercia la funció de síndic municipal. Breva va ser el candidat no elegit per a l'any 1873, i –segons el costum– hauria d'haver estat el clavari de la festa lledonenca de 1874, que no es va celebrar. Va proposar com a relleu en el càrrec Gilberto Llinàs Breva. En canvi, es va confirmar com a procurador José Peñalver Dolz, que havia estat nomenat en la festa major del Lledó de 1872, i que havia mantingut la titularitat del càrrec pel parèntesi de la guerra civil.

Els regidors reunits eren la majoria del grup de l'anomenat «primer Cossi», dels tetuanistes castellonencs, que representaven a la província el partit liberalconservador de Cánovas entre 1875 i 1881. Així, d'aquest grup hi eren presents el mateix alcalde Herrero, Eliseo Soler, Joaquín Calduch, Agustín Martí, Francisco Segarra i Manuel Pascual. A més, van assistir al plenari el regidor Joaquín Vicent Dolz –adscrit al catolicisme polític i germà de mossén Antonio Vicent–, el possibilista Antonio Sánchez Bigné i alguns regidors dels qual desconeixem l'adscripció política, com ara el comerciant José Pascual, Bautista Vilarroig i José Breva Espeleta.

Però entre els absents també hi havia de relacionats amb el *Cossi*, com ara el quart tinent, José Museros, o Godofredo Ros i Joaquín Peris Martí; així com els possibilistes Francisco Ruiz i Francisco Esteve i alguns de filiació ideològica desconeguda, com Felipe Garcés, Manuel Pla, Luciano Arquimbau, Bautista Moros, el llaurador Vicente Ripollés i el comerciant republicà Joaquín Carpi, que va ser membre de la maçoneria. A un quadre lògic (relació de membres) de la lògia *Tres Estrellas*, datat l'any 1880, hi figura

Joaquín Carpi Marmaneu, de 36 anys, solter, domiciliat a la Plaça del Rei, amb el nom simbòlic de «Pinzón» i el grau 1er, és a dir d'obrer (Martí, 1989a: 44; 1989b: 225-253).

NOTÍCIA SOBRE MOSSÉN JAUME PACHÉS

Jaume Pachés Andreu, prior del santuari de la Mare de Déu del Lledó de 1890 al 1897

En el número 18 del periòdic castellonenc *La Alborada* –el recent estrenat periòdic dels alfonzins o moderats–, que data del 13 d'abril de 1877, apareix una notícia sobre mossén Jaume Pachés, on se'l qualifica com a «liberal e ilustrado presbítero». Es lloa també la seua «aptitud científica» en l'institut provincial, on –a més de dirigir el col·legi d'interns del citat centre d'ensenyament, el col·legi de la Immaculada– era el professor de religió i el capellà. Segons l'article de *La Alborada*, els seus coneixements de «las ciencias eclesiásticas» el fan mereixedor d'obtenir per

oposició la plaça interina com a rector de l'institut.

Segons la nostra hipòtesi, amb la designació com a capellà castrense en el batalló reserva de Requena, les autoritats de 1877 pretenien premiar amb un sou digne un eclesiàstic que havia estat fidel al liberalisme. Per això li van oferir una plaça de rector en un batalló de reservistes, quan ja havia acabat la guerra carlina. Transcrivim la nota publicada en *La Alborada*:

Parece que ha sido nombrado párroco castrense interino del batallón reserva de Requena el liberal e ilustrado presbítero D. Jaime Pachés. Aplaudimos esta elección, tanto más acertada cuanto que recae en un sacerdote que después de haber demostrado su aptitud científica, haciendo resonar con su autorizada palabra las cátedras del Instituto provincial, si se trata de conocimientos en las ciencias eclesiásticas, posee caudal más que suficiente para obtener la propiedad de la plaza que desempeña, cuando llegue el caso de proveerse por rigurosa oposición.

ABSÈNCIES DE REGIDORS EN LES FESTES DE 1877 I 1878

Però la situació encara s'agreujaria en la festa de 1877. A mitjan d'agost, el periòdic *La Alborada* –òrgan de premsa dels liberals moderats– comentava que els regidors dimissionaris, que pertanyien a la candidatura de l'oposició –formada per moderats, radicals i federals–, no assistien a les sessions municipals. L'enfrontament s'havia desencadenat en el Ple del 30 de juliol de 1877, pel rebuig d'una instància o proposta, presentada pels regidors del govern municipal, que prohibia el reg «de los rastrojos, hortalizas y segundas cosechas», perquè l'aigua es dedicara preferentment a les primeres collites. L'alcalde, Catalino Alegre Renau, es va sumar al vot de l'oposició –amb majoria circumstancial en el Ple–, que defensava els usos tradicionals. Els opositors vanceren, amb el vot d'Alegre, i es va produir un ambient de dimissió, amb inassistències de la majoria de regidors a les reunions (Martí, 1989a: 72).

En aquell ambient de divisió es va arribar a la festa del Lledó, prevista per al 2 de setembre. D'un total de 22 regidors, només n'hi van acudir cinc de la majoria política municipal, de signe agrarista i «independent»: el possibilista Pedro Aliaga Millán –primer tinent d'alcalde–, José Chillida Andreu, José Museros Mundo, els monàrquics Vicente Sales Chordà i Miguel Peñalver Dolz, germà de l'anterior procurador del Lledó, José Peñalver. Ni tan sols l'alcalde, Catalino Alegre Renau, proper al catolicisme polític, hi va assis-

tir (AACS, 1877: 2 setembre). En la solemne funció litúrgica anual, el sermó de panegíric a la patrona de la ciutat va anar a càrrec del prevere Casimiro Chávarri, capellà castrense del regiment de Burgos.

Cal dir que la celebració va estar marcada per una climatologia molt adversa, i que potser això explica en part les absències tan significatives de regidors, fet –el del mal temps– que se sumava al «mal oratge polític» d'aquells anys. La processó del 2 de setembre de 1877 es va realitzar per l'interior del santuari, buscant recer de les fortes pluges que van afectar la Plana durant diverses setmanes (*Llibre vert*: 350-351).

El clavari, Félix Roig, va proposar el corresponent duo de candidats, Gilberto Llinàs i Antonio Giner, per a exercir el càrrec, «y el ayuntamiento se sirvió elegir al primero, propuesto ya también en el año anterior». El procurador de rendes del Lledó, José Blasco Segura, que havia estat nomenat regidor al març de 1877 i que en dimitiria mesos després, el quatre d'octubre d'aquell any, va demanar de ser reemplaçat del seu càrrec al santuari, però el municipi li va manifestar que volia que continuara, «por inspirarle la mayor confianza» (AACS, 1877: 2 setembre).

L'absentisme dels regidors no semblava tenir relació amb la suposada irreligiositat de l'època o la qüestió anticlerical. El secretari de la corporació municipal, Domingo Ramos, i el primer tinent d'alcalde, Pedro Aliaga, van certificar que per inassistència d'un nombre suficient de regidors no es podia celebrar el ple ordinari del 4 de setembre de 1877, dos dies després de la festa patronal, on van presentar la dimissió set regidors. Es va decidir convocar una nova sessió el 6 de setembre, «en la que podrá tomarse acuerdo cualquiera que sea el número de los que asistan». Al ple van acudir només cinc regidors, i la sessió de l'Ajuntament de l'onze d'aquell mateix mes no es va celebrar, per manca d'assistència d'un nombre suficient de regidors. La situació va esclatar el 14 de setembre, quan el governador va anul·lar l'acord sobre les aigües del ple de juliol, –l'única victòria de l'opo-

sició—. Unes setmanes després, el 22 de setembre, l'Ajuntament de Castelló —encapçalat per l'alcalde Catalino Alegre Renau— va presentar la dimissió, atés «el estado de desunión de todos los individuos que le componen» i la deplorable situació de la hisenda municipal, especialment pels problemes amb la recaptació de l'impost de consums. Encara que els periòdics havien difós una opinió favorable a l'acceptació de la dimissió de la corporació, el governador civil no la va admetre, perquè va considerar que era «declarado obligatorio por la ley el cargo de concejal». Segons resumeix l'historiador Manuel Martí: «Menys de set mesos després de la seua presa de possessió, el consistori elegit en 1877 havia arribat a un carreró sense eixida. Des d'aleshores la seua trajectòria seria un rosari de conflictes, impotència i controvèrsies» (1989a: 75).

En les eleccions convocades al març de 1878, per renovar la meitat de la corporació (onze regidors), només van votar 22 ciutadans. Posteriorment, la Comissió Provincial, en la Diputació controlada pel *Cossi*, va anul·lar les eleccions i l'acord municipal que admetia les dimissions del antics regidors. Era una nova derrota per a l'alcalde Alegre i els seus addictes (Martí, 1989: 79). Amb l'arribada de l'estiu es van tornar a reproduir els problemes de reg, fins i tot amb enfrontaments entre llauradors i la força pública. Però les tensions no arribaren a l'alt nivell de l'estiu anterior. Podem dir que, amb la constitució del Sindicat de Regs —la gran promesa d'Alegre— les disputes canviaren d'escenari.

Al plenari municipal de la festa del Lledó de 1878 van assistir només set regidors addictes i l'alcalde, Catalino Alegre Renau. Malgrat que l'acte es va realitzar, «según inveterada costumbre en este día», les absències eren reflex del malestar polític més global.

En aquell plenari es va bandejar el costum d'elegir un candidat i descartar-ne l'altre fins la pròxima festa patronal, i s'optà per designar els candidats dels càrrecs de clavari i procurador per als dos anys següents.

Així, el clavari Gilberto Llinàs Breva va proposar per reemplaçar Antonio Giner Vera, «que ha de desempeñarlo en el año entrante», el propietari i advocat Joaquín Vilaplana Mercader, que havia d'exercir el càrrec el 1880. Igualment, el procurador José Blasco Segura va proposar per substituir Francisco Prades Nácher, «que principiará a ejercer este cargo en el próximo año», el senyor José Pascual Castell, que era síndic del gremi de llauradors.

L'ADMINISTRACIÓ DEL SANTUARI EL 1879

L'any 1879 va marcar el camí d'una certa recuperació de l'interés dels regidors castellanencs per la vida del santuari patronal. Les eleccions per renovar la meitat dels edils s'havien celebrat en el mes de maig, amb l'elecció de sis regidors monàrquics i cinc republicans, que comptaven a més amb els vuit regidors de l'oposició que continuaven de la corporació anterior. El republicanisme i els seus aliats comptaven així amb majoria absoluta, després de sis anys, però la Comissió Provincial va anul·lar l'elecció del col·legi de les Basses, el del raval de Sant Fèlix, on els republicans havien obtingut els dos regidors en joc.

El 30 de juny de 1879, en l'últim dia de la corporació presidida per Catalino Alegre Renau, es van aprovar els comptes d'ingressos i despeses presentats per tres procuradors del Lledó d'aquella època –Tomás Tárrega, José Peñalver i José Blasco–, corresponents als biennis 1869-70, 1875-76 i 1877-78, respectivament. En l'acta municipal es fa servir l'expressió «saldo a favor del procurador» per explicar el dèficit produït en cada període administratiu, que havia de ser liquidat a cada representant per Francisco Prades, procurador de les rendes del Lledó d'aquell any. L'Ajuntament de Castelló va ordenar que, per a disposar de capital aquesta administració, es realitzara «con urgencia y asiduidad» el cobrament de totes les pensions que es devien,

i que es facultara l'agutzil José Royo per gestionar els cobraments, amb una gratificació pel seu treball del 10% de cada quantitat deguda. També l'Ajuntament va aprovar els comptes presentats pel procurador José Peñalver, sobre les despeses i ingressos del santuari, des de 1872 fins al 2 de juny de 1874.

QUADRE 1

Dèficit de l'administració dels procuradors del Lledó

Període	1869	1870	1875-76	1877-78	
Dèficit	-401'59	-302'90	-96'85	-233'10	

Font: Acta de l'Ajuntament de Castelló. 30/VI/79. Les quantitats en pessetes.

La qüestió de l'administració econòmica del santuari va comptar amb un curiós episodi, en èpoques de tanta modèstia. Sembla que algunes senyores van fer col·locar «un cepillo en el camaril del Ermitorio de la Virgen [...], de cuyas limosnas disponen a su entera libertad». La corporació municipal, presidida per l'alcalde Carlos Ferrer Segarra, va considerar el fet, –sembla que alié al procurador Francisco Prades i al prior Jaime Pitarch–, com «una injerencia estraña al municipio y hasta atentatoria a sus derechos», perquè l'Ajuntament «tiene el protectorado y patronato de tal Ermitorio». Es va crear una comissió plural, formada per dos regidors que eren figures dels dos bàndols de la vida política local –el republicà Francesc González Chermá i el monàrquic José Tárrega Torres–, i l'anterior procurador, José Blasco Segura, perquè realitzaren un inventari dels objectes existents al santuari, que haurien de lliurar al procurador d'aquell any, i proposaren una resolució del cas.

L'inventari o no es va fer o no s'ha conservat documentalment, perquè del període del Sexenni Democràtic només tenim l'inventari de desembre de 1872, signat pel procurador ixent, Miguel Vilarroig, i per l'entrant, José Peñalver.

Els temes del Lledó van tornar a ser actualitat aquell estiu de 1879. Els

republicans havien guanyat tots els càrrecs electius –tinències i síndic– de la nova corporació, constituïda l'1 de juliol. En el plenari del 23 d'agost l'Ajuntament va crear una comissió per estudiar els «estatutos de la Archicofradía de Nuestra Señora de Lledó, que trata de establecerse en esta capital, remitidos por el Sr. cura», amb la intenció que l'Ajuntament els aprovara o modificara, «como patrono de dicho Ermitorio». La comissió creada tenia un pluralisme polític, perquè la formaven quatre regidors: el republicà Francesc González Chermá, síndic municipal, el possibilista Enrique Dávalos, José Blasco i el monàrquic Vicente Sales.

En el mateix plenari municipal es va tornar a tractar el tema del cobrament de les pensions que es devien a l'administració del santuari, i es va autoritzar el mateix alcalde perquè designara «al empleado o dependiente que tenga a bién, al objeto de proceder con urgencia y asiduidad al cobro». L'estil del llenguatge de l'acta de l'Ajuntament és el mateix que el del ple de finals de juny, indicatiu que la qüestió dels deutors estava sense resoldre i era candent.

A la sessió del dia de la festa major del Lledó –celebrada el diumenge set de setembre i presidida pel governador civil, Juan G. Bernad– van assistir l'alcalde, Carlos Ferrer Segarra, i onze regidors més (els republicans Vicente Bueso, Antonio Tirado, José Gómez, Francisco Viciano, el conservador Amador Llorens, els monàrquics Vicente Sales i José Tárrega, el possibilista Enrique Dávalos, a més de Félix Breva, José Blasco i Francisco Segarra). La corporació va tornar a canviar de criteri i no va mantenir el costum de l'any anterior de nomenar els dos càrrecs del següent bienni: «el objeto de la sesión era nombrar, previa propuesta del actual clavario, la persona que ha de ejercer el mismo cargo al cesar en su desempeño el designado en el año próximo pasado». El cas curiós és que en l'acta municipal només apareix el nomenament del clavari, però no el del procurador per a dos anys després, és a dir per a 1881. Els càrrecs corresponents a 1880 ja havien estat designats en el plenari de la festa de dos anys abans. Francisco Prades Náchter va exercir com a pro-

curador durant dos anys, el 1879 i 1880, i la designació del seu successor per a 1881, José Pascual Castell, es va retardar.

L'INFORME DE 1879 SOBRE LA REFUNDACIÓ DE LA CONFRARIA

El Ple de l'Ajuntament del 18 de setembre de 1879 va tractar, àmpliament, el projecte d'estatuts per a fundar una «arxiconfraria del Lledó» en el seu santuari. Cal dir d'entrada que González Chermá, membre nomenat de la comissió, no va signar l'informe perquè havia estat suspès com a regidor a l'agost, per una querella presentada per l'alcalde de Nules, a causa d'unes cròniques periodístiques escrites pel sabater republicà sobre el govern d'aquella població (Martí, 1998: 36).

L'informe municipal és molt extens i detallat, i presenta diverses parts. Aclarim primer què és una arxiconfraria. D'acord amb el *Diccionari de Dret Canònic*, del canonge francès Abat André, traduït al castellà i adaptat als trets hispànics per Isidoro de la Pastora, publicat el 1847, la confraria es defineix com a:

La congregación o hermandad que forman algunas personas con autoridad competente para ejercitarse en obras de piedad. También se llama asociación, congregación, hermandad, etc.

La definició del concepte es complementa amb la qüestió que ara ens interessa: «Cuando da origen a otras cofradías que le estan agregadas toma el nombre de archicofradía». Sobre els conceptes de confraria i arxiconfraria seguim el que explica Àlvar Monferrer en el seu estudi general sobre les confraries a les comarques de Castelló (Monferrer, 2008: 45).

La nostra interpretació és que els promotors dels estatuts volien fer explícit que es tractava d'una entitat que es reorganitzava amb una nova «carta fundacional», amb l'agregació de la confraria fundada en l'església parroquial de

Santa Maria, mentre va durar la guerra carlina, a la que comptava amb segles d'existència a Castelló, amb seu al seu santuari marià. L'informe presenta les tesis i la conclusió sobre els estatuts de la renovada confraria, que podem sintetitzar amb aquesta frase: «el Ayuntamiento perdería el patronato y dirección que ejerce sobre aquel Santuario». Es considerava que això suposaria un perjudici per al temple patronal i per a la corporació municipal, «que no cede a ninguna otra en sentimiento religioso».

A continuació l'informe presenta la història tradicional de la troballa de la imatge, presentada de forma totalment realista, sense cap element sobrenatural. S'argumenta que, com el succés va interessar tota la població, la corporació municipal de l'època «tomó a su cargo desde su origen la custodia de su capilla y culto». S'explica que, amb el pas del temps, per aconseguir millor amb l'atenció pública, es va crear la figura de l'obrer o procurador, es va eixamplar la primitiva capella, es va fer un nou temple, es va construir una casa per als devots i es va crear la figura del clavari «de la clase de nobles o personas más lucidas de la villa». Igualment s'explica que el Consell municipal va acordar amb l'autoritat eclesiàstica que nomenara un prior. Com a conclusió, s'afirma que «procurador, prior y clavario, [...] bajo el patronato del Municipio, con sus respectivas atribuciones, responden completamente a todas las necesidades del Ermitorio».

Es considerava que la institució de la corporació municipal, que és manté al llarg del temps i és representativa del poble i de les seues creences, ha sostingut i millorat la devoció a la Mare de Déu del Lledó, en clar contrast amb les dues confraries fundades en un interval de 150 anys, que «desaparecieron sin dejar rastro alguno». El suport de bisbes i papes a la devoció del Lledó s'interpreta com un reconeixement de la labor de l'administració pública castellonenca.

Com hem vist abans, les quantitats que es devien als procuradors del Lledó es consideraven un fet excepcional, a causa dels problemes de la hisenda municipal, i no per falta de suficients recursos per a l'administració del santuari;

Altar de la patrona en l'església de Santa Maria, el 1870. decorat pel pintor Vicent Castell el 1922.

perquè, com que es tracta d'una propietat del poble de Castelló, «tiene los de la población entera». Amb motiu d'epidèmies, sequeres o guerres, l'Ajuntament, responent a un sentiment de la col·lectivitat, ha pres la iniciativa de traslladar la imatge a l'església Major de Santa Maria. Es posa l'exemple de la celebració de 1876, per l'acabament de la guerra carlina, i es recorda que les festes extraordinàries del 500 aniversari de la llegendària troballa, el 1866, pagades pel municipi, són una prova evident que el patronat de l'Ajuntament sobre la Mare de Déu del Lledó està «tan ferviente como lo fue en su origen».

Es considera, per tant, que l'aprovació dels estatuts de la confraria suposa-

Francesc González Chermá, primer alcalde republicà de Castelló, el 1869 i en el període 1870-1872. Foto: Laporta

rien, en la pràctica, anul·lar el patronat i direcció que el municipi exerceix, de dret i de fet, sobre el santuari. L'Ajuntament considera la seua actitud com un deure per mantenir la devoció per la Patrona, l'esplendor del culte i la conservació de l'edifici del temple. Finalment, no s'oposa a les iniciatives de promoure la devoció, «ya sea individual o colectivamente», amb funcions religioses, regals d'objectes o embelliments del temple patronal, sempre que de les joies i resta de béns mobles s'informe el procurador, per a fer-ne inventari.

En el següent ple municipal, el 25 de setembre, tot intentant ser conse-

qüent amb eixos criteris, la corporació va aprovar un pressupost addicional per a la reparació del mal estat d'alguns ermitoris, «cuyo patronato es del Ayuntamiento».

Sens dubte resulta una simbòlica coincidència que en aquell any 1879, significatiu per a la història de la confraria, l'escultor castellonenc Tomás Viciano Montó, fundador de la nissaga dels famosos Viciano, realitzara la bella imatge en fusta policromada de la Lledonera, que des del 2003 es conserva al saló de mantells de la basílica, com a mostra del patrimoni artístic castellonenc.

NOVES ABSÈNCIES EN LA FESTA DE 1880

Del plenari de la festa major del Lledó de 1880 –celebrada el cinc de setembre– comptem amb una acta municipal completa de la sessió, celebrada

al santuari de la Patrona. La reunió estava formada per l'alcalde, Carlos Ferrer Segarra, i només nou regidors més (Juan Armengol, José Blasco, Félix Breva, el possibilista Enrique Dávalos, José Gómez, el conservador Amador Llorens, els republicans Francisco Mallol, Antonio Tirado i Francisco Viciano). En canvi, quatre regidors presents l'any anterior es van absentar en aquesta ocasió: és el cas del republicà Vicente Bueso, dels monàrquics Vicente Sales i José Tárrega, i de Francisco Segarra. Tampoc no van acudir al plenari lledonenc Vicente Fabregat, Joaquín Gil Temprado, Manuel Pascual Mut i Cristóbal Vicent Ruiz. La corporació va tornar a nomenar els càrrecs per a dos anys després, perquè els corresponents a 1881 ja havien estat designats.

Les notícies sobre l'estat de conservació del temple patronal sempre eren preocupants en aquest temps. Potser convé destacar que les iniciatives ciutadanes per a la rehabilitació de l'edifici no van minvar en aquesta època. Així, en el ple municipal de 22 de juliol de 1880, es va autoritzar l'alcalde a invertir el llegat de l'esposa difunta de José Fauró Roca en la millora del Santuari del Lledó. Però, el 30 de desembre d'aquell mateix any, els regidors van ser informats que «en el Ermitorio de Nuestra Señora de Lledó existen algunos desperfectos que exigen una inmediata reparación», per evitar «alguna irreparable desgracia».

ALGUNES CONCLUSIONS

L'escriptor castellanenc Ricardo Carreras, en un article de la sèrie «Crónicas y recuerdos del Castellón ochocentista», publicat el 1925 al *Boletín* de la Societat Castellonenca de Cultura, evoca l'ambient de la ciutat en l'any 1874, ja passada la darrera guerra carlina, després de l'experiència de la primera república i en època de la monarquia de transició d'Amadeu de Savoia. L'al·lusió al general Espartero, encara que pot ser fruit de la imaginació literària, té interès pel que representa de pervivència del mite entre els sectors

progressistes castellonencs, i perquè conviu amb la mostra de religiositat popular que representa la imatge de la patrona de Castelló. En aquesta ocasió el general és presentat amb el sobrenom d'*Héroe de Luchana*:

Ya el gorro frigio es algo desvanecido del recuerdo. En los hogares sencillos en donde el retrato del caballeroso Amadeo de Saboya ya aparece en puesto de honor, sobre la cómoda del estrado, entre fanales nítidos, cobijo de santos de pastaflora, áureas flores, frutas de cera y conchas peregrinas; en estos hogares, donde la ingenuidad progresista apareja la estampa de la santa patrona la Virgen de Lledó con la del Héroe de Luchana, en estas intimidades hogareñas adviértese una dulce satisfacción, un político regodeo.

El mateix Ricardo Carreras havia tractat ja el tema en un article titulat «Tiempos Pintorescos», publicat en el *Boletín* de la Societat Castellonenca de Cultura, el 1922, sobre la visita del rei Amadeu de Savoia a Castelló:

Toda nuestra entusiasta, bonachona burguesía, aquella que tenía en las alcobas junto a la Virgen del Lledó la efigie de Espartero, había rendido pleitesía y colmado de agasajos a su Rey.

També l'erudit Lluís Revest, en unes estampes històriques titulades «El alma de nuestro pueblo», en la mateixa línia que Carreras, afirma amb clara referència a l'etapa esparterista:

Retratos dispares, más o menos auténticos, de caudillos, cuya gloria es más o menos auténtica también, presidirán los hogares de partidarios apasionados: ninguno de ellos negará el sitio de honor a la Madre en quien todos ponen su amor y su confianza.

Quina interpretació caldria donar a aquestes al·lusions més enllà del seu caràcter literari? El tema de fons que tracten és la visió de la religió, que és com dir del culte catòlic, des del progressisme liberal, que dirigeix la política del Sexenni Democràtic.

La qüestió de la participació municipal en els actes de religiositat popular era ja utilitzada pels carlins com a motiu de crítica política cap als liberals.

Així, en el periòdic *El Radical*, de tendència liberal monàrquica, va aparèixer un comentari a propòsit de l'esforç de l'Ajuntament de Castelló per a una major pompa i solemnitat en la romeria a l'ermita de la Magdalena:

Aplaudimos esta resolución para que el partido carlista se convenza de que, cuando se trata de culto divino, los liberales, sean más o menos avanzados, no escatiman gastos ni sacrificios para que se dé con la brillantez que merece.

En un article sobre l'assistència dels regidors a les processons castel·lenques de Dijous i Divendres Sant, el periòdic *La Alborada* dona suport a evitar les polèmiques i a complir amb el protocol i les formes en les tradicions (1877, 1 abril: 2).

Sabemos que la asistencia a estos actos no es obligatoria, sabemos también que las aficiones democráticas y republicanas de algunos concejales les impiden hacer estas exhibiciones fastuosas; però el caso es que para algo se construyeron las medallas y no es cosa de ocultar el garbo en estas solemnidades.

En aquest context social i polític, creiem que l'informe municipal de 1879 –que critica els drets eclesiàstics sobre la refundació de la confraria o arxi-confraria del Lledó– suposa una mostra de la perspectiva de l'esquerra liberal sobre la religiositat popular. La tesi recorre tota l'època contemporània castel·lenca i es resumeix en les següents idees: l'Ajuntament s'oposa a perdre el «patronato y dirección» sobre el santuari patronal, amb els arguments que es tracta d'un patrimoni públic municipal, és un deure amb els avantpassats i suposa el més adequat per a l'esplendor del culte i la conservació del temple.

Malgrat que el document administratiu mostra un llenguatge molt respectuós i favorable al fet religiós del Lledó, resulta clar que un aire de subtil anticlericalisme s'amaga darrere la correcció expressiva. En la nostra opinió, els arguments de l'informe i el plantejament de la qüestió podrien respondre, en el fons, a la ideologia de la maçoneria, moviment ideològic del qual –a partir

d'eixa època– tenim notícia de la seua presència a Castelló.

La historiografia ha clarificat que el nou context polític liberal democràtic, propiciat per *la Gloriosa*, va donar ales a l'expansió de l'orde maçònic. Segons explica l'historiador Joan Carles Usó, a Castelló de la Plana, durant el Sexenni Democràtic es van establir dues lògies: *Castulonense* n° 36 (fundada el 8 de juny del 1870), auspiciada pel Gran Oriente Nacional de España, i *Justícia* n° 21

Foto d'un membre de la maçoneria (1902)

(documentada el 1871), depenent del Gran Oriente de España, que va fer un treball «eminente y democrático». Usó suposa que les lògies s'esllanguiren entre els avatars de la I República i el moviment cantonal, sense massa repercussió ni continuïtat (Usó, 1988: 50-51). El 1879, ja en la primera etapa de la Restauració, sabem que existia a la capital de la Plana la lògia *Tres Estrellas*, número 135, auspiciada pel Gran Oriente Nacional de España. Segons explica Usó, «entre 1879 y 1885 las células masónicas, circunscritas exclusivamente a Castellón de la Plana, estaban compuestas básicamente por empleados y militares venidos de fuera». Cal entendre que la nomenclatura «empleados» fa referència al conjunt dels funcionaris (Usó, 1985: 264).

Sembla clar que el tret comú de tots els maçons amb militància política coneguda és el seu republicanisme, encara que la institució maçònica mai no ha actuat com a partit polític. De fet, podem suposar que el líder republicà de l'època, Francesc González Chermá, era membre de la maçoneria, encara que

no hi ha proves concloents. Justament ell era un dels regidors designats per dictaminar sobre els estatuts de la confraria del Lledó. De la resta de membres de la comissió municipal, tenim documentat que el regidor Enrique Dávalos Pascual va formar part de la lògia maçònica castellonenca *Tres Estrellas* entre 1884 i 1887 (Usó, 1988: 61 i 64). Dávalos era a més membre del Casino d'Artesans.

La que podríem denominar refundació contemporània de la confraria del Lledó, datada el 1879, seria per tant un reflex de la tendència a la restauració de confraries que es va produir en aquesta època, per exemple, en la important Confraria de Montserrat, reorganitzada a partir d'abril de 1881, l'any en què es va celebrar la coronació pontifícia de la imatge de la Mare de Déu de Montserrat i la seua proclació canònica com a patrona de Catalunya. Aquesta confraria es refundava així després de la gran commemoració del mil·lenari de la troballa de la imatge, celebrada l'any anterior (Franquesa, 1958: 5-55).

Hi havia alguna idea generalitzada en la societat sobre el que representava el paratge del Lledó en la segona meitat del segle XIX? Creiem poder afirmar que el Lledó, a banda de la seua significació religiosa, es continuava considerant com un «camp comunal» del poble castellonenc. Només així s'entén que el 1879 les comissions permanents de policia urbana, en el sentit d'ornat públic, i de passejos disposaren del planter que existia darrerre del temple patronal, a bon segur per cultivar arbres per a la ciutat.

El clavari nomenat per a la festa de 1881 era Salvador del Pozo Taengua, fill del dirigent constitucional Antonio del Pozo, primer president del Sindicat de Regs de Castelló, creat el 1878, i oposat a la política d'aigües de l'Ajuntament de l'alcalde Alegre. Els enfrontaments i el plet interposat pel govern municipal, en relació a l'abastiment d'aigua a la ciutat, van produir finalment que la primera directiva del Sindicat dimitira el 1880. Recordem això a propòsit d'un dels postulats publicats recentment per l'historiador Manuel Martí

sobre la nostra història contemporània: «agrarisme i catolicitat (amb el referent del culte a la *Lledonera*, reinventat el 1866) esdevenien els eixos d'una construcció identitària alternativa al mite del Castelló liberal» (Martí, 2006: 140-141).

Al costat d'eixa tendència, que es consolidarà en les següents dècades de la Restauració, creiem que també va existir una visió del culte a la patrona de Castelló compatible amb el liberalisme dominant, i que va ser creada justament pels republicans, pel que podríem anomenar com «l'esquerra liberal». La creació d'eixa perspectiva era òbvia, si considerem que el republicanisme es convertiria a partir de 1890, amb la implantació del sufragi universal masculí, en la força política hegemònica a Castelló fins l'any 1936. Els líders de la política local havien de «contraatacar» amb la seua «visió» i intentar dur-la a la pràctica. Creiem que només així podem interpretar, per exemple, l'informe del 1879 sobre la confraria, o la participació dels republicans en les festes lledonenques. Les celebracions al voltant de la patrona de Castelló resulten molt significatives ideològicament, perquè donen la visió que es té des del poder d'un espai com el Lledó, de propietat pública municipal.

Cal recordar que el 1870 es va construir, a expenses de la confraria del Lledó, l'altar dels sants patrons de l'Església Arxiprestal de Santa Maria. L'historiador Josep Miquel Francés considera aquesta iniciativa «como reacción contra los republicanos y su desprecio por la Virgen» (Francés 1999: 255). Creiem que l'afirmació podria revisar-se, en part, per la documentació que aportem en el present estudi. El postulat explica que les autoritats republicanes van abandonar les seues històriques responsabilitats respecte al manteniment del santuari del Lledó, que va ser assumit de forma exclusiva pel prior i la confraria. A més, segons aquesta visió, les dificultats per reunir-se a la casa prioral, propietat del municipi, farien que la confraria traslladara la seua seu canònica a l'església Major de Santa Maria.

Creiem que eixos postulats són revisables. En primer lloc, en cap moment s'abandonen conscientment les responsabilitats municipals respecte a l'administració del santuari patronal. De fet existien comissions municipals de funcions religioses i civils, que s'encarregaven d'organitzar les celebracions de la ciutat, tant en el període de la Primera República com en el de la Restauració monàrquica. En segon lloc, el trasllat de la seu de la confraria del Lledó a l'església major de Santa Maria deu estar molt relacionat amb l'existència de la tercera guerra carlina, que va durar de 1873 a 1875, i amb els possibles perills durant el conflicte per al culte en el santuari del Lledó, situat en plena horta castellanenca.

Una altra funció municipal respecte a l'administració del santuari del Lledó és la designació dels procuradors. Durant tot el període es produeix una successió regular de nomenaments, només alterada pel parèntesi que va suposar la guerra carlina. Cal considerar que els procuradors no eren regidors municipals, en la seua immensa majoria, sinó membres destacats del gremi de llauradors, d'acord amb una tradició secular. Només José Peñalver Dolz i José Blasco Segura van compatibilitzar el càrrec de procurador amb el de regidor de l'Ajuntament de Castelló.

En la nostra opinió, si una cosa podem afirmar en aquest període del Sexenni Democràtic i del principi de la Restauració, és que les freqüents absències de regidors en la festa lledonenca -i altres manifestacions externes de religiositat popular- responen més als problemes interns d'enfrontaments municipals per desavinences polítiques que a suposades qüestions de caràcter anticlerical.

L'any 1879 marca, per tant, l'inici del procés de reforma dels estatuts de la confraria del Lledó, un procés que seria llarg. El nou reglament està datat el 15 de desembre de 1898, i es conserva en l'Arxiu de la Confraria. El bisbe de Tortosa, Francisco Aznar Pueyo, els va aprovar el 31 de desembre.

QUADRE 2

Relació de clavaris i procuradors del Lledó (1868-1880)

	Clavari	Procurador
1868	Mariano Madramany	Bautista Brea
1869	José Bueso y Simon (+) Juan Bautista Bigné y Mateu	Tomás Tárrega
1870	Vicente Cardona Vives (r) José Martí y Ros	Tomàs Tárrega
1871	Francisco Galván i Cruz	Miguel Vilarroig i Boix
1872	José Morelló Climent	Miguel Vilarroig i Boix
1873	Godofredo Ros d'Ursinos i Calduch	José Peñalver i Dolz
1874	No es celebra la festa, per la guerra	José Peñalver i Dolz
1875	José Brea i Espeleta	José Peñalver i Dolz
1876	José Brea i Espeleta	José Peñalver i Dolz
1877	Fèlix Roig	José Blasco Segura
1878	Gilberto Llinàs i Brea	José Blasco Segura
1879	Antonio Giner Vera	Francisco Prades Nàcher
1880	Joaquín Vilaplana Mercader	Francisco Prades Nàcher
1881	Salvador del Pozo Taengua	José Pascual Castell

(+) José Bueso, designat com a clavari, va morir en agost de 1869.

(r) Vicente Cardona Vives renuncia al càrrec, per haver-lo exercit el 1847.

Capítol 4

EL PERÍODE DE CRISI DELS PARTITS EN LA RESTAURACIÓ (1881-1890)

Imatge del retaule del santuari del Lledó al finals del segle XIX

L'ETAPA de la denominada Restauració, compresa entre els anys 1875, quan el rei Alfons XII recupera el tron espanyol per al borbons, i 1891, any en què es restableix el sufragi universal masculí, és especialment interessant per a seguir les notícies relacionades amb el santuari de la patrona de Castelló per les fonts documentals conservades, tant en actes municipals com en notícies dels periòdics de les diferents tendències ideològiques.

Seguirem el professor Manuel Martí per a la descripció general de la política local castellonenca de l'època de la Restauració. El sistema de partits polítics existent a la ciutat de Castelló durant els primers anys del període de la Restauració girava al voltant de dos pols (Martí, 1989a: 26-31). Per una banda hi havia l'aparell caciquista de l'anomenat *Cossi*, liderat per Victorino Fabra, que estava integrat per personatges que havien participat en la revolució liberal de les dècades anteriors a les comarques de Castelló i que controlaven en bona mesura l'administració municipal des de l'establiment del règim constitucional que va nàixer el 1875, i des d'abans encara, amb el parèntesi del Sexenni. La importància del poder del *Cossi*, a través del clientelisme i el control de l'administració, feia possible la conservació del favor del govern central de torn, de manera que es convertien en els eterns ministerials. Això obligava el *Cossi* a difícils maniobres d'adaptació política, que en síntesi oscil·laven entre declarar-se partidaris del partit liberal o bé del conservador, segons les circumstàncies.

En la ciutat de Castelló, el principal sector polític oposat al *Cossi* el representava el republicanisme, liderat per Francesc González Chermá, adscrit majoritàriament durant la Restauració al partit democrataprogressista de Ruiz Zorrilla. La creixent influència republicana en la política castellonenca va anar acompanyada d'una pugna pel control de moviment, per la creixent influència d'un sector de joves dirigents de procedència burgesa i formació universitària. En la segona meitat de la dècada dels vuitanta del segle XIX, el

republicanisme va decreïxer en influència política, una tendència a la baixa afavorida per la repressió que va caure sobre alguns del seus dirigents. La recuperació del seu prestigi va ajudar a la seua victòria en les eleccions amb sufragi universal de 1891.

El mapa polític del Castelló d'aquell temps no s'acaba amb les dues forces majoritàries. Per parlar només d'alguns grups que ens interessa seguir per a la nostra investigació, en el camp republicà volem destacar els denominats possibilistes –sector format per propietaris i professionals liberals– inicialment aliats dels fabristes del *Cossi*. En la banda monàrquica, cal anomenar els constitucionals, dividits en la seua actitud davant el *Cossi*, fins al punt que una part va acceptar la fusió que va convertir el *Cossi* en un partit liberal en 1882.

La feblesa del carlisme a Castelló va permetre l'aparició de diversos grups adscrits al catolicisme polític. Com explica l'historiador Manuel Martí, els representants d'aquesta tendència van ser marginats en un primer moment a causa de la importància del liberalisme en la política castellonenca, però van adquirir gradualment una influència major per la seua capacitat de mobilització electoral, basada en la instrumentalització del sentiment religiós, en l'actuació sobre sectors com els petits i mitjans propietaris agraris i en l'explotació del sentiment de marginació de zones del casc urbà, com el raval de Sant Fèlix. Aquest potencial electoral no existia autònomament sinó que va ser posat al servei del fabrisme del *Cossi*, que tenia un marge de maniobra reduït per la preponderància republicana i l'enfrontament dels sectors monàrquics. Això volia dir que des del camp del catolicisme polític s'entrava en l'arena del liberalisme, fet que va ser un nou motiu de tensions en el mateix camp confessional.

D'entrada, cal que acceptem que no hi ha una continuïtat bàsica de l'orientació del catolicisme al llarg del segle XIX, una visió que es fonamenta en el prejudicis anticlericals del segle passat, tal i com explica l'historiador Josep Maria Fradera. «Tant el sentit religiós com la percepció de les relacions entre

la religiositat i la cultura secular varen canviar radicalment en el pas de l'Antic Règim a les societats liberals-burgeses», explica Fradera (1992: 237-238). La desamortització del béns eclesiàstics marca un abans i un després en les relacions entre l'Església catòlica espanyola i els governs liberals.

El fet és que aquella redefinició del pes social i cultural del catolicisme es va produir durant el segle XIX a través d'un procés carregat de tensions. En el cas de la capital de la Plana, la història del lloc de Lledó al llarg dels temps no ha estat aliena a l'evolució general de la societat castellanenca. I l'etapa de la Restauració, un període marcat per les crisis polítiques, és especialment significativa per a estudiar la relació entre la política local i un fenomen de religiositat popular com és el de la patrona de Castelló.

L'ABSÈNCIA MUNICIPAL DEL LLEDÓ EL 1882

Quan l'1 de juliol de 1881 es va constituir el nou ajuntament de Castelló, només els regidors monàrquics i possibilistes van prendre possessió dels seus càrrecs –sols 10 sobre un total de 20 edils amb dret– mentre que els republicans proclamats es van negar a fer-ho, en protesta per la no-acceptació de dos regidors elegits, suspesos per mandat judicial. L'advocat Joaquín Peris Martí, del partit constitucional, és a dir liberal monàrquic, era designat alcalde, mentre que el conservador José Tárrega va ser nomenat primer tinent d'alcalde i el regidor Carlos Ferrer, síndic.

Tal com explica l'historiador Manuel Martí, el que va caracteritzar l'evolució del nou consistori en aquells anys va ser l'acusada fragmentació de les forces polítiques, fet que es traduiria en xocs continuats entre els diferents sectors, amb aliances variables i de vegades contradictòries (1989a: 106-116). En el republicanisme es van definir dos criteris respecte a l'assistència dels regidors a les sessions del municipi: la fracció seguidora de González Chermá –els anomenats *xalistes*– opinava que el retraïment era l'única postura pos-

sible davant les irregularitats; l'altre sector, compost per quadres joves, molts d'ells universitaris, desitjosos d'una renovació en l'actuació republicana, pensava que l'absentisme no feia més que consolidar la posició monàrquica a l'Ajuntament i desacreditava el republicanisme.

La divisió es va consumir, curiosament, en el moment en què els republicans guanyaren el recurs d'alçada contra la suspensió dels regidors electes. El 22 de desembre de 1881 una reial ordre permetia la incorporació al consistori dels dos regidors implicats, José A. Valero i José Cortés (ambdós pròxims a González Chermá, líder dels republicans democrataprogressistes), de manera que els del partit de Ruiz Zorrilla es van trobar amb majoria dintre de la corporació local. Els republicans no van saber, però, aprofitar la nova conjuntura. Tres dies després apareixia el primer número d'*El Clamor de la Democracia*, òrgan dels dissidents, partidaris de la col·laboració en els treballs del consistori presidit per l'alcalde Joaquín Peris.

En el camp monàrquic, l'evolució cap al partit liberal de Sagasta per part de l'aparell polític del *Cossi*, liderat per Victorino Fabra, va fer sacrificar la seua aliança amb els conservadors de Castelló. L'alcalde Peris pertanyia al sector liberal partidari del pacte amb el grup de Fabra.

A l'abril de 1882 el governador civil va enviar a l'alcaldia la resolució del Ministeri de la Governació que anul·lava la constitució de l'Ajuntament del juliol anterior, atenent la reclamació republicana, per falta de la majoria absoluta dels regidors. Després de nous enfrontaments, es va produir l'acord per designar els nous tinents d'alcalde. Les dues fraccions republicanes van presentar una candidatura conjunta, a la qual va donar el seu vot l'alcalde. L'alcalde Peris no va tenir més remei que confiar la governabilitat municipal al republicanisme. Així, en el Ple del 6 de maig, va ser elegit el comerciant Francisco Borjas, destacat membre del grup d'*El Clamor de la Democracia*, com a primer tinent d'alcalde.

La nova composició del govern de l'Ajuntament va provocar forta polè-

mica entre els dos periòdics republicans. *El Clamor de la Democracia*, –bisetmanari oposat a González Chermá– la defensava, mentre que *El Clamor*, l'òrgan del partit democrataprogressista, afi al líder històric, criticava la nova majoria de govern:

Parece que entre algunos ediles del municipio se han cruzado palabras, más o menos sentimentales, referentes a la apatía que reina entre la casi totalidad. Además de que no asisten a las sesiones, hasta en los asuntos del servicio público brillan por su ausencia los comisionados.

Els republicans d'*El Clamor de la la Democracia* van polemitzar amb l'altre grup republicà sobre el lideratge i la suposada connivència amb el Cossi d'uns i d'altres. Els escindits d'*El Clamor de la Democracia* van arribar a qualificar González Chermá com a «cacique audaz y orgulloso, digno de salvaje tribu antes que de civil estado» (1882: 11 juny). En aquest periòdic arribaren a utilitzar la paròdia dels goigs a la Mare de Déu del Lledó per criticar-lo: «En cualquier tribulación/ que en este mundo tengamos/vuestro favor imploramos/Zapatero remendón» (1882: 6 juliol).

Des de la nova constitució de l'Ajuntament, els regidors conservadors, i especialment José Tárrega i Carlos Ferrer, li la tenien jurada a l'alcalde, perquè havia acabat comptant amb el suport dels republicans, als quals havia votat per als càrrecs de nous tinents d'alcalde i síndic.

En aquesta situació d'enfrontament entre grups polítics, en la sessió del 31 d'agost de 1882, l'alcalde Joaquín Peris va invitar els regidors a participar en la festivitat de la Mare de Déu del Lledó. Transcrivim el text de l'acta de la sessió:

El Sr. Alcalde manifestó que siendo el domingo próximo la festividad de Nuestra Sra. de Lledó, a cuya procesión que se verifica en el Ermitorio es costumbre asista el Ayuntamiento, así como para celebrar sesión para el nombramiento de clavario y procurador, lo hacía presente a los ss. concejales, instándoles a que asistieran y

pidiendo dijeran si asistirían o no, pues únicamente iría el presidente si podía constituir mayoría, y a instancia del concejal D. Joaquín Gil se dispuso por la presidencia se pasara a domicilio la invitación, para que al pie de ella expresaran los concejales si asistirían o no, no siendo tomada en consideración la proposición del Sr. Tárrega de que fuera una comisión compuesta del alcalde, dos tenientes de Alcalde y el síndico.

Del conjunt de vint regidors, aquell dia només van acudir a la sessió tretze representants, entre els quals hi havia sis monàrquics (els conservadors Fabregat Aparici, Llorens, Martí, Masip, Tárrega i l'alcalde Joaquín Peris Martí), algun de poc definit, com Gil, i sis republicans (el possibilista Esteve, els *xalistes* Cortés, Valero, Blasco Arnau, i els demòcrates Borjas i Ferrer Gómez).

Les actes municipals no documenten com va acabar l'afer municipal, però la premsa de l'època ens subministra una detallada versió dels fets. *El Clamor* del mateix tres de setembre ironitzava sobre els enfrontaments, a propòsit de la festa de Lledó:

Esta tarde se celebra la fiesta que anualmente dedica esta capital a su patrona la Virgen del Lledó. Por si acaso la mayoría del Ayuntamiento *está conforme* en la asistencia a la referida fiesta, celebraremos que les aproveche el refresco. Porque ni aún para refrescar puede reunirse este Ayuntamiento. ¡Qué concejales, señor, qué concejales!.

Però el periòdic *El Clamor de la Democracia* també el 3 de setembre d'aquell any ens informa de la mala fi de les gestions per preparar la participació municipal:

Hoy con motivo de ser el dia de la Virgen de Lledó se celebrará en el ermitorio de la patrona de este vecindario el tradicional *porrat* que tan concurrido se halla todos los años.

Siguiendo antigua costumbre por la mañana se verificará misa solemne y por la tarde procesión.

Un caso nunca ocurrido. El ayuntamiento, tratándose de una función en honor de la

patrona de Castellón, no concurrirá a dicho acto. Los concejales monárquicos afiliados al partido conservador, que tanto blasonan de religiosos y de entusiastas por el esplendor del culto católico, después de haberse comprometido a asistir a la procesión si concurría mayoría del ayuntamiento, conseguida ésta han echado un borrón sobre su palabra, negándose a última hora a acompañar a la patrona de Castellón en dicha solemnidad. Sépase la cosa. Por lo que convenga.

L'enfrontament del sector conservador amb l'aparell polític de Victorino Fabra, que havia preferit en aquell moment una aliança amb els liberals i els republicans, es va manifestar, com un signe de clar distanciament, amb motiu de la processó de la festa de la Mare de Déu del Lledó. No va ser l'única ocasió en tot el segle XIX en què l'Ajuntament de Castelló no va participar en la processó de la patrona de la ciutat.

La desestimada proposta del regidor Tárrega d'acudir només una comissió, formada per l'alcalde i alguns regidors republicans, podem entendre-la com un intent de marcar distàncies respecte a la nova «majoria del govern municipal». Resulta significatiu que el mateix 3 de setembre en què es va produir l'absència municipal de Lledó, *El Clamor* publicara un diagnòstic sobre la crisi:

El Alcalde presidente y el reducidísimo número de concejales que al parecer le ayudan en algo no dan pie con bola. «¿A qué obedece esto?», preguntan muchos buenos castellonenses. Pues nada menos a que primero los *cosieros* y luego algunos republicanos que lo sacrifican todo en aras de su conveniencia personal se han empeñado en contrariar a la opinión pública, que tan marcada está aquí?

Encara seria possible una altra interpretació. Potser el que el regidor Tárrega pretenia era posar en evidència els demòcrates dissidents, fent-los anar en solitari a la processó, per tal de poder criticar-los després amb al·lusions relacionades a la seua possible pertinença maçònica. Seria probable que això explicara, a més, les reaccions tant d'*El Clamor* com d'*El Clamor de la Democracia*.

Només un any després, en la sessió municipal del 25 d'agost del 1883, l'Ajuntament va acordar assistir sense cap debat a la processó de Lledó, en una sessió amb només vuit regidors, presidits també per l'alcalde Joaquín Peris, i on estaven presents set edils que havien participat en el singular plenari de l'any anterior.

LA INAUGURACIÓ DEL *CÍRCULO COOPERATIVO DE CASTELLÓ*

La polèmica sobre la utilització del sentiments religiosos tornaria amb la inauguració oficial de la seu del *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros* de Castelló, el 21 de gener de 1883. L'historiador Samuel Garrido explica que, a principis dels anys vuitanta del segle XIX, gràcies a l'activitat del jesuïta de Castelló Antonio Vicent, la diòcesi de Tortosa va ser un dels primers llocs de l'Estat espanyol on van arrelar els denominats *Círculos católicos de obreros*, unes societats que signifiquen les primeres temptatives de l'Església catòlica per apropar-se al món del treball (Garrido, 1984a: 331-347).

El *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros* castellonenc va ser oficialment inaugurat al gener de 1883. D'entrada cal dir que aquesta societat havia iniciat les seues activitats al maig de 1882. La *Revista de Castellón*, 51, datada l'1 de febrer de 1883, ens n'ofereix una crònica de la inauguració:

La fecha de sus establecimiento es ya antigua, antes de su oficial inauguración había tenido dos casas sociales: en la calle Mayor una, en la de Caballeros otra. El salón de actos del Instituto provincial, profusamente iluminado y guarnecido con elegantes colgaduras, contenía a numerosos socios e invitados que fueron presididos por el obispo de la diócesis, el presidente de la diputación de la provincia señor Rafels, el de la Audiencia y el del Círculo, don Catalino Alegre, con más las debidas excelencias e ilustrísimas.

La parte literaria se compuso de una discreta y bien meditada memoria del secretario don Joaquín Gimeno, un discurso leído por el joven socio don Félix Bueso, otro

pronunciado por el jesuita señor Vicent, el de gracias por el señor Alegre y un resumen final por el obispo, que la solemnidad presidía.

La parte musical ofreció varios números ejecutados a cuarteto de piano, armonium, violín y violoncello. El acto comenzó a cosa de las seis y media de la tarde y terminó cerca de las nueve de la noche.

Si la inaugurada sociedad no se propone otros fines que los allí expuestos, si en su esfera se marcan exclusivamente el fomento de la instrucción y el noble amor que protege al obrero desvalido, bien haya el *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros*.

L'acte que comentem es va celebrar al saló d'actes de l'Institut Provincial, situat en aquella època en l'edifici de l'antic convent de clarisses del carrer Major, que estava profusament il·luminat i guarnit amb domassos. Per a la solemne sessió s'havia establert una presidència formada pel bisbe de la diòcesi, el president de la Diputació, Sr. Rafels, el de l'Audiència i el del *Círculo*, Sr. Catalino Alegre.

Catalino Alegre Renau (mort l'any 1891) era llicenciat en Ciències i Dret. Director de l'Institut d'Ensenyament de Castelló des del 1884. Va estar relacionat amb els interessos tarongers de la Plana. Va ser comisari regi-president del Consell Provincial d'Agricultura, Indústria i Comerç, càrrec des d'on va organitzar la comunitat de regants.

La part literària va consistir en la lectura d'una memòria per part del secretari Joaquín Gimeno, seguida d'un discurs llegit pel jove soci Félix Bueso i un altre pronunciat pel jesuïta Antonio Vicent. L'acte culminava amb unes paraules d'agraïment del president, el senyor Alegre, i un resum final a càrrec del bisbe de Tortosa. En la part musical es van oferir diverses peces, interpretades per un quartet de piano, harmònim, violí i violoncel.

Segons afirma Garrido (1984a: 338), la primera junta directiva del *Círculo*, en un intent d'evitar suspicàcies, va estar composta per destacats catòlics de tendència liberal. Tots els membres que se n'han pogut identificar es caracteritzen per la seua posició acomodada o per exercir professions liberals.

El pare Antonio Vicent S.I., promotor del sindicalisme catòlic

Catalino Alegre, que és la figura de referència en els primers anys de l'entitat, havia ocupat entre 1877 i 1878 l'alcaldia de la ciutat; Vicente Bueso, vicepresident, i José Calvo, bibliotecari, eren advocats; Joaquín Gimeno, secretari, era enginyer; Enrique Garcia Bravo, vicesecretari, era registrador de la propietat; i Rafael Gasset, tresorer, era un ric comerciant que a principis del segle xx presidiria els silvelistes provincials.

L'acte d'inauguració del *Círculo Cooperativo* va ser objecte de continus atacs des de la premsa republicana. Des del periòdic *El Clamor*, òrgan dels democrataprogressistes, es va lamentar que en la cerimònia, presidida pel bisbe, es col·locara una imatge de la Mare de Déu del Lledó –proclamada com

a patrona de l'entitat-, perquè interpretaven que era utilitzada amb finalitats partidistes (1883, 4 febrer: 1):

Al entrar en el salón de actos del Instituto, el domingo 21 del pasado, y ver en el testero, bajo dosel, a la Virgen del Lledó, patrona de esta ciudad, como presidiendo el acto eminentemente político que allí iba a celebrarse, sentimos profunda pena en nuestra alma; porque cualquiera que sean nuestras creencias, más o menos ortodoxas, somos sinceramente religiosos.

En l'argumentació de *El Clamor* s'afirmava que si la religió es convertia en una arma a disposició d'un sector polític, amb la finalitat de vèncer els adversaris, es farien incompatibles els conceptes de catolicisme i liberalisme, «porque los liberales, al verse atacados con el arma de la religión, en justa y legítima defensa contestan al ataque, procurando, a la vez, herir al enemigo y rechazar el arma con que se la ofende».

En el fons la crítica que es fa des del periòdic republicà respon a la idea de creure que a l'evolució social li correspon un estat laic on l'Església hauria d'estar apartada del poder civil, amb una capacitat operativa centrada en les qüestions estrictament religioses i internes de la institució. Per això s'interpreta que la presència de la imatge de la patrona de la ciutat en un acte com la inauguració del *Círculo* barreja la religió amb la vida política:

Si el acto era puramente religioso, ni la Virgen del Lledó ni nadie estaba donde debía estar. La religión tiene sus locales adecuados, tiene sus templos para celebrar sus actos con el recogimiento, con la severidad y con la grandeza propias del Ser Supremo al que se dirigen. La religión que sale del templo pierde su pureza, al mezclarse al espíritu social y político que la empequeñece y la inficiona.

La crítica exagerada i massa simple de *El Clamor* -en opinió del professor Garrido-, no veu més que carlistes disfressats en una societat que havia nascut amb una finalitat més àmplia i general, com era la incidència de

l'Església en el món de l'associacionisme obrer. Per contra, sense eixir de la premsa republicana, el seu col·lega *El Clamor de la Democracia* (1883, 1 febrer: 1) respon a les crítiques d'*El Clamor* i analitza la situació amb major lucidesa:

Ni vemos entre los socios mayoría de carlistas, ni se aludió en la fiesta inaugural a esa fracción determinada, ni los elementos que en Castellón la componen aceptan ni aplauden la formación del Círculo; antes al contrario, más bien es por ellos motejado y proscrito.

En la línia del l'anticlericalisme del segle XIX, en l'article citat d'aquest periòdic s'opina que el *Círculo Cooperativo* és una de les moltes associacions creades pels jesuïtes per controlar els ressorts del poder en uns temps en què la influència eclesial es considera que està en crisi:

No se quieren en ese Círculo políticas dominantes; no se buscan partidos predilectos; no se llaman a determinadas tendencias de fracciones en abierta lucha. Su atracción es más universal, su objeto está por encima de todas ellas.

Resulta significatiu que la crítica del periòdic republicà *El Clamor* al suposat caràcter carlista del *Círculo Cooperativo* es faça al·ludint al que s'entén com una manipulació de la presència d'una imatge de la Mare de Déu del Lledó. Eixa es la referència inicial de l'article i sempre que es parla de la Mare de Déu del Lledó s'evoquen sentiments; expressions com «patrona de esta ciudad», «la venerada patrona de los castellonenses», demostren que -amb raó o sense- es lamenta la utilització del que s'entén com un símbol de la col·lectivitat per part d'un grup.

Y como el acto era realmente político, o por lo menos político-religioso, nos causó pena ver a la Virgen del Lledó, la venerada patrona de los castellonenses, rebajada a la categoría de presidenta de una agrupación política.

Amb l'excepció de *La Defensa*, periòdic dels republicans possibilistes, en la polèmica participen tots els periòdics de Castelló. En la crònica de la inauguració del *Círculo* que ofereix la *Revista de Castellón* apareix un comentari que podem interpretar com una mostra del recel que desperta en la burgesia liberal, que d'altra banda aplaudeix la constitució d'una societat on s'eduque i moralitze els obrers (1883, 1 febrer: 46):

Si la inaugurada sociedad no se propone otros fines que los allí espuestos, si en su esfera se marcan esclusivamente el fomento de la instrucción y el noble amor que protege al obrero desvalido, bien haya el *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros*. (En cursiva en l'original)

I únicament la publicació *cossiera La Provincia* es permet un judici positiu sense matisos (1883: 4 febrer). Explica l'historiador Samuel Garrido (1984a) que en el número següent s'indica que l'article no era de redacció, per la qual cosa no assumeix la seua defensa davant les crítiques produïdes:

De los quinientos socios que próximamente cuenta hoy el *Círculo*, unos cien pertenecen a la clase de protectores, y los restantes son numerarios, o sea la clase obrera. Vean pues los que atacan a la sociedad, y encontraran individuos de todos los partidos, en su mayoría de procedencia liberal.

Durant prop de dos anys, després d'acallats els ecos de la controvèrsia, el *Círculo Cooperativo* es va consagrar a demostrar que també els liberals podien fer seues les propostes socials de l'Església catòlica. La decisió del president del *Círculo*, Catalino Alegre, que l'entitat participara l'any 1884 en la processó cívica de juliol -commemoració màxima del liberalisme castellanenc, que recordava la resistència durant la guerra carlina de 1837- va originar les crítiques del setmanari *La Plana Católica*, portaveu oficial del catolicisme polític. Garrido explica que resulta sorprenent que des d'una publicació confessional s'atacara una entitat fundada pel pare Vicent.

La ruptura es va consumir al novembre de 1884, quan el setmanari *La Plana Catòlica* es declara carlista. Tots els catòlics liberals, el anomenats «mestissos» -incloent Mn.Tomás Costas, consiliari del *Círculo* i arxiprest de Castelló- van suspendre la subscripció a *La Plana Catòlica*, i la seua lectura va ser prohibida en els locals de la societat.

NOTÍCIA SOBRE LA FESTA DE MAIG

Enmig dels escrits d'opinió que formen part de la polèmica sobre la inauguració del *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros* de Castelló, es van publicar en la premsa els cinc primers articles del reglament de la societat. En el segon dels articles apareix l'al·lusió al patronatge de la Mare de Déu del Lledó (*El Clamor de la Democracia*, 1883, 11 febrer: 2).

Art. 2. Para cumplir el Círculo con su objeto religioso toma por protectora a la Santísima Virgen, bajo el título de Nuestra Señora de Lledó, a cuyo fin se le consagrará anualmente una fiesta el primer domingo del mes de mayo, en la Iglesia que determine la Junta Directiva. En dicho día se obsequiará además a la patrona con una Comunión general.

Tenim per tant al 1883 la primera notícia que coneixem sobre la celebració d'una festa dedicada a la Mare de Déu del Lledó el primer diumenge de maig. No fou fins el 1912 quan es va celebrar per primera vegada la festa de Lledó el primer diumenge de maig, en el santuari de la patrona. Per les informacions aparegudes en la premsa, en ocasions posteriors, aquesta festa del primer diumenge de maig, se celebrava a l'església major de Santa Maria.

LA FESTA PATRONAL DE 1883

La *Revista de Castellón* el 1883 ens ofereix una colorista descripció de la festa de Lledó del primer diumenge de setembre. En un article publicat al nú-

mero 66 de la publicació, molt centrat en la descripció del costumisme de la jornada, s'evoquen les actituds del «gentío inmenso» que s'aplegava a l'entorn del santuari, en episodis com el dinar a l'aire lliure, el ball al so de la guitarra, les orquestrines de guitarres, violins i flautes, els diàlegs amorosos, elements tots ells que animen un porrat molt concorregut (1883, 15 setembre: 228):

Muchos van a comer en la campestre mesa y a bailar al son alegre de la armoniosa guitarra; algunos a esplayar sus corazones en aquella cita de los amorosos diálogos; muy pocos a postrarse devotamente ante el engalanado altar de la virgen milagrosa, cuyos portentos de maravilla, gráficamente traducidos en cuadros de colorines, llenan las anchas paredes del arrogante santuario.

A juzgar por la manifestación de este año no podrá decirse que vaya en decaimiento la pintoresca romería.

En la festa de la Mare de Déu del Lledó de 1883 la corporació municipal va tornar a assistir a la processó en honor de la patrona de la ciutat, i va celebrar sessió plenària per nomenar el clavari, càrrec que va recaure en Antonio Ruiz Carruana, i el procurador, que va assumir el regidor republicà José Blasco Arnau, llaurador de professió, identificat amb el grup de *El Clamor*. La premsa de l'època ens informa que el dimecres 29 de setembre d'aquell any va ser col·locada en el cambril del santuari una magnífica conxa, destinada per a pica d'aigua beneïda, que havia regalat el comandant José Meseguer Gonell, germà de Manuel Meseguer, col·laborador de *La Defensa*, publicació dels republicans possibilistes de Castelar (*El Clamor de la Democracia*, 1883, 2 setembre: 2).

UNA CELEBRACIÓ REPUBLICANA EN EL LLEDÓ

La iniciativa de Francesc González Chermá, líder del partit demòcrata progressista, i d'un grup de seguidors republicans, de commemorar el dia 11 de

Anònim: "Porrat" de la festa al santuari del Lledó, al setembre de 1909

febrer de 1884 l'onzé aniversari de la Primera República va buscar el lloc de Lledó com a marc de trobada. El grup de seguidors republicans, sembla que format per set persones, es va dirigir fins al santuari de Lledó, on pensaven celebrar en la casa prioral un dinar commemoratiu, juntament amb el clavari, a qui el periòdic afí als esmentats zorrillistes presentava com a «afecto al partido republicano».

Els aplegats es van trobar amb la interferència de la guàrdia civil, que tenia ordre de dissoldre el grup. Així ens ho relata *El Clamor* (1884, 17 febrer: 1):

A las diez de la mañana se presentó en el Hermitorio de la Virgen de Lledó una sección de la Guardia Civil, que al parecer había recorrido las casas de campo del término. Manifestaron que llevaban la misión de disolver, hasta por la fuerza en caso de desobediencia, los grupos que encontraran, respetando tan sólo que se formaran de miembros de una sola familia destinada a sus quehaceres diarios.

Segons ens explica *El Clamor*, després d'acceptar com a inexcusable la dissolució de l'aplec de Lledó, el grup de republicans va acabar fent la celebració en el domicili d'una persona de confiança de González Chermá:

Los dispersos del Lledó se reunieron instantáneamente, y aún en mayor número, en casa de D. Cipriano Gimeno Royo, donde comieron y brindaron, sin reservas mentales, dando campo libre a los sentimientos de amor y fraternidad universal.

Resulta significatiu que aquesta celebració republicana s'haguera previst en el lloc del Lledó, que es veia per damunt de tot com un espai de trobada ciutadana. Però caldria intentar indagar sobre la personalitat dels protagonistes per valorar millor el sentit dels fets. Per l'inventari del patrimoni existent al santuari de Lledó el 1884, que s'ha conservat (Sánchez Gozalbo, 1980: 304-306), sabem que el regidor delegat per l'Ajuntament per a la conservació del patrimoni de Lledó en aquell moment era José Felip Almela, un llaurador analfabet i d'adscripció republicana, en concret membre del grup d'*El Clamor*, liderat per González Chermá. Desconeixem per ara qui seria aquell clavari prorepublicà, però el regidor procurador de Lledó era un democrataprogressista inequívoc. Per la seua banda, Cipriano Gimeno era un veterà republicà que havia col·laborat amb González Chermá des de l'època isabelina. Gimeno era el president efectiu del *Centro Democrático Instructivo*, una entitat associativa promoguda pels zorrillistes (Martí, 1989b: 225-253).

L'inventari de Lledó de 1884, redactat el 10 de maig, fa constar l'analfabetisme del regidor republicà, que delega la signatura del document en un amic, sereno de professió, anomenat José Doménech. El regidor que va rellevar el senyor Felip com a administrador era Tomás Clarà, un catedràtic i propietari agrícola, que era d'adscripció conservadora i membre de l'aparell del *Cossi*. Convé recordar que el 1884 la majoria de la corporació continuava sent republicana. Els regidors monàrquics eren vuit –comptant l'exalcalde Peris– davant els tretze republicans -quatre possibilistes, quatre del grup del *Clamor*

de la Democracia i cinc partidaris del grup de González Chermá. En canvi, el relleu del càrrec del sagristà o administrador municipal es fa d'un republicà a un representant del Cossi amb una aparent normalitat, com si el lloc de Lledó estiguera al marge de polèmiques de caràcter polític. En l'inventari queden reflectits els diversos càrrecs (Sánchez Gozalbo, 1980: 306):

Castellón 10 mayo 1884. Entregué el concejal delegado por el Municipio. A ruegos de José Felip, que no firma por no saber, José Doménech (rubricado). Me hago cargo. El concejal delegado por el Municipio Tomás Clará (rubricado).

EL CÒLERA DE 1884

Al setembre de 1884 no es van celebrar les festes en honor de la Mare de Déu del Lledó a causa de l'epidèmia de còlera. Davant les notícies de l'inici del còlera a la ciutat d'Alacant, les autoritats civils i eclesiàstiques decidiren d'ajornar la festa en el santuari castellonenc, per evitar la propagació de la malaltia en el terme de Castelló, i deixaren la celebració de la solemnitat per quan desapareguera l'epidèmia.

A final d'agost d'aquell any es va crear una Junta Local de Sanitat, que el 3 de setembre prenia els acords de tancar totes les escoles de la ciutat, obligar els propietaris de porcs a traure'ls del nucli urbà i acordonar la població (*El Clamor de la Democracia*, 1884, 4 setembre: 2). Per a la ciutat de Castelló es va crear un cordó sanitari, i el 6 de setembre la junta de sanitat local va decidir instal·lar en la casa prioral de Lledó un llatzeret d'observació per als malalts, custodiat per un conserge, nomenat igualment per l'Ajuntament, que era Vicente Llopis Bernat (*El Clamor*, 1884, 31 agost: 2).

Les bases de la comissió sanitària establien que totes les persones provinents de l'horta castellonenca que intentaren entrar en el casc urbà serien detingudes i, en cas de no posseir certificat que les acreditara com a sanes, serien conduïdes al llatzeret on restarien una setmana en observació (*El Clamor*

de la Democracia i *El Clamor*, 1884, 7 setembre). Una setmana després, *El Clamor* informa el 14 de setembre que al llatzeret que el municipi havia establert en la casa prioral de Lledó existien en aquell moment quatre detinguts.

Com a alternativa a la suspensió de la festa major, es van celebrar una novena i un tridu en honor de la Mare de Déu del Lledó en l'església parroquial de Santa Maria (*La Plana Catòlica*, 1884, 17 setembre: 3).

LES FESTES PEL FINAL DEL CÒLERA DE 1885

Les eleccions municipals d'abril de 1885 van suposar un canvi important a l'Ajuntament de Castelló. Es van presentar dues grans coalicions, una liberal, formada per la unió dels democrataprogressistes, els fabristes del *Cossi* i una part dels federals, que va obtenir dotze regidors, i una altra oficialista, fomada per conservadors, possibilistes i catòlics agraristes, liderada per José Tárrega, que va obtenir tres regidors. La coalició liberal havia donat als democrataprogressistes, per primera vegada des de 1875, una clara majoria a la corporació municipal. Així, els republicans representaven onze regidors, la meitat exacta de la composició de la corporació, mentre que els conservadors eren sis, els possibilistes tres, i els liberals fusionistes només comptaven amb dos representants. A pesar de la correlació de forces, Tárrega va ser nomenat de nou alcalde per reial ordre, per decisió del govern de Madrid.

Només prendre possessió, l'alcalde ja va haver d'afrontar una nova epidèmia de còlera. Segons explica Manuel Martí, les defuncions havien començat a finals del mes de juny i Tárrega va prendre mesures entre les quals destacava l'aïllament dels malalts de les seues famílies. La campanya contra l'aïllament i contra Tárrega va anar pujant de to i, inclús l'acabament de l'epidèmia li va suposar al metge conservador rebre crítiques. L'alcalde va proposar al governador una llista de ciutadans per a ser condecorats per la seua labor durant l'epidèmia. Però els republicans i liberals fusionistes van respondre

promovent la concessió del títol de fill predilecte al capellà Juan Bautista Cardona Vives, que Tárrega va haver d'atorgar. Ara bé, l'alcalde va acabar prenent la iniciativa i va proposar la celebració de festes per commemorar el final de l'epidèmia davant l'opinió contrària de la gran majoria de regidors. Un dels moments destacats de les festes havia de ser la vinguda de la imatge de la Mare de Déu del Lledó a la ciutat.

Les notícies de primeries de setembre de 1885 eren un signe d'esperança sobre la fi de l'epidèmia de còlera, iniciada en juny. Des de les planes de *La Provincia* s'aconsellava prudència davant l'eixida al camp de la ciutadania «aprovechando la circunstancia de que el martes es la fiesta de la Natividad de la Virgen» (1885, 3 setembre: 3). L'Ajuntament de Castelló, després d'assessorar-se en l'opinió del metges i de la Junta Local de Sanitat, va acordar que el 20 de setembre es cantara un *Te Deum* a Santa Maria en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia. A pesar de la campanya sanitària, van morir 301 persones en la capital i 6.351 en tota la província (Balbás, 1900-01: 226-227).

En aquell ambient, *La Provincia* es va fer ressò dels projectes de celebració que, a més de vetllades musicals al passeig de Ribalta i vaquetes a la plaça de la Constitució, també preveien la presència de la imatge de la patrona a l'església major Santa Maria (1885, 13 setembre: 3).

Les festes en honor de la Mare de Déu del Lledó es van celebrar entre finals de setembre i principis d'octubre d'aquell any de 1885. El dissabte 19 de setembre es va realitzar el trasllat de la patrona de Castelló, que va entrar en la ciutat pel portal de Sant Roc. La processó va discórrer pels carrers Sant Fèlix, Enmig i Sabaters, antic nom del carrer Colón, per culminar en l'església parroquial de Santa Maria. A l'endemà, diumenge 20, a les nou del matí, es va celebrar la missa i a continuació es va oficiar el *Te Deum*. Per la vesprada, a les 4.30 h, va eixir de Santa Maria la processó general, que va recórrer la «volta de la vila» castellonenca; que culminaria després, en la mateixa església major, amb l'inici del novenari. Al número 544 del periòdic cossiero *La*

Provincia, corresponent al 24 de setembre, es va publicar un article sobre les contradiccions i canvis de criteri que, segons la seua opinió, s'havien produït en les festes. Cal destacar que al text, que reproduïm a l'apèndix documental, s'utilitza el nom correcte del topònim Lledó, escrit amb cusiva:

y el Ayuntamiento, que sabe muy bien aquello de que de sabios es mudar de consejo, desandó parte del camino y resolvió que se cantara el *Te Deum*, y se trajera en procesión [a] nuestra excelsa patrona la Virgen de *Lledó*

Inicialment estava previst que el diumenge 27 de setembre, a les 7 de la matinada, es realitzara la processó de retorn de la imatge de la Mare de Déu del Lledó al seu santuari, per després celebrar-hi una solemne funció eucarística.

Des del fusionisme cossiero, enfrontat a l'alcalde Tárrega, es criticava la celebració d'un banquet de la corporació municipal en el Lledó, pagat amb fons públics. L'organ periodístic dels cossieros, *La Provincia*, va dedicar una sèrie d'articles plens d'ironia al tema dels banquets lledonencs. Al número 545, del 27 de setembre del 1885, es va publicar la primera crítica al govern municipal sobre el tema: «Hoy come en Lledó (si el tiempo lo permite) la municipal corporación. [...] triunfó la *saludable* y sobre todo económica idea de comer *del fondo*».

Però el temps de pluges i el mal estat dels camins de l'horta que calia utilitzar obligaren a suspendre el retorn de la imatge. I des de *La Provincia*, número 546, corresponent a l'1 d'octubre, es va insistir en les ironies sobre els dinars municipals: «a la fiesta religiosa irá aparejada la fiesta del estómago y he aquí como nos encontraremos ante una paella más en perspectiva». Sembla que l'encàrrec de l'alcalde Tárrega havia estat encomanar un dinar per a 20 places al preu de 30 reals. A més de l'alcalde, estava previst que assistira el secretari i estaven convidats els 22 regidors; això volia dir que hi havia 20 places per a 24 possibles comensals. Des d'aquell número de *La Provincia* es van llançar noves ironies sobre quins regidors s'absentarien: «¿Seran los de

la minoría republicana posibilista fusionista? ¿O acaso conservadores? ¡Dios mío iluminad al Alcalde en esta rebeldía de cucharas!»

La crítica cossiera va arribar al sarcasme contra Tárrega, considerant que potser l'alcalde pretenia fer sobre les taules un nou miracle dels pans i dels peixos, com un nou Déu fill. Després de noves burles, amb la proposta de dos grups de comensals, segons menjars i begudes, i del possible ús dels ceps de les vinyes en lloc dels plats i coberts de plata previstos, l'article de *La Provincia* anunciava un possible «miracle» de la Lledonera, que caldria immortalitzar amb un exvot al santuari:

Mientras tanto a la Virgen de Lidón se le puede colgar este milagro, colgando en los muros del ermitorio los célebres cuatro cubiertos moldeados con cera, como un exvoto permanente.

Després d'una setmana d'espera, finalment la processó de tornada de la patrona al seu santuari es va celebrar el diumenge 4 d'octubre, amb una gran participació popular. En una crònica del esdeveniments ciutadans d'aquell any, s'evoquen aquelles comitives -«celebradas con magnificente esplendor»- i, en concret, «los pintorescos recorridos que efectuamos, antes y después, por sendas y caminos estrechos y sinuosos, para llegar a la explanada anterior al santo albergue de la celestial Patrona» (Cotrina, 1949: 274).

Al Lledó es va oficialitzar una cerimònia religiosa «en acción de gracias a la madre del Altísimo por habernos librado de la epidemia» (*La Provincia*, 1885, 4 octubre: 3). L'Ajuntament en corporació va assistir a l'acte religiós, com refrendant simbòlicament aquest reconeixement. En el tradicional plenari convocat a la casa prioral amb motiu de la celebració, la corporació municipal va designar el regidor conservador José Morelló Climent, un antic clavari de la festa patronal, com a procurador de les rendes del santuari; però en canvi no es va poder nomenar clavari per a l'any 1886-87, perquè el càrrec que cessava no va presentar la corresponent proposta. En la notícia publicada

pel periòdic liberal *La Provincia*, 548, el 8 d'octubre del 1885, apareix escrita la paraula *Lledó*, en un article escrit en castellà. És una nova mostra de la difusió del vocable, que apareix ací en la forma valenciana genuïna, malgrat la castellanització administrativa:

Siguiendo antigua costumbre, el pasado domingo, día en que se celebró la festividad de Nuestra Señora de *Lledó*, patrona de esta ciudad, se hizo la designación del procurador de rentas del ermitorio de la Virgen, recayendo el nombramiento en favor del concejal Sr. Morelló.

Uns mesos abans dels fets que comentem, a l'agost de 1885, Antonio Alloza Agut va lliurar a l'Ajuntament de Castelló dues-centes pessetes, fruit de la venda de dues mil estampes amb el text d'una pregària escrita per ell, que seria la *Salve* que ha arribat als nostres dies. Segons explica el periòdic *La Provincia*, «dichas estampas, impresas en papel Guatman, han sido costeadas por el Sr. Alloza, destinando el producto al socorro de los epidemiados pobres» (*La Provincia*, 1885, 30 agost: 3). Aquella pregària va aconseguir poc temps després una mena de reconeixement oficial, quan el bisbe de Tortosa va concedir quaranta dies d'indulgència a aquells que resaren o només llegiren la citada pregària a la Mare de Déu del Lledó. Però els escrits devocionals encara van tenir un nou fruit perquè, segons explica el periòdic *La Plana Católica*, Antonio Alloza va escriure encara un *Himno a la Virgen*, al·lusiú a la celebració del final de l'epidèmia de còlera que, imprés en fulls solts, es va vendre a la porta de l'església de Santa Maria durant les celebracions litúrgiques extraordinàries d'aquell inici de la tardor de 1885 (1885, 26 setembre: 3).

A partir d'aquell moment es van celebrar a Castelló moltes solemnes funcions religioses en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia de còlera. Tenim documentades a l'octubre de 1885 fins a vint celebracions litúrgiques, segons les notícies publicades pel periòdic *La Plana Católica*, organitzades

pels veïns de diversos carrers de la ciutat, tant de la vila com de zones pròximes, com els carrers Sant Fèlix, Moreres –actual Sanahuja– o Trinitat. Les dedicades a la Mare de Déu del Lledó van ser de les primeres. El diumenge 11 d'octubre diversos grups de devots de la patrona de Castelló van organitzar misses en l'església parroquial de Santa Maria, en l'església de l'Institut Provincial –situat en el que després seria la plaça Santa Clara– i en el mateix santuari patronal. Fets com el que comentem no feien sinó reforçar la funció de la patrona de la ciutat com a punt de referència de tots els sectors socials: (*La Plana Catòlica*, 1885, 14 octubre: 2).

Al novembre d'aquell 1885 va morir el rei Alfons XII i el liberal Mateo Sagasta va retornar al poder. En aquell moment José Tárrega va presentar la seua renúncia i el 17 de desembre es va acomiadar dels regidors. Per reial ordre ministerial va ser designat alcalde Eliseo Soler Breva, un liberal fabrista, un cossiero, per tant- que va prendre possessió el 2 de gener de 1886.

POLÍTICA I DEVOCIONS

La primera majoria neta del republicanisme a l'Ajuntament de Castelló va desencadenar una autèntica ofensiva fabrista buscant d'afeblir-la. A l'estiu de 1886 es va arribar al punt màxim d'enfrontament entre la majoria republicana i l'alcalde Eliseo Soler. El 17 de juny es va votar una moció de censura contra l'alcalde, que va ser recolzada pels republicans, pel romerista Tárrega i els conservadors José Morelló i Joaquín Calduch. L'ambient s'havia enrarit de tal forma que, per primera vegada en molts anys, la corporació municipal no va acudir conjuntament a la processó del Corpus.

I a finals de l'estiu, de nou les circumstàncies polítiques van alterar conjunturalment el calendari de la festa de Lledó, que es va ajornar una setmana per celebrar-se el segon diumenge de setembre, a causa de les eleccions a diputats provincials, el primer diumenge del mes. La raó, purament pràctica,

era «no poder, por dicho motivo, asistir a la misma la corporación municipal, ocupada en el referido asunto» (*El Clamor de Castellón*, 1886, 2 setembre: 2). La festa de Lledó es va celebrar el 12 de setembre i una publicació com *La Plana Catòlica*, tan polemista en altres qüestions, al·ludia al fet d'una manera emotiva, volent significar un sentir general del poble de Castelló:

Castellón en masa acude gozoso a saludar como buen hijo a su madre cariñosa que ha tendido siempre su manto protector sobre todos los hijos de nuestra ciudad.

En un mitjà del republicanisme com *El Clamor de Castellón*, va aparèixer un article, quatre dies després de la festa del Lledó, sobre la influència dels signes polítics en les imatges de devoció marianes. L'al·lusió, en aquell context històric, tenia l'aire d'una queixa, fruit dels problemes polítics interns del consistori municipal (1886, 16 setembre: 3):

Sabido es que la Iglesia no ha establecido más fiesta que la del Dulce Nombre de Maria. (...) Algunas [vírgenes] han sufrido las alternativas de la política, llevando ya la más enorme corona, ya el gorro frigio, el cetro o la simbólica y liberal cinta verde, y hasta la escarapela tricolor, según los tiempos.

ANYS NEGRES DEL REPUBLICANISME

En els primers mesos de 1887 van ser suspesos com a regidors Enrique Perales i Francisco Borjas, autèntics líders de la majoria republicana a l'Ajuntament de Castelló, per processos relacionats amb delictes de premsa. Per acabar d'empitjorar les perspectives dels democrataprogressistes, el metge Antonio Forns, segon tinent d'alcalde, es va passar dels republicans als fabricistes, a canvi de favors laborals. Com a conseqüència d'aquests moviments, els anomenats progressistes van perdre la seua precària majoria.

Enmig d'aquest panorama, el 2 d'abril de 1887 es van celebrar novament eleccions municipals, per a triar els nou regidors que calia renovar. A la con-

tesa electoral es va presentar una coalició formada per les diferents famílies republicanes (democrataprogressistes, possibilistes i federals) amb la unió dels romeristes de Tárrega, que s'enfrontava a una coalició de fabristes, conservadors i membres del *Círculo de Labradores*. La coalició republica-noromerista només va aconseguir dos regidors (un possibilista i un federal), mentres que els fabristes van aconseguir sis representants i un els conser-vadors. Com a resultat dels comicis, per correlació de forces els fabristes tenien en total nou regidors, aliats dels dos conservadors, enfront del vuit republicans, que tenien el suport de l'únic representant federal. Fruit de la política d'aliances, els fabristes, doncs, havien aconseguït per fi controlar la corporació municipal amb una majoria fusionistacatólica que mantindrien durant dos anys i mig.

L'Ajuntament, en aquella ocasió presidit pel governador civil i per l'alcalde Joaquín Peris, va acudir a la funció religiosa de la festa de Lledó, en un moment de control polític del conglomerat d'influències del *Cossi*, aliat amb conserva-dors, catòlics liberals i membres del *Círculo de Labradores*. *El Clamor* denomi-na llavors la festa major de la patrona com a «romeria a Lledó», frase que ens indica el caràcter de la participació popular en la celebració. Les impressions publicades en *El Clamor de Castellón* ens parlen d'aquells que abusen de les begudes alcohòliques amb motiu del famós porrat del santuari: «A pesar de las muchas *alcoholizaciones* no hubo que lamentar ninguna desgracia» (1887, 8 setembre: 2). El comentari, més enllà de l'anecdòtic sobre els alcoholitzats, és un reflex del caràcter de «joiosa celebració col·lectiva» que tenia la part més profana de la festa major de la Mare de Déu del Lledó.

En el Ple municipal celebrat al Lledó es va nomenar com a nou regidor procurador Vicente Climent Tirado, un propietari agrícola d'adscripció re-publicana, afí al grup de *El Clamor de la Democracia*. Una vegada més, per tant, les decisions que afectaven el santuari de Lledó se situaven al marge de les lluites polítiques municipals.

PLUGES SOBRE LA FESTA

A l'abril de 1888, poc temps després de la suspensió com a regidor del portaveu republicà Francisco Borjas, a instància de Félix Carreras, l'empresari del gas, a causa d'una denúncia sobre pressumpta corrupció en el nou contracte del gas, al maig de 1888 el metge Antonio Forns va ser nomenat alcalde.

Una minvada corporació reunida un 25 d'agost va aprovar de participar en la festa de Lledó de 1888 i de convocar el plenari municipal de designació del nous clavari i regidor procurador de les rendes del santuari, actes previstos per al 2 de setembre. Però les pluges van aiguar les previsions, i els regidors de l'Ajuntament no van acudir al santuari de Lledó el dia assenyalat, de manera que el clavari d'eixe any, Vicente Guimerà Roca –fill de Felipe Guimerà, regidor cossiero traspassat el 1885– va enviar un ofici a l'Ajuntament proposant José Gascó Blanch com a candidat per al càrrec durant el període 89-90, proposta que va ser acceptada (AACS, 1888: 22 setembre). Igualment es va

Vista panoràmica més antiga coneguda del santuari del Lledó

acordar que el regidor Vicente Climent Tirado continuara exercint el càrrec de procurador de les rendes del santuari (AACS, 1888: 6 setembre).

La missa de la festa patronal de 1889 va aconseguir una especial solemnitat perquè, a més de comptar amb cor i orquestra, el predicador va ser el pare Antonio Vicent, el famós jesuïta castellanenc, promotor del sindicalisme i l'associacionisme catòlics. Al número 162 del periòdic *La Provincia*, del 5 de setembre, se'n va publicar una detallada crònica:

Por la mañana un gentío inmenso se apiñaba dentro y fuera [de] la iglesia, ansioso de oír la autorizada voz del reverendo padre Vicent, quien pronunció una elocuentísima oración sagrada, que fue muy celebrada por el auditorio. La misa fue cantada a toda orquesta, terminándose después de las doce.

Numerosa fue la concurrencia que asistió al ermitorio por la mañana, pero no es comparable de ninguna manera con la de la tarde. La espaciosa plazoleta que se extiende frente a la iglesia estaba materialmente cuajada de gente, siendo muy difícil la entrada en la iglesia, lo mismo que acercarse a los puestos donde se expendía el clásico *porrat*.

Al periòdic *La Provincia* es va destacar també que multitud de famílies s'havien traslladat fins a les alqueries properes al santuari, «donde se celebraron muchas paellas, [...] no pasamos por ninguna alquería donde no resonara la guitarra o acordeón y sus correspondientes cantares». Al Ple municipal de la festa del Lledó del 1889, convocat aquell diumenge 1 de setembre per nomenar el nou clavari i també el regidor procurador, van assistir regidors de totes les tendències polítiques, inclosos tres republicans –José Carpi Rubert, Vicente Climent Tirado, el procurador, i Lorenzo Tirado Boix. El clavari d'aquell any era Joaquín Vicent Fabregat, fill del regidor catòlic i fabricant Joaquín Vicent Dolz i, per tant, nebot del jesuïta Antonio Vicent, figura central en aquella festa. No tots els republicans van estar presents al Lledó, perquè els regidors Enrique Perales Vilar, José Blasco Arnau o Matias Ferrer Porcar, absents del santuari, van ratificar l'acord de nomenament del procurador en el plenari immediat, el 7 de setembre.

El dia de la festa major, a proposta del republicà Vicente Climent, per unanimitat es va nomenar Sánchez Esteller, un cossiero, com a nou regidor procurador del santuari. Al número 162 del periòdic *La Provincia*, es va elogiar la labor del cessant procurador Climent, considerat un «devoto de la Virgen». Durant el seu mandat de dos anys, es van reconstruir els pòrtics de la casa prioral, es van substituir les finestres de la casa per un espaios balcó i es van rehabilitar la taula i el frontal del cambril del temple.

L'1 de gener de 1890 es va constituir una nova corporació amb la composició més variada de la dècada –un catòlic, dos conservadors, sis fusionistes, tres independents, un romerista, tres possibilistes, cinc zorillistes i un federal. Per primera vegada des de 1872, el govern central va permetre l'elecció d'alcalde per votació dels regidors. El nou president de la corporació va ser Vicente Meliá Dolz, un jove advocat, d'adscripció liberal fusionista, amb una llarga carrera política a la Diputació.

En el mes de gener de 1890 es va produir una polèmica quan el regidor republicà Fernando Gasset va criticar que es realitzaren obres importants en la casa prioral de Lledó sense haver-se realitzat cap subhasta. El regidor Vicente Fabregat també va considerar que a la casa prioral «se han hecho obras inecesarias, derrochando el dinero a manos llenas», i va demanar un acord municipal sobre el tema, amb la presentació de plànols i la realització de la corresponent subhasta de les obres (AACS, 1890: 31 gener)

Aquell seria un any de canvis en el priorat de Lledó, perquè Mn. Jaume Pachés Andreu va ser nomenat, per unanimitat i a proposta de l'alcaldia, com a nou prior de santuari, en substitució del traspasat Mn. Jaime Pitarch. Uns anys després mossén Pachés seria l'autor de la música de l'anomenada *Salve Popular*.

Igualment, el 1890 va ser l'any de la publicació de la primera crònica d'aproximació a la història i la llegenda del lloc de Lledó, escrita per Juan Antonio Balbás, cronista de la ciutat, amb el títol *La Virgen de Lidón. Apuntes*

històrics, un treball que havia guanyat el premi de la Diputació de Castelló en els Jocs Florals de Lo Rat Penat que s'havien celebrat a València el 1889 (*El Clamor de Castellón*, 1890: 31 agost). L'Ajuntament, en sessió plenària del 23 d'agost, va acordar adquirir-ne cent exemplars.

La festa del Lledó de 1890 es va celebrar el diumenge 7 de setembre, amb assistència de regidors representants de les diferents famílies polítiques, des de republicans fins a conservadors. Sota la presidència del prior Jaume Pachés, hi van assistir Fernando Gasset, Carlos Ferrer Segarra, Gaspar Juan Gil, Cipriano Gimeno Royo, Francisco Ramos Prades, Domingo Herrero Sebastián i Vicente Fabregat Viché.

Al Plenari de l'Ajuntament, celebrat en la casa prioral, assistiren també representants de tot l'espectre de tendències polítiques. Aquella sessió va ser presidida per Mariano Madramany, primer tinent d'alcalde, adscrit als conservadors catòlics.

La circumstància d'haver-se lliurat la ciutat de Castelló d'una nova epidèmia del còlera va possibilitar la programació, al novembre de 1890, d'unes festes que es van celebrar setmanes després de la tradicional fira de Tots Sants. Els actes es van iniciar el 23 de novembre amb un nou trasllat de la Mare de Déu del Lledó a l'església major de la ciutat, en un dia d'ambient primaveral. A les tres i mitja de la vesprada va eixir del portal de Sant Roc una cavalcada, seguida d'una processó amb la imatge de la patrona de la ciutat, la Mare de Déu del Lledó, que va arribar fins a l'església de Santa Maria, on es va cantar un solemne *Te Deum*, a més de salves i gojos. Es van instal·lar arcs de triomf en alguns punts del recorregut de la processó i per la nit es va il·luminar la façana del palau municipal. Quan la imatge de la Mare de Déu del Lledó va arribar a l'església, es va disparar una gran traca, que enllaçava un dels balcons de l'Ajuntament amb el cim de la torre campanar. El programa de festes havia previst la celebració de corregudes de jònecs en la plaça Major, llavors denominada de la Constitució, serenates musicals en la mateixa plaça,

diversions populars com pujades en globus o cucanyes i fins i tot un castell de focs artificials, a càrrec del pirotècnic Marcelo Monsonís, de Sogorb (*El Clamor de Castellón*, 1890: 16 novembre: 3). Des del periòdic *El Clamor de Castellón* es va criticar l'incompliment de la celebració d'actes com la serenata, per culpa de la mala gestió del secretari Tiburcio Martín Pich, que no havia preparat els deguts escrits de petició per part de l'Ajuntament al governador militar, perquè tocara la banda del regiment (1890: 27 novembre: 2).

Atareado con esos versos, versículos, villancicos o renglones cortos en honor de la Virgen de Lledó que sirven de remate a los verdes arcos, propios, las berzas no los arcos, de Benafigos y Castell de Cabres; y más atareado aún con eso de la candidatura católica y las conferencias con el arcipreste, no es extraño, si no mediaba la indicada malicia, que se le pasara por alto o no tuviera tiempo para redactar y poner a la firma de la alcaldía el oficio de referencia.

Les festes van culminar diumenge 30 de novembre, amb un pontifical oficiat pel bisbe de la diòcesi de Tortosa, Francisco Aznar, en l'arxiprestal de Santa Maria, amb l'assistència de l'Ajuntament en corporació, per traslladar més tard la imatge de la patrona de la ciutat al seu santuari.

La referència a aquella celebració va ser utilitzada en la campanya de les properes eleccions de diputats provincials als districtes de Lluçena i de Castelló, previstes per al 7 desembre del 1890. Van ser els primers comicis amb sufragi universal masculí des del Sexenni Democràtic (1868-1874).

A la capital de la Plana, la denominada candidatura de coalició anticossiera i anticonservadora, patrocinada per democrataprogressistes, carlins i romeristes, i formada per Gaetà Huguet, Francisco Giner Lila i José Tárrega –l'antic alcalde– va ser centre de les crítiques dels conservadors i del *Cossi*. Al raval castellonenc de Sant Fèlix, per exemple, es va emprar l'argument religiós contra els republicans, que van contestar en *El Clamor de Castellón* (1890, 4 desembre: 2), utilitzant una paròdia dels goigs lledonencs (Martí, 1987-88: 72):

Aquí, sin salir de casa, hay quien se pirra por la virgen de Lidón elevándola a patrona de la República. Y algún que otro ciudadano demanda el éxito en esta mística forma:
En *cualquiera* elección
que en este Arrabal tengamos
vuestro favor imploramos
virgen santa de Lidón

En les pàgines d'*El Clamor de Castellón* es va publicar una crítica mordaç al prevere que va predicar en la celebració culminant d'aquelles festes, Manuel Llanes Montull, el rector de Vall d'Alba. «La otra vez que se dejó caer por aquí trajo el nevasco y ahora el hielo» (1890, 10 desembre: 2) s'afirmava en el periòdic demòcrata. Per començar, es va considerar el seu discurs com a interminable -va durar una hora i mitja- i molt pesat, «aburriendo no ya al público, sino al mismo bondadoso prelado». Segons el periòdic republicà, va ser un sermó contra el progrés i la civilització moderna. Però el que es considerava pitjor era que s'havia recriminat alguns feligresos, per qüestions polítiques. Segons la nostra interpretació, mossén Llanes va llançar algun tipus de crítica sobre la catolicitat dels candidats republicans de les properes eleccions:

El señor Llanes Montull debía comprender que en una solemnidad como la que se trata no caben los desplantes de bajo vuelo, que él se permitió contra algún o algunos católicos de buena cepa.

Davant la divisió de forces conservadores i de la proclamada com a catòlica en tres candidatures i de la victòria de la coalició anticossiera, des del periòdic republicà, irònicament, s'afirmava que algú podia creure que a Castelló només hi havia 1.048 catòlics -els vots de la candidatura encapçalada per Manuel Bellido Alba- d'un total de catorze mil electors. La conclusió era, òbviament, una altra: es podia afirmar que havia fracassat l'intent dels sectors confessionals de dividir el mapa polític entre catòlics i no catòlics:

Preferimos creer, y así es en realidad, que el clero por más esfuerzos que haga, [...] por más que maquine delirante, el clero, repetimos, no recobrará su influencia social y política.

[...] les importa poco el prestigio de la religión católica, se aprovechan de esta para el logro de fines puramente políticos.

Només uns dies després d'aquelles festes lledonenques, el 2 de desembre del 1890, moria el popular capellà Juan Cardona Vives, que havia ostentat el càrrec de prior de Lledó, i d'alguna manera es tancava una època. La seua figura representava un símbol a escala local del diàleg i de l'encontre de l'Església catòlica amb el sistema polític liberal. Segons *El Clamor de Castellón*, Cardona Vives seria recordat «del pobre, del rico, del monárquico, del republicano, del socialista». En *La Verdad*, setmanari catolicointegrista, s'afirma: «Don Juan Cardona Vives es una apología de la Iglesia y un anatema de la filantropía masónica» (1890: 7 desembre).

En la dècada dels vuitanta del segle XIX es van produir dos trasllats extraordinaris de la imatge de la Mare de Déu del Lledó a la ciutat, el 1885 i 1890, a més d'uns altres esporàdics per a participar en la processó del Corpus. Això representava un fet extraordinari en la història del Lledó en el segle XIX. Creiem que podem afirmar que aquella dècada de l'època de la Restauració marca un canvi de tendència en la relació de la ciutat de Castelló amb el lloc de Lledó, tant des del punt de vista social com religiós.

Igualment creiem haver aportat suficients testimonis per indicar que, en aquesta època, el Lledó és un lloc de trobada i que la devoció a la patrona representa un fenomen de religiositat popular que supera tendències i ideologies. De fet, les crítiques que es llancen des dels periòdics republicans, sobre el que entenen com a desorganització de les celebracions o intents de manipular la devoció cap a la Mare de Déu del Lledó, són un signe clar de valoració i no d'indiferència o d'hostilitat. La polèmica de premsa sobre les eleccions a diputats provincials del 1890 n'és una bona mostra.

Capítol 5

EL LLEDÓ ENTRE DOS SIGLES (1891-1912)

Interior de l'església de Santa Maria, de Castelló. «El turismo práctico». Editorial Alberto Martín. Barcelona. 1910

DESPRÉS de la cloenda el 1890 del cicle de les gran reformes liberals a l'Estat espanyol, els anys successius van evidenciar l'escassa diferència d'ideari de les forces polítiques que s'alternaven en el poder. Això explicaria, en opinió dels historiadors, la necessitat dels partits governants d'establir, artificialment, un antagonisme entre els seus programes. Les diferències respecte a la denominada «qüestió religiosa» –merament tàctiques en l'ideari de la gran majoria de les grans figures de la Restauració– es van erigir en un dels principals límits dels seus respectius idearis.

Al fenomen polític apuntat cal afegir la puixança del positivisme en el món del pensament i en el de la política, com és el cas del republicanisme. També caldria considerar les mesures adoptades a França i Portugal en matèria eclesiàstica. Tots ells van ser factors que van situar l'anticlericalisme en el primer pla de l'actualitat política nacional en l'Espanya dels anys inicials del segle xx.

A les eleccions a Corts i a les municipals de Castelló de juny de 1891, i sota el predomini del partit zorrillista, els republicans castellanencs, organitzats en coalició electoral, van obtenir una triomf ressonant, que va permetre dur González Chermá al Parlament espanyol i confirmar una preponderància municipal, que es va mantenir al llarg de les següents dècades. Els comicis de 1891, després de la votació a diputats provincials de l'any anterior, eren els segons celebrats amb sufragi universal masculí des del Sexenni Democràtic.

La historiografia de les últimes dècades ha considerat els zorrillistes castellanencs, com «los grandes enemigos de la Iglesia en la capital» (Garrido, 1986: 119) i que «la relació dels republicans castellanencs amb les festes de la Mare de Déu del Lledó van acabar per esdevindre un punt notablement conflictiu» (Archilés, 2002: 201).

A la llum de les dades que aportem en el present treball, pretenem demostrar que, pel que fa a aquesta època, des del republicanisme no es va pretendre trencar les relacions amb l'Església local, ni sobretot encetar cap campanya contra les festes de la Patrona de Castelló. L'objectiu de la demagògia anti-

clerical de figures com Fernando Gasset era estrictament polític, i responia a la idea d'una estricta separació entre l'Església i l'Estat.

MADRAMANY, L'ALCALDE-PROCURADOR

En la sessió municipal del 25 d'abril de 1891 s'havien aprovat els comptes dels anteriors regidors procuradors del Lledó, el propietari agrícola Vicente Ripollés Pachés –primer president del Sindicat de Regs–, el republicà José Blasco Arnau (1884) –llaurador-jornaler de professió–, el cossiero Tomás Clará Gelpí (1885), el republicà Vicente Climent Tirado (1888-1889) i el cossiero José Sánchez Esteller (1889-1990). Es va acordar que el saldo a favor d'aquests càrrecs es liquidara «por orden de prelación de créditos y a medida que los fondos de la administración de dicho santuario lo permitan». És a dir que la gestió del santuari havia produït una sèrie de dèficits, per la insuficient previsió municipal. També es van aprovar els comptes del procurador Lorenzo Tirado, regidor republicà que havia exercit el càrrec del santuari des de novembre de 1886 fins a desembre de 1887.

El plenari municipal de la festivitat del Lledó es va celebrar el 6 de setembre de 1891, amb la curiositat que l'alcalde, Mariano Madramany Ferrer, exercia també el càrrec de procurador. Hi va assistir la meitat de la corporació –tretze dels vint-i-cinc regidors–. Es va acordar, unànimement, la continuïtat de Madramany en el seu càrrec, «tomando en consideración el celo e interés demostrados por el actual Procurador de las rentas del Santuario [...], así como también las mejoras introducidas en el mismo».

A primeries de l'any 1892, el 7 de gener, l'Ajuntament va aprovar els comptes de l'alcalde i procurador de les rendes del Lledó, Mariano Madramany, corresponents al període comprés entre setembre de 1890 fins al mateix mes de 1891. Al Ple municipal convocat preceptivament per nomenar el nou clavari i també el regidor procurador, van assistir regidors de totes les tendèn-

cies polítiques, inclosos alguns republicans –Mateo Asensi, Manuel Bueso i Fernando Gasset. El clavari d'aquell any era Pedro Aliaga Romagosa, que va proposar un doblet de candidats per a rellevar-lo en el càrrec. D'acord amb el costum, els proposats van assumir el càrrec de clavari, successivament, els dos anys següents. El republicà Manuel Ripollés Pérez, propietari agrícola i antic president de sindicat de regs, va ser nomenat procurador del santuari, a proposta d'un altre regidor de la mateixa tendència política, Manuel Bueso Segarra. L'acte va estar presidit pel governador civil, Juan Dordá Morera.

ABSÈNCIA DE MITJA CORPORACIÓ EL 1893

Al gener de 1893 es va formar la *Unión Republicana*, que agrupava els democrataprogressistes, federals i centralistes, tendències totes elles d'ideari republicà. Només els possibilistes castellonencs de Castelar van quedar fora de la Unió, perquè eren considerats com a aliats fidels del *Cossi*, és a dir del fabrisme.

A partir de les eleccions a Corts de març d'aquell any es van consolidar dues aliances oposades, una on s'inclouïen republicans, conservadors *cossieros* i liberals *ramblistes*, davant la formada pel liberals de Cayo Gironés, els carlins i el catolicisme polític. En les eleccions municipals convocades aquell mateix 1893, per renovar la meitat de la corporació, van ser escollits deu regidors republicans, un conservador, un liberal i un carlista (Pérez, 1988: 55-57).

En la festa del Lledó de 1893 es va produir una nova absència significativa. Al plenari, celebrat en la casa prioral el 3 de setembre, només van acudir deu regidors (set d'ells republicans, un catòlic i dos liberalconservadors) i l'alcalde, Cayo Gironés Álvarez, el moretista cap del liberalisme local. La meitat de la corporació, un total de deu regidors, es va absentar, entre els quals hi havia republicans democrataprogressistes (Fernando Gasset, Cipriano Gimeno, Manuel Bueso, Emilio Huguet i Manuel Bueso Segarra), republicans possibilistes (José Pachés, Antonio Sánchez Bigné) i un romerista (Carlos Ferrer).

L'acta de la sessió documenta que el regidor republicà Mateo Asensi va proposar, com a nou procurador del santuari, el regidor liberal no tetuanista Miguel Peñalver Balado, un propietari agrícola, que va ser designat per al càrrec. Seguint el costum d'aquella època es va proposar un parell de candidats a clavaris de la festa patronal, que van ser designats per als dos següents anys. Antonio Alloza Pastor seria el clavari de 1894, mentre que Pedro Vicent Fabregat, –fill de Joaquin Vicent i Joaquina Fabregat, i nebot del jesuïta Antonio Vicent, promotor de cercles i sindicats catòlics– exerciria el càrrec de clavari el 1895 (Martí, 1990: 550)

Però aquella absència no va ser el punt final. En la sessió municipal del 16 de setembre, alguns regidors republicans –Fernando Gasset i Emilio Huguet Brevà– van entrar al saló després de la lectura de l'acta del ple extraordinari, que s'havia celebrat al santuari del Lledó uns dies abans. Una setmana després d'aquell episodi, el possibilista Antonio Sánchez Bigné prenia possessió com a nou alcalde-president.

Com cal interpretar l'absència de mitja corporació? L'anècdota representa un signe més de com les discrepàncies polítiques municipals han afectat la participació municipal en la festa patronal del Lledó en època contemporània. Els regidors absents eren els membres de l'aliança majoritària a l'Ajuntament (formada per republicans, possibilistes i romeristes) oposats a l'alcalde designat. Encara que cal dir que de representants de la majoria municipal republicana zorrillista o democrataprogressista al ple del Lledó n'hem localitzat tres. No tenim, per tant, cap element que permeti considerar la qüestió com una oposició a participar en un acte religiós catòlic.

UNA CELEBRACIÓ DE LA CONFRARIA

L'1 de gener de 1894 va prendre possessió Eliseo Soler Brevà com a nou alcalde. En el següent plenari, celebrat el 10 de gener, es va prendre un acord

sobre la invitació de l'arxiprest de Santa Maria a la corporació municipal, «para que se sirva asistir a la solemne función que el próximo domingo celebrará la cofradía de Nuestra Señora de Lledó».

La proposta va produir un breu debat entre diversos regidors, i finalment es va acordar nomenar una representació municipal, elegida per votació secreta, per assistir a la celebració religiosa en l'arxiprestal de Santa Maria, amb el vot en contra del regidor Victorino Villagrasa, «por creer que debe asistir en corporación el Ayuntamiento». Els regidors designats van ser l'alcalde Eliseo Soler, els republicans Mateo Asensi i Enrique Perales, el liberal Cayo Gironés, Victorino Villagrasa, Andrés Puig, Vicente Bellido i Manuel Viciano.

L'EXPEDIENT DE LA DECLARACIÓ CANÒNICA DE LA PATRONA

En aquell mateix plenari de 1894 el regidor Vicente Bellido Alba va presentar una proposició més completa sobre les festes patronals. Inicialment, va sol·licitar un expedient per a obtenir la declaració canònica de Patrona de la ciutat de Castelló a favor de la Mare de Déu del Lledó, «oyendo al Cronista del Ayuntamiento y puesto de acuerdo con el Sr. Cura arcipreste».

Igualment va realitzar la proposta de «solemnizar anualmente la festividad de la Patrona», amb la celebració d'un novenari en l'església de Santa Maria i d'organitzar festes públiques en la primera quinzena de setembre.

A la fi, va proposar que es consignara una quantitat en el pressupost de l'any proper, «como subvención para la obra del camino de Lledó». La proposta del regidor Bellido sobre la nova via de comunicació amb el santuari pretenia la creació d'una àmplia junta ciutadana, a l'estil dels grans projectes col·lectius. Transcrivim la proposta de l'acta de la sessió:

Que se acuerde en principio abrir con toda urgencia ese deseado camino de Lledó y ya que el municipio, por su penuria económica, carece de recursos para realizar la obra,

que se haga un llamamiento a la largueza de los buenos castellonenses a fin de que en Junta magna, que podrán presidir el digno Alcalde y el celoso Cura párroco, se vea el medio de arbitrar los fondos.

El ple municipal d'aquell 10 de gener de 1894 va acordar que les comissions municipals de festes, hisenda i policia rural, així com també el cronista de la ciutat, dictaminaren sobre la proposta. Prop de trenta anys després de la important celebració del cinqué centenari de la Troballa, el 1866, ara des de l'Ajuntament de Castelló es plantejava una proposta completa sobre la vinculació del Lledó amb la ciutat.

La reacció d'algun sector del món confessional no es va fer esperar. En el següent plenari municipal, celebrat el 17 de gener, es va informar que el *Círculo Católico de Obreros* oferia la seua col·laboració a la proposta d'obertura del camí que havia d'unir el santuari amb el nucli urbà de la ciutat. En aquella sessió, després dels dictàmens favorables de les comissions, l'Ajuntament va acordar, «en principi», la realització del projecte i l'autorització a l'alcalde per a crear la «Junta magna» que havia d'impulsar l'obra. S'iniciava així una idea urbanística que seria protagonista ciutadana en el canvi de segle i que encara tardaria un decenni a fer-se realitat.

Al plenari de la festa del Lledó del 2 de setembre de 1894, presidit per l'alcalde Eliseo Soler, van assistir –a més– tretze regidors de les diferents tendències polítiques, encara que hi va haver deu d'absents. L'acord principal d'aquella sessió va ser la continuïtat del regidor liberal Miguel Peñalver Balado com a procurador del santuari, «con la condición de que cuando, por virtud de haber cumplido el tiempo por que fue elegido concejal, cese en el desempeño de dicho cargo, le sustituya en dichas funciones Don Salvador Guinot Balado», un regidor republicà, llaurador de professió, que no hem de confondre amb el tradicionalista Salvador Guinot Vilar.

LA POLÈMICA DELS COMPTES DEL PROCURADOR PEÑALVER

Al maig de 1895 es van celebrar eleccions municipals que a Castelló van guanyar els republicans. La presentació a l'agost de 1895 dels comptes del procurador Miguel Peñalver Balado, corresponents al període comprés entre setembre de 1893 i el mateix mes de l'any següent, va produir una polèmica amb eco periodística. L'informe econòmic ja havia quedat sobre la taula en el ple municipal anterior. El regidor catòlic José Sánchez Esteller va considerar que es tractava d'un document amb «grandísimos defectos». El fons de la qüestió era que les despeses superaven en 150 pessetes els ingressos, amb el consegüent saldo a favor del procurador, fet considerat pel regidor catòlic com una «cantidad exorbitante». El regidor plantejava l'afer amb una certa indignació, en comparar-lo amb la seua actuació el 1890 com a procurador del Lledó, quan es va produir un superàvit de 61 pessetes.

En concret, el regidor denunciava i assenyalar com a desmesurada la partida referent al vi consumit, «pues no concibe que se hayan invertido diez y siete pesetas en vino para las misas, ya que pueden calcularse las que se celebran hasta unas veinte». Encara més irregular era que en l'esmentat informe no constava cap ingrés per almoines en el santuari, «habiendo como hay tantísimos devotos de la Virgen». En conclusió, va proposar que no s'aprovaren els comptes del procurador del Lledó.

El republicà José Forcada Peris va prendre la paraula, per lamentar la «desmoralización» que li produïa un assumpte que calia respectar «por su carácter sagrado». En canvi, el regidor Bellido es va sorprendre que un regidor catòlic com Sánchez Esteller posara en evidència un fet que «nada tiene de incorrecto» i que seria aprofitat «en perjuicio de la religión».

El regidor i exalcalde Soler va recordar que a l'Ajuntament només li corresponia, segons la llei municipal i les normes de comptabilitat, aprovar o impugnar els comptes presentats «según estén o no justificados». L'Ajuntament

castellonenc, per unanimitat, va acordar de sotmetre novament els comptes del procurador a l'estudi de la comissió d'Hisenda. L'informe favorable dels comptes degudament justificats es va aprovar, finalment, prop d'un any després, en el Ple del 22 de juliol de 1896.

LA NEGATIVA MUNICIPAL DE 1895

El rector de l'arxiprestal de Santa Maria, Ramon Roig, en nom de la Junta de la Confraria de Nostra Senyora del Lledó va fer arribar –a l'Ajuntament de Castelló– una invitació per a la festa major i la processó general del primer diumenge de setembre. El tema va ser objecte d'un ampli debat en el plenari municipal del 28 d'agost de 1895. El regidor republicà Estanislao del Cacho va demanar que no s'acceptara la invitació, en considerar-la com a mal feta formalment. Però, immediatament, Del Cacho va tractar el fons de la qüestió i va proposar rebutjar-la, «ya que se trata de una función organizada por una asociación particular y el Ayuntamiento tiene sus fiestas religiosas oficiales, a las que asiste, quedando así la tradición y la costumbre».

Llavors es va produir la rèplica del regidor José Sánchez Esteller, que defensava la participació municipal, perquè «la invitación que se hacía era muy tradicional y que si no por deber debía aceptarse por cortesía y atención, máximo cuando en el presente año se pensaba dar a esta fiesta todo aquel esplendor que la excelsa patrona se merecía».

Com a resposta, Del Cacho va afirmar que era partidari de respectar les tradicions «cuando estas las cree convenientes», tot justificant la seua actitud segons «su modo de pensar, añadiendo que como buen católico asistirá a dichos actos».

Plantejades les dues tesis en debat, el regidor Vicente Bellido va proposar una via intermèdia, seguint el que ja s'havia fet en anys anteriors, en casos semblants: «designar una Comisión para que asistiera en nombre del

Ayuntamiento, a la cual podrían asociarse los señores concejales que quisieran».

Del Cacho es va oposar a aquesta proposta de consens, perquè considerava que l'assistència d'una comissió equivalia, en el fons, a una participació de la corporació municipal, «opinando que, por su carácter puramente administrativo, la Corporación no debe intervenir en dichas fiestas, dejándose en libertad a los concejales para que cada uno siga los impulsos de sus creencias».

El regidor Sánchez Esteller s'estranyava de l'actitud de Del Cacho, que assistia a unes altres processons en corporació, però aquest li va replicar «que ha concurrido algunas veces», tot responent «a la invitación de la Alcaldía». Conclòs el debat, es va realitzar la votació sobre si l'Ajuntament havia de concórrer en corporació als actes de la festa patronal de la Mare de Déu del Lledó. Es va acordar que no, per majoria de vots. Només van votar afirmativament quatre representants –José Armengot Rubio, Antonio Cardona Vicent, José Martell Marco i José Sánchez Esteller, del *coSSI*-catòlic–, mentre que es van oposar divuit regidors, encapçalats per l'alcalde Andrés Puig Gasulla.

El sentit de l'oposició de l'Ajuntament a participar en la festa del Lledó no havia quedat clar, perquè quedava pendent la transaccional de nomenar una comissió municipal. En suport d'eixa proposta, per tant, els regidors Eliseo Soler i Vicente Bellido van explicar el seu vot anterior negatiu. Així, es va procedir a una nova votació sobre la designació d'una comissió delegada. El resultat va ser igualment negatiu, per majoria de quinze vots contraris davant només cinc a favor. En aquest cas van votar a favor l'alcalde Andrés Puig, els regidors Soler i Bellido –que s'havien oposat que l'Ajuntament participara com a corporació– i, a més, José Armengot i Antonio Cardona, que ja havien votat abans a favor de la presència municipal. En canvi, van votar en contra José Martell i José Sánchez Esteller, que explicant el sentit del vot va afirmar que «creía que el Ayuntamiento debía concurrir en Corporación».

Posteriorment a les votacions es va produir un nou torn d'intervencions d'ex-

plicació de sufragi. El regidor Antonio Cardona va manifestar la seua protesta, «con toda la pena de su alma», per l'actitud municipal:(AACS, 1895: 28 agost)

No tiene disculpa, toda vez que asiste y toma parte en otras funciones religiosas, prescindiendo ahora de la que tanto cariño despierta en el ánimo de todo castellonense, sin que pueda explicarse esta inconsecuencia con mayor motivo, siendo la Religión católica la del Estado, y extrañándose por lo mismo de que el Ayuntamiento, siendo una corporación de carácter oficial, no se asocie y contribuya a darle mayor esplendor a los actos para que ha sido invitado, siquiera fuera por atención y cortesía.

El regidor Del Cacho va replicar a Cardona, considerant –amb ironia– que les seues paraules anteriors no representaven «ninguna censura o ataque a las creencias religiosas de los señores concejales que sustenten ideas liberales, siguiendo las corrientes de progreso de estos tiempos». Alhora justificava l'acord municipal, perquè responia «al derecho que tiene el Ayuntamiento de ejercitar una de las pocas facultades que la ley les concede». El senyor Cardona va tornar a intervenir, tot lamentant que l'Ajuntament «se hiciera eco de ciertas opiniones lanzadas a la publicidad por la prensa local». A bon segur que feia referència a l'article sobre la polèmica dels comptes del procurador Peñalver, publicat el 22 d'agost d'aquell any en *El Clamor de Castellón*, òrgan de premsa de la Unión Republicana de la província.

L'ELECCIÓ DEL CLAVARI I DEL PROCURADOR EL 1895

En el plenari del 4 de setembre, es va aprovar la proposta del regidor Salvador Guinot Balado de traslladar el brocal del pou en desús de la plaça Tetuan a la plaça enfront del santuari del Lledó. La idea es justificava en el constant perill del pou de Tetuan per als infants que hi jugaven. Per la seua banda, el regidor Sánchez Esteller va recordar que l'Ajuntament ja havia adoptat l'acord que ara es proposava el 21 de desembre de 1889.

Malgrat la negativa municipal a participar en la festivitat de la Patrona, l'Ajuntament va complir la funció administrativa del santuari. En la sessió del ple ordinari de l'onze de setembre d'aquell any, tres dies després de la festa del Lledó, l'Ajuntament va nomenar el càrrec del clavari per a l'any vinent: «El Sr. Presidente dijo que era costumbre muy antigua el que en una de estas sesiones se nombre clavario de Nuestra Señora de Lledó».

El text de l'acta d'aquesta sessió té interès, perquè és una prova que l'inici de la responsabilitat d'un nou clavari es produïa des del moment que acabava la festa principal de cada any: (AACS, 1895: 11 setembre)

Atendiendo a la indicación del saliente, D. Pedro Vicent, proponía para dicho cargo a D. Miguel Simón Hernández, quien lo desempeñará en el entrante año para reemplazar a D. Vicente Ferrer Ballester, que lo es en la actualidad, acordándolo así el Ayuntamiento.

L'elecció preveia els elegits per als càrrecs dels dos anys següents, tal i com ja era costum en aquella època. Res no es diu del procurador, perquè continuava exercint aquesta funció el regidor republicà Salvador Guinot Balado. Per la seua banda, el clavari per a la festa de 1896, Vicente Ferrer, era fill del propietari Carlos Ferrer Segarra, antic alcalde de Castelló, adscrit als liberals conservadors del *Cossi*.

UNA PROTESTA CONTRA EL CAMÍ DEL LLEDÓ EL 1896

A principis de l'any 1896, l'alcalde Andrés Gasulla Puig manifestava que «la construcción del camino de Lledó es ya un hecho» (AACS, 1896: 8 gener), però encara es tardaria anys a concloure el projecte. La primera petició sobre la construcció del camí que hem localitzat data del 1854, com hem vist. Més d'una dècada després, el 1868, al primer número del periòdic *Crónica Castellonense* es va dedicar un ampli article al tema de la construcció del

camí al santuari patronal; en reproduïm el text a l'apèndix documental. El regidor Vicente Bellido Alba, el 10 de gener del 1894, en un ple de l'Ajuntament presidit per l'alcalde Eliseo Soler, va ser qui finalment va proposar la construcció del significatiu nou vial (Gimeno Michavila, 1926: 210).

Pel seu caràcter simbòlic, justament, resulta significatiu que els republicans protestaren per la concessió d'una subvenció per a la realització del camí del santuari del Lledó, quan –en canvi– no s'havia concedit cap ajuda per a l'obelisc, que també estava en obres. La notícia es recull al periòdic *El Clamor*, del 18/4/1896.

En l'acta municipal del 27 de maig d'aquell any, el regidor-procurador del Lledó, el republicà Salvador Guinot, va proposar que la banda municipal acompanyara la imatge de Nostra Senyora del Lledó en la processó del Corpus Christi. I l'Ajuntament hi va donar la conformitat.

Un concert benèfic en les festes liberals de juliol de 1896 va ser motiu d'un nou intent de polèmica, encara que va quedar en no res. L'arpista Vicenta Tormo, amb l'acompanyament d'uns altres artistes, tenia previst realitzar dos concerts en el Teatre Principal de Castelló, durant les festes de juliol. El primer a benefici de l'artista i el segon, amb la seua intervenció debades, per destinar la recaptació al projecte que designara l'Ajuntament. L'alcalde va proposar que els beneficis del segon concert foren destinats a les obres de l'obelisc. Però el regidor Vicente Bellido, amb l'objectiu declarat d'«interesar dos distintas clases de público», va proposar que els diners del concert havien de destinar-se «además» a les obres del camí del Lledó. Es va aprovar que la recaptació del concert es dedicara a l'obra de l'Obelisc, amb l'únic vot en contra del regidor Bellido (AACS, 1896: 17 juny).

En vespres de la festa major, l'Ajuntament va decidir emblanquinar diferents departaments de la casa prioral del Lledó. El Plenari del divendres 4 de setembre de 1896 va aprovar, sense cap oposició, el dictamen de la comissió de festes sobre la celebració del Lledó, que va tenir lloc el diumenge 6 d'aquell

any. El nou clavari designat per a la festa de 1897 va ser el jove Miguel Simón Hernández, procedent d'una família castellonenca acomodada.

És cert que en les actes municipals d'aquell any no hi ha cap referència a l'elecció del nous càrrecs de l'administració i la festa del Lledó. Però no podem considerar que l'Ajuntament de majoria republicana rebutjara –frontalment– complir els seus deures amb el santuari patronal. Així, per exemple, es va aprovar la proposta de restaurar la bandera o estendard de Nostra Senyora del Lledó, i per a eixe projecte es va formar una comissió composta pels regidors republicans Fermín Andreu, Estanislao Del Cacho i el procurador Salvador Guinot.

L'INTENT DE GASSET DE LAÏCISME EN LA FESTA

És ben manifest que el Lledó continuava sent considerat com un patrimoni públic. Així s'explica que en la rodalia del santuari hi haguera un viver d'arbres de propietat municipal. En l'acta de la sessió del 17 de febrer de 1897, l'enginyer en cap de la província sol·licita a l'Ajuntament de Castelló la cessió de seixanta-dos arbres, «de los que posee en el vivero de las inmediaciones del ermitorio», per a plantar-los en la denominada carretera de Saragossa a Castelló –és a dir en l'actual passeig Morella– i també en el passeig de Ribalta. Pocs dies després, el 24 de febrer, l'Ajuntament va acordar ampliar fins a 145 pessetes el pressupost atorgat el novembre anterior per al pagament de la bandera o estendard de la Mare de Déu del Lledó. Poc menys d'un mes després, el 20 de març, es va inaugurar l'estàtua del Rei Jaume I, en la plaça Nova de Castelló.

En el plenari del 18 d'agost –d'acord amb la proposta de l'alcalde Joaquín Peris Martí– es va nomenar el capellà castellonenc Manuel Pascual Pérez com a «prior interino» del santuari, per la defunció de mossén Jaume Pachés. El càrrec seria proveït de manera definitiva el dia de la festa major del Lledó.

Fernando Gasset, líder dels republicans castellonencs del segle xx

Els sectors del catolicisme polític de la capital van resoldre de competir amb la candidatura de *Fusión Republicana*, en les eleccions municipals parcials del 9 de maig de 1897. Es va formar una col·lecció formada per carlistes, integristes i el partit conservador, és a dir el *Cossi*. En una ciutat com Castelló, amb el vot cada vegada més polaritzat entre els republicans i el conservadorisme catòlic, el partit conservador –malgrat el seu liberalisme– intentava aconseguir el suport de les masses catòliques. El resultat d'aquesta renovació de dos terços de l'Ajuntament va ser significatiu: el triomf

va ser per als republicans, que de quinze regidors a triar en van obtenir vuit. Els republicans castellonencs no es mostraven com a enemics de la religió en tant que creença, i tampoc de l'Església, però sí de la seua utilització, sobretot amb finalitats polítiques (Archilés, 2002: 186)

En vespres de la festa del Lledó d'aquell any es va produir un intent del líder dels republicans, Fernando Gasset, d'introduir el laïcisme en la celebració. En el Ple del 27 d'agost, després de l'acord sobre el dictamen de la comissió de festes, es va aprovar una proposta presentada per ell, que pretenia que el càrrec de procurador de les rendes fóra assumit pels terratinents dels voltants del Lledó, en substitució del regidor corresponent, com es feia fins aquell moment. Segons Gasset, l'acceptació voluntària de la funció de procurador havia de dur aparellada «la obligació de costear los gastos que ocasionan las festividades religiosas que se dedican a Nuestra Señora del Lledó» (Francés, 1999: 268-269). La proposta de Gasset res-

ponia a la seua idea de «separació d'esferes, entre l'Església i els poders públics» (Archilés, 2002: 202)

En la sessió municipal convocada en la casa prioral, el cinc de setembre de 1897, amb motiu de la festa patronal, només va acudir l'alcalde Joaquín Peris Martí, del *Cossi* (fusionista), i vuit regidors més (Francisco Agost, Vicente Aparici, José Armengot, Vicente Forcada, el jornaler José Martell, José Pla i els republicans Juan Gómez Montañés i Antonio Tirado Boix). En la reunió es va acordar el nomenament definitiu del prevere Manuel Pascual Pérez com a prior del santuari.

En l'acta de la sessió municipal no consta la designació de cap clavari, ni procurador de les rendes del Lledó. Però la proposta de Gasset no es va dur a terme, i els càrrecs continuaren elegint-se amb normalitat, com fins aquell moment. De fet, sabem que el regidor Francisco Agost Gómez va continuar en el càrrec de procurador, mentre que el càrrec de clavari per a l'any següent va recaure en el jove Juan Simón Hernández, germà de l'anterior càrrec designat.

Només uns dies després, en el plenari del 10 de setembre, l'Ajuntament va declinar l'assistència als actes religiosos organitzats per la confraria del Lledó, amb seu social en l'església arxiprestal de Santa Maria. L'actitud es va justificar en les normes internes, perquè «las ordenanzas municipales ya determinan los actos religiosos a que viene obligado a presidir la Corporación», i en el precedent que va ocórrer el 1895. És interessant assenyalar que la invitació als actes provenia del president de la confraria i no del rector de l'arxiprestal.

Quina actitud va prendre l'Ajuntament respecte a les despeses de la festa patronal en el santuari? Sens dubte la col·laboració. Es va pagar l'orquestra de la Societat Teatral –que va participar en la missa–, també a un propietari de faetons –pel trasllat dels regidors al santuari–, al subministrador de gelats per als regidors, i al campaner Bautista Prades –pels vols extraordinaris de la vespra de la diada–. Fins i tot es van pagar diverses despeses al procurador de les rendes, que exercia el càrrec en funcions. Una afirmació com ara «el

ayuntamiento tampoco asistió desde ese año [1897] a la fiesta de Lledó» considerem que no és correcta (Francés, 1999: 269).

RICARDO CARRERAS, PROCURADOR

Ricardo Carreras, escriptor i regidor de l'Ajuntament de Castelló

D'acord amb la proposta de la Comissió de Festes, el ple de l'Ajuntament del 2 de setembre de 1898, va acordar assistir en corporació a la festa del Lledó, prevista per al 4 de setembre. En l'acta queda reflectit que la celebració tindria tot l'esplendor possible, «pero sin que se produzca gasto alguno al Ayuntamiento», perquè la quantitat pressupostada per a festes s'havia destinat a augmentar una «suscripción nacional» en ajuda de les víctimes i famílies de la guerra de Cuba. En la sessió municipal celebrada en la casa prioral del Lledó, es va nomenar Domingo Juan Herrero –fill de Gaspar Juan, advocat, propietari agrícola i diputat provincial del partit possibilista–, com a clavari per a l'any entrant, mentre que el nou procurador de les rendes seria el regidor Ricardo Carreras Balado, llavors president de la Comissió de Festes, el futur escriptor i –anys després– membre fundador de la *Societat Castellonenca de Cultura*. D'aquesta sessió no es conserva l'acta, i no podem saber qui hi va assistir. El que sí que sabem és que en la següent sessió municipal, el 9 de setembre, es van ratificar tots els nomenaments.

Només unes dues setmanes després de la festa major del santuari, el presi-

dent de la confraria del Lledó va fer arribar una invitació a l'Ajuntament per a la celebració religiosa en l'església de Santa Maria i la processó del tercer diumenge de setembre, pel nucli urbà de la ciutat. Però la corporació va acordar no acceptar-la, considerant que «ya tiene señalados en las ordenanzas los actos de carácter religioso a los cuales ha de asistir». A principis d'octubre se li van abonar 108 pessetes al procurador, Ricardo Carreras, per despeses produïdes en el santuari durant l'any anterior, és a dir durant 1897, que es van pagar amb càrrec al capítol d'imprevistos.

EL PRESSUPOST DE LES FESTES RELIGIOSES DE 1899

En el primer plenari de l'any 1899, el regidor Sánchez Esteller va demanar la restitució del capítol de festes dels pressupost municipal, que havia desaparegut per transferir-se al de «calamidades», amb motiu de la guerra d'Espanya amb els Estats Units per l'illa de Cuba. L'argument a favor era el mer compliment de les ordenances municipals, perquè si no quedava aprovada la proposta «el Ayuntamiento hace un papel ridículo, no celebrando aquellas fiestas que son tradicionales en esta ciudad y figuran como obligatorias en las ordenanzas del Municipio». Com a alternativa per al finançament del capítol festiu, el regidor proposava que es pagaren dels imprevistos.

Com a rèplica, el republicà José Forcada Peris, exlíder obrer i tipògraf, es va oposar a la proposta de Sánchez Esteller, raonant que sense consignació pressupostària es poden celebrar festes «con el mismo esplendor con que han venido celebrándose la del Corpus pasado y la de la Virgen de Lledó, sin necesidad de desembolsarse el ayuntamiento la considerable cantidad que antes de gastaba». Sense pressupost consignat, el regidor republicà considerava que «puede escitarse [sic] la religiosidad de las cofradías y hermandades» per finançar les festes que celebren. En tot cas, el regidor acceptava que la comissió de festes proposara en cada cas la quantitat que podia aportar l'Ajuntament.

Després d'alguna intervenció més, es va aprovar una proposta del regidor republicà Del Cacho, perquè les comissions d'hisenda i festes presentaren el llistat de festivitats que havien de celebrar-se, segons les ordenances municipals, amb la corresponent proposta de despeses. Dues setmanes després, en el Ple del 18 de gener es va acordar la dotació del capítol de festes amb tres mil pessetes, transferides del capítol de calamitats. L'historiador Ferran Archilés conclou que «és evident que s'havia produït un canvi en el comportament dels republicans, ja que en els anys anteriors mai no s'havien negat a donar aquestes ajudes» (Archilés, 2002: 189).

Creiem haver demostrat que la subvenció municipal a les festivitats religioses de caràcter ciutadà es va atorgar de fet. També l'Ajuntament atenia les mesures de manteniment del santuari patronal del Lledó. Així, per exemple, al febrer de 1899 es va acordar la construcció d'alguns seients de pedra en la part lateral del temple.

Des de la historiografia s'ha considerat l'any 1899 com el de l'inici del revifament de l'anticlericalisme a Espanya. A l'estiu de 1899 es va produir una intensa campanya anticlerical, amb incidents al voltant de les plaques del Sagrat Cor de Jesús. L'Ajuntament de Castelló va fer publicar un ban el 29 de juliol, on es prohibia que es fixaren a les façanes de les cases les plaques del Sagrat Cor, en considerar que podien ser vistes com a «representantes de una idea política, dando lugar a controversias con peligro de alteraciones del orden público».

El sis d'agost es va produir un greu enfrontament a la plaça Major, amb un balanç de nou detinguts del bàndol dels anticlericals i tres del bàndol catòlic, entre ells el regidor carlí Manuel Bellido. Resulta evident que els republicans estaven darrere dels incidents, però sembla clar que s'havien vist desbordats per certs sectors populars, que havien convertit una protesta en un incident amb violència (Badenes-Gasset Ramos, 1992: 59-70). Els disturbis de Castelló van moure els bisbes i la premsa catòlica a exigir al

govern de Silvela mesures dràstiques per evitar aquesta situació. El bisbe de Tortosa va demanar reprimir «con mano fuerte estos abusos y atropellos contra la Religión». En cas de no fer-ho el bisbe afirmava, en to amenaçador, que «la sangre de los perturbadores del orden manchará las calles» (Callahan, 2002: 56).

Va afectar eixe ambient a la festivitat patronal castellonenca? A finals d'agost d'aquell any, un dictamen de la comissió de festes de l'Ajuntament castellonenc proposava que la festivitat de la Mare de Déu del Lledó «se celebre este año con todo el esplendor [sic] posible, asistiendo el ayuntamiento a la procesión que según tradicional costumbre se celebra en dicho Ermitorio, y procediéndose al nombramiento de Clavario y Procurador de las rentas del mismo». La proposta va ser aprovada per unanimitat. En la sessió municipal del sis de setembre es va aprovar el pagament de 233,50 pessetes per pagar diverses despeses de la festa del Lledó. Era un 7,7% del pressupost de festes. Per tant, queda clar que en aquella situació de tensió per la politització de la qüestió del Cor de Jesús, la festa del Lledó no va ser objecte de cap discrepància entre les tendències municipals.

Dins del mateix ambient de «normalitat» respecte a les celebracions patronals, l'Ajuntament, presidit pel conservador Joaquín Peris Martí, no va acceptar la invitació de la Confraria del Lledó per assistir a les funcions religioses en Santa Maria, el tercer diumenge de setembre, perquè «tiene taxativamente señaladas en las ordenanzas los actos de carácter religioso a los que puede asistir, no hallándose comprendido entre ellos el de que se se trata». La mateixa actitud d'«imposibilidad de asistir» a aquesta celebració de la confraria va mantenir l'Ajuntament en els anys següents.

De la celebració de la festa patronal al setembre de 1900 no disposem d'acta de la sessió, però –en canvi– tenim una relació de despeses, que reflecteix quina era la quantia i el caràcter del patrocini municipal. L'Ajuntament va pagar al campaner Bautista Prades pels volteigs del campanar, també a

l'orquestra que va participar en la litúrgia, a més del refrigeri per als membres de la corporació, i de despeses diverses.

INASSISTÈNCIA DE MONÀRQUICS A LA PROCESSÓ DEL NOU SEGLE

Els disturbis de l'estiu de 1899 encara cuejaven al desembre de 1900, quan es va produir a Castelló el judici sobre els fets, enmig d'un gran expectació. Encara que la sentència del judici va ser de culpabilitat per a tots els acusats, el jutge va acceptar la petició de fiscal d'absoldre tots els encausats. El veredicta va ser interpretat com un gran triomf de Fernando Gasset –advocat defensor dels agressors anticlericals– i del republicanisme castellanenc en general.

Enmig d'aquell ambient, quinze dies després d'aquell judici, s'havia de celebrar el programa de la commemoració de l'entrada del segle xx, on estava previst que l'Ajuntament, «en corporación o representado» assistira a l'entrada processonal de la Mare de Déu del Lledó en la ciutat de Castelló, en la vesprada del 31 de desembre de 1900.

La inassistència dels regidors monàrquics a la processó realitzada en honor de la patrona de Castelló, amb motiu del nou segle, va ser motiu de crítica pel diari *El Clamor de Castellón*. El regidor Francisco Rambla va intervenir en el primer ple de 1901, per explicar que el partit liberal no havia pres cap acord en contra de la concurrència a aquest acte, perquè «dejó libertad a los señores concejales para que obraran en dicho asunto». A títol personal, Rambla es justificava dient que havia aconsellat als altres regidors que assistiren a la processó, «haciendolo así D. Salvador Masip y no el que habla, por no permitirselo su estado de salud».

El regidor republicà Forcada Peris, que a més era el director de *El Clamor de Castellón*, va manifestar que la publicació de la notícia no tenia més objecte que «señalar el hecho». Resulta clar que els republicans aprofitaven qualse-

vol circumstància per a la crítica política. Certament, de vegades, igual podia servir l'al·lusió anticlerical com el seu contrari.

LA PRIMERA CASTELLONENCA DEL NOU SEGLE

D'acord amb el costum de les corporacions de l'època de fer alguna actuació simbòlica en dates assenyalades, l'Ajuntament de Castelló havia apadrinat el primer infant de família pobra nascut en el nou segle. El 19 d'abril de 1901 es va informar de la mort de la xiqueta Maria Lidón Saborit Solsona, qualificada com «la primera pobre» nascuda en el segle xx. El Ple municipal d'aquella data va acordar el pagament de les despeses de l'enterrament i dipositar les despulles de la nena en un nínxol de propietat municipal.

L'Ajuntament va acordar, d'acord amb el criteri de la comissió de festes –presidida per Ricardo Carreras– que la festa del Lledó de setembre de 1901 se celebrara «con el esplendor [sic] posible, asistiendo el Ayuntamiento en Corporación a la procesión». Com a nou regidor procurador del santuari patronal va ser designat el republicà Lorenzo Tirado Boix, que exerciria el càrrec a partir de principis de l'any següent, des del moment del cessament de Carreras com a edil. Cal recordar que el llaurador i propietari Antonio Tirado, germà de Lorenzo, ja havia estat regidor-procurador a finals de 1886 i durant tot l'any 1887.

La invitació de la confraria per assistir als actes religiosos a l'arxiprestal de Santa Maria, a mitjan del mes de setembre, no va ser acceptada, «por no ser de los comprendidos en las ordenanzas municipales».

DEBAT SOBRE PRESSUPOST DE FESTES RELIGIOSES

El regidor Manuel Bueso, primer tinent d'alcalde, en el ple municipal del 20 de setembre de 1901, va explicar que la comissió d'hisenda estava estu-

diant la realització d'un nou pressupost. Segons Bueso, alguns regidors demanaven que l'Ajuntament es desentenguera de les celebracions religioses, «porque estos actos parece más natural que sean patrocinados y costeados por las cofradías o asociaciones religiosas». Tot seguit el regidor recordava les vigents ordenances municipals, que obligaven la corporació a assistir a determinades funcions religioses i a pagar-ne les despeses. Manuel Bellido exposa al plenari que no vol presentar el pressupost sense resoldre el dubte, encara que ell és contrari al patrocini d'actes religiosos, «porque cree que se puede ser católico sin gastar dinero».

L'alcalde, Julián Ruiz Vicent, li va contestar que en l'assumpte «debe procederse con moderación, sin dejarse llevar de radicalismos». Opina que «las corrientes del día» demanen modificar tradicions que hagen perdut vigència, però defensa «que el ayuntamiento no se deprenda de sus derechos ni de la paternidad que ejerce sobre algunas fiestas religiosa, como son las del Corpus, Magdalena, Jueves y Viernes Santo y Virgen del Lledó». La justificació d'aquesta idea, segons l'alcalde, és que a part del seu caràcter de festes religioses «favorecen en gran manera a la Capital, por los beneficios que reporta a las industrias el movimiento que llevan consigo estas solemnidades». Recordava, a més, que un article de les ordenances municipals –en concret l'article 270– obligava a l'assistència dels regidors a alguns actes religiosos.

El republicà Forcada Peris va felicitar l'alcalde, pel que considerava manifestacions d'entusiasme «por las corrientes del día de libertad y progreso». La seua posició en el tema era que per al sosteniment municipal de les festes religioses no s'inspiraren els seus defensors «en la fe, sino en las conveniencias comerciales». El Ple va acordar que la comissió d'Hisenda estudiara l'assumpte.

El debat sobre el projecte de pressupost per a l'any següent va protagonitzar la sessió municipal del 15 de novembre de 1901. El regidor Ricardo

Carreras, membre de la Comissió d'Hisenda, va presentar un vot particular, defensant la cooperació de l'Ajuntament «a toda clase de fiestas, así las religiosas como las civiles». Els arguments del regidor es basaven en l'acceptació popular («fiestas que subsisten y el pueblo celebra con gusto») i que la corporació havia de conservar els drets d'iniciativa, assistència i convocatòria en les festes locals.

En concret, el motiu de debat era el pagament amb diners municipals del predicador de la Quaresma, que tenia dret a nomenar el mateix Ajuntament, segons les ordenances antigues i també les noves. La Comissió d'Hisenda estava d'acord, per majoria, que no se subvencionara el predicador. El resultat va ser que el vot particular de Carreras va ser rebutjat, per majoria d'onze regidors en contra i quatre a favor.

En el darrer plenari d'aquell any, celebrat el 27 de desembre, Ricardo Carreras, en to de comiat, va fer balanç positiu de la seua gestió com a procurador del santuari. En concret, va destacar les obres del nou paviment del temple, «que se estan llevando a efecto debido a la actividad y acierto del actual Prior», que –per la seua banda– havia aconseguit recursos per al projecte. El prec final de Carreras es que es dedicara «prudencialmente» alguna suma del pressupost de reparacions per a les obres del santuari patronal. El regidor republicà José Blasco Arnau, antic procurador del Lledó, va afirmar que no s'oposava a la proposta de Carreras, però que abans calia pagar els deutes per les reformes en el santuari que dataven de 1893. L'Ajuntament va acordar autoritzar l'alcalde per a subvencionar les obres en el Lledó.

CASTELLÓ I TÁRREGA I EL CAMÍ DEL LLEDÓ

A principis de gener de 1902 el regidor José Castelló i Tárrega, cap del canalejisme local i propietari del *Heraldo de Castellón* –el periòdic amb més difusió a la capital– va pregar a l'alcalde Julian Ruiz, com a president de la Junta del

camí del Lledó, que la convocara per tractar el tema de l'acabament de l'obra. El regidor pretenia evitar que «continuen las cosas como hasta hoy» –és a dir pràcticament paralitzades– i a més volia proposar a l'Ajuntament un acte lúdic de promoció del camí-passeig – «una fiesta que tiene proyectada», va explicar.

En el plenari del 21 de març, Castelló i Tárrega va tornar a preguntar sobre la Junta del camí del Lledó a l'alcalde, que va afirmar que «la Junta del Camino de Lledó se reunió anoche y por no haber podido asistir D. Cayetano Huguet, que está ausente, nada pudo ultimarse».

Una notícia alarmant va ser exposada de nou per Castelló i Tárrega, en el plenari del 18 de juliol de 1902. El regidor va pregar a l'alcalde que la Junta del camí del Lledó intervinguera davant la construcció d'unes parets bastides prop del vial, «que quitan luces al mismo». Va aprofitar l'ocasió per defensar la incautació municipal dels terrenys del camí, perquè creia que «altos intereses» s'oposaven a l'acabament de les obres. L'alcalde va remarcar que el camí «se construye con fondos del peculio particular», perquè la Junta constructora funcionava com una entitat privada, encara que l'alcalde en fóra el president, en nom de la corporació municipal.

A l'any següent la situació del camí del Lledó continuava igual de pendent. En el primer ple de gener de 1903 el regidor José Castelló i Tárrega, autèntica consciència municipal en el tema, va tornar a tractar l'oblidada qüestió i va pregar al nou alcalde, Rafael Gasset Lacassaña, com a president de la Junta del camí del Lledó, que la convocara per tractar de l'acabament de l'obra. En març d'aquell mateix any, en resposta a una nova pregunta del mateix regidor, l'alcalde va explicar que s'havien celebrat algunes reunions, i que «terminado este periodo de elecciones se convocará nuevamente». La qüestió era quina institució havia d'encarregar-se de la terminació del passeig, si l'Ajuntament o el Sindicat de Policia Rural.

L'entorn del santuari també era motiu d'interés. A proposta de Castelló i Tárrega, l'Ajuntament va acordar el patrocini de la festa de l'arbre, «cediendo

algunos para el camino de Lledó y para los sitios en donde hagan falta» (AACS 1903: 24 juliol).

El projecte de millora del santuari patronal, iniciativa liderada pel prior Manuel Pascual, tindria també el seu intent de polèmica. En el plenari municipal del 19 de febrer de 1902 el regidor republicà Forcada Peris, va afirmar que circulaven falses murmuracions sobre la venda d'algunes joies de la Mare de Déu del Lledó a un antiquari. L'alcalde, Julián Ruiz, va explicar que el prior Manuel Pascual havia suggerit la conveniència de «sustituir algunos efectos viejos por otros nuevos, vendiendose al efecto los primeros [...], lo cual se ha hecho otras veces». Va recomanar al prior que tractara el tema amb el regidor-procurador, el republicà Lorenzo Tirado, «que como representante del Ayuntamiento tenía absolutas facultades para proceder». A més, el regidor Agustín Segarra va demanar que es lliurara al procurador l'inventari del santuari del Lledó.

ELS MATRIMONIS EN EL LLEDÓ

L'existència del Lledó com a propietat municipal va fonamentar, el 1903, que el regidor-procurador Lorenzo Tirado plantejara una proposta financera, en el plenari del 27 de febrer. Es tractava que cada matrimoni celebrat al santuari realitzara el pagament d'un impost de vint pessetes, «si además del templo usan del salón del Ayuntamiento» –és a dir del de la casa prioral– o bé de només deu pessetes en el cas d'utilitzar només l'església, i quan es tractava de famílies de «clase media o pobre». Com una norma general d'ordre es preveia que «en todo caso se responde de los desperfectos que se ocasionen».

La decisió final va ser menys contributiva. Sobre les taxes per matrimoni en el Lledó, la Comissió d'hisenda va acordar el 12 de juny de 1903 facultar al procurador per cedir «el local y sus accesorios» als qui ho sol·licitaren per a la celebració de matrimonis, amb les garanties convenients per indemnitzar l'Ajuntament dels desperfectes que s'ocasionaren.

UNA PROPOSTA DE 1903 D'UNIFICACIÓ DE FESTES

En la festa del Lledó del primer diumenge de setembre de 1903 es va nomenar José Marzá Vicent com a nou regidor-procurador, mentre que com a nou clavari, el de la festa de 1904, es va designar el propietari i advocat José Morelló del Pozo. Era fill de l'advocat i antic regidor José Morelló Climent, que el 1872 ja havia estat clavari de la festa i també procurador del Lledó el 1885. Cal dir que el nou clavari era membre del partit republicà i gendre de Fernando Gasset (Llansola, 2006: 103).

Passat un més, en el plenari del 23 d'octubre, presidit per l'alcalde Rafael Gasset –membre destacat del catolicisme polític local–, després d'una discussió sobre l'organització de les festes de juliol, commemoratives de la imatge del «Castelló liberal», es va acordar la convocatòria de una «comisión de las fuerzas vivas», amb l'objectiu d'opinar sobre «la conveniencia de reunir en una las fiestas de la Magdalena, Lledó y las de julio, señalando en su caso la época apropiada para su celebración». De nou el debat sobre la vinculació de les festes locals responia a un plantejament ideològic. En el fons es considerava que cada festa era un reflex d'una imatge diferent de Castelló com a societat.

URBANITZACIÓ DEL CAMÍ DEL LLEDÓ

A finals de desembre de 1903 la defunció del rector de l'Arxiprestal de Santa Maria, Mn. Tomás Costas, es va donar com a excusa per la paralització de les obres del camí del Lledó. A principis de l'any 1904, dins la nova corporació municipal castellonenca, es va crear la comissió de festes, formada per cinc individus: el canalejista José Castelló i Tárrega, els republicans Aureliano Falomir Bueso i Agustín Segarra Roso, Domingo Galofre Gumbau i José Tárrega Berenguer, fill de l'alcalde Tárrega, famós durant la primera

etapa de la Restauració a la capital de la Plana. A finals d'aquell mateix mes, en el Ple del 27 de gener, Castelló i Tárrega ja pregava a l'alcalde, Joaquín Peris Martí, perquè es liquidaren els comptes de l'antiga Junta del camí del Lledó, «para dejar ultimado cuanto antes este asunto». El president de la corporació va respondre, dos mesos després, que en la propera reunió de la Junta del Sindicat de Policia Rural s'acordaria destinar la quantitat prevista per a l'obra del camí del Lledó, «como así mismo [sic] el de ceder también parte del nombrado camino al Ayuntamiento» (AACS, 1904: 27 gener).

En el ple municipal de l'onze de maig de 1904 es van prendre tota una sèrie de decisions sobre la urbanització del nou camí al santuari. D'entrada es va decidir anomenar-lo «Paseo de Lledó». En aquella zona s'aplicarien les regles de «policia urbana y construcción» que regien a l'interior de la ciutat. El passeig tindria una amplada lliure i constant de quinze metres. Té interès recordar les normes urbanístiques per als límits del nou vial:

No se permitirá construir cercas en los linderos del Paseo sin un zócalo de fábrica perfectamente alineado con ellos, [...] prohibiéndose el uso de espino natural o artificial y las plantaciones de aromas rosales, zarzas y cualquiera otra planta que pueda ser molesta o peligrosa para los viandantes por el Paseo.

La norma per a la construcció dels edificis era que la façana principal o una de les principals havia d'estar enfront del passeig, paral·lel al seu eix: «No podrá construirse ningún edificio a menos de cuatro metros de distancia del borde del paseo».

El tancament dels solars podrà consistir en reixats de ferro o fusta sobre sòcol, o parets lluides o decorades, amb una alçada no superior a 1,80 metres:

El espacio comprendido entre el edificio y el Paseo se destinará a jardín, parterre o huerto y nunca a otra aplicación que pueda ser causa de insalubridad, molestia o fealdad.

Respecte als arbitris municipals sobre llicències de construcció, es considera «provisionalment» el passeig del Lledó com a «via de tercera classe».

El sis de juliol d'aquell any, el Ple municipal es va assabentar d'un ofici de la Junta Directiva del camí passeig del Lledó, sol·licitant a l'Ajuntament que s'apoderara de «los dos andenes del indicado camino y los destine única y exclusivamente [sic] a Paseo». Era una disposició que havia pres la Junta General de l'anterior 29 de juny, però que no podia executar per ella mateixa, per la manca de recursos. L'Ajuntament va demanar a les comissions de policia urbana i d'hisenda que es feren càrrec de la documentació adient. El 22 de juliol de 1904 es procedia, per fi, a alçar acta de la recepció del camí passeig del Lledó. Representava la cloenda oficial d'un llarg procés.

En la tradicional sessió del primer diumenge de setembre de 1904 per al nomenament de càrrecs del santuari es va mantenir la tradició de designar un regidor de l'Ajuntament com a procurador de les rendes. L'edil designat va ser Vicente Fabregat Marí, mentre que el càrrec de clavari va recaure en Alfonso Blanco.

L'ESCÀNDOL DE LA PROCESSÓ DE 1904

En la història contemporània de Castelló, segons el que fins ara en coneixem, després del boicot de la convocatòria de desgreuge a les plaques del Sagrat Cor de Jesús, els anomenats *disturbis de Castelló del 1899*, es va produir un nou intent de «rebentar» un acte públic de caràcter catòlic, el 1904, quan va ser interrompuda una processó de les festes del Lledó.

En aquella època la festa major de la Mare de Déu del Lledó, que se celebrava el primer diumenge de setembre, era seguida per una novena en l'església arxiprestal de Santa Maria, que tenia com a cloenda una brillant processó per la ciutat. Un diari de l'època, *Heraldo de Castellón*, destacava els actes, tot afirmant «sin temor a equivocarnos, que este año ha revestido muchísima

mayor solemnidad que de costumbre». Quatre capellans amb fama de bons oradors van predicar durant el novenari.

El diumenge 18 de setembre de 1904 va ser la festa principal del novenari en honor de la Patrona. A les set del matí es va celebrar missa de comunió general, amb cant de motets, oficiada per l'arxiprest, Hermenegildo Montaner. A les nou hores va tenir lloc la missa conventual, a càrrec de Mn. Vicente Pachés, presentat per la premsa com a «director espiritual» de la confraria del Lledó. S'hi va interpretar la *Missa* del compositor valencià

Tiburcio Martín Pich, president de la junta de la Confraria del Lledó

Salvador Giner, per part de la capella de música de Santa Maria, dirigida per Francisco Pachés. El sermó va glossar el tema «la Verge Maria, corona de la Dona. L'Església, redemptora de la Dona».

A les tres de la vesprada es realitzaren els cultes propis del dia i del novenari, i a les cinc i mitja va eixir la processó, que va recórrer el tomb de la vila de costum, és a dir que va passar pels actuals carrers Colón, Enmig, Porta del Sol, Gasset i Major, per tornar a Santa Maria.

La processó va comptar amb una gran solemnitat, per l'assistència de les confraries i associacions religioses, que portaven els seus estendards, i per representacions del clero de la Sang i de Sant Miquel, temples considerats com a ajudaparròquies de l'arxiprestal de Santa Maria. Tancava la comitiva la junta de la Confraria de Lledó, presidida per l'advocat Tiburcio Martín Pich –que exercia, a més, com a secretari de l'Ajuntament–, mossén Vicente

Pachés, José Maria Gascó i Enrique Llorens. No sabem si el clavari de la festa patronal d'aquell mateix any, el jove republicà José Morelló del Pozo, va participar en aquesta processó pel centre de la ciutat. Com a cloenda, va desfilat la banda de tambors i cornetes del regiment d'Otumba i un piquet militar. Segons es recull en la crònica de l'*Heraldo de Castellón*, publicada el 19 de setembre de 1904, a la processó «asistió más número de devotos que de costumbre».

Segons relata el diari *Heraldo de Castellón*, moments abans d'eixir la processó es van sentir xiulets i crits pels voltants de l'arxiprestal de Santa Maria, però el seu caràcter aïllat va fer que no foren percebuts dins del temple. En arribar la processó als Quatre Cantons –cruïlla dels carrers Enmig i Colón– va semblar que un petit grup ocasionaria algun aldarull, però res no va ocórrer. Però, a la Porta del Sol, un grup d'uns 30 o 40 individus va començar a xiular al pas de la guàrdia civil muntada, que obria la marxa de la processó. Els guàrdies no en van fer cas i van passar avant. Per fer-se notar, el grup avalotador va començar a xiular i a llançar crits, de manera que es creava una certa alarma en el públic. La remor de l'incident es va estendre i la processó fou aturada momentàniament. Algunes parelles abandonaren el seu lloc. El grup de protesta es creixia en el seu atreviment i cridava sense parar, amb la conseqüència que una part atemorida del públic se'n va anar del lloc que ocupava.

Els més voluntariosos animaren a seguir avant amb la processó, i així es va fer. El capellà mossén Garbí, en arribar davant del grup de protesta, el va saludar amb un somriure i el ciutadà Miguel Barrachina va cridar «Visca la Mare de Déu», exclamació que va ser contestada amb crits, alguna imprecació, alguns cops de pals i pedrades. Segons el diari blasquista de València, *El Pueblo*, s'havien sentit repetidament crits de «Viva el papa rey». Dos participants de la processó, com a resposta, van trencar els ciris al cap d'alguns manifestants, i en eixe moment es va produir una baralla a cops de puny. En eixe moment va aparèixer la policia i va pretendre emportar-se

Processó en acció de gràcies per la pau europea (1919) pel camí Lledó

un xicot del grup avalotador, però la lluita desencadenada va acabar amb el guàrdia per terra.

Eixe fet va produir el moment de màxima tensió. Les poques dones que encara quedaven com a espectadores es van retirar a les seues cases. Malgrat l'escàndol i les sorolloses veus, la processó avançava lentament, i la imatge de la Mare de Déu del Lledó s'acostava al lloc de la baralla. Passats uns minuts la guàrdia civil d'infanteria i la de cavalleria van fer acte de presència a la Porta del Sol i van carregar contra el grup de l'avalot, que es va dispersar, mentre visques frenètics i fortíssims a la Mare de Déu omplien l'espai urbà, i des d'alguns balcons del carrer Enmig es llançava confeti multicolor damunt la imatge de la patrona.

Travessada ja la Porta del Sol, la processó va continuar el seu recorregut sense cap altra peripècia. Però el grup avalotador es va refer i pels carrers Enmig i Colón va arribar fins a l'església de Santa Maria. Allí van proferir visques a la república i van llançar algunes pedrades a l'interior del temple.

El fet va produir una nova càrrega precipitada de la guàrdia civil contra els manifestants en la plaça Major, mentre dins de Santa Maria es cantava la *Salve* i es donaven visques a la Patrona de Castelló. La guàrdia civil va continuar la tasca de vigilància durant unes hores. El succés va acabar amb només un detingut pels fets.

LA VAGA DE VINARÒS DE 1904

Aquella acció col·lectiva de caire violent, que el setembre de 1904 va intentar rebentar la processó en honor de la Mare de Déu del Lledó, en el context de les seues festes patronals, no va ser massa greu, però va tenir una gran repercussió. Segons l'*Heraldo de Castellón* la causa de l'episodi va ser la prohibició per part del governador de qualsevol manifestació de suport a les reivindicacions dels obrers de Vinaròs, que estaven en vaga en eixos mesos. L'historiador Ferran Archilés explica que el conflicte es va produir per l'enfrontament entre la Cambra de Comerç, agrupació dels empresaris vinarossencs, i les societats obreres de la ciutat a propòsit de l'establiment d'un sistema de torns, regulat pels mateixos obrers, per als treballs de càrrega i descàrrega del port. A mitjan agost el conflicte es va endurir i la contractació d'esquirols per als treballs d'estiba portuària va provocar una situació de revolta generalitzada. La situació era tan greu que Vinaròs va ser ocupada literalment pels militars.

Des dels sectors republicans es buscava l'oportunitat de protestar per aquesta situació de conflicte de classes. El detonant va ser la suspensió de les societats obreres vinarossenques, ordenada el 3 de setembre pel governador

civil Pidal. A Castelló es va reaccionar amb la celebració d'un míting convocat per les societats obreres, el partit republicà i l'agrupació socialista en uns grans magatzems de l'empresari i regidor republicà Enrique Gimeno Tomás.

El 16 de setembre, dos dies abans de la processó, l'*Heraldo* recull la notícia que a la nit anterior s'havien reunit al centre obrer de la ronda Millars els presidents de les societats de treballadors, interessats a protestar contra la suspensió de les societats obreres de Vinaròs. Allí s'havia subscrit una petició al ministre de Governació, on es demanava la suspensió d'una decisió considerada arbitrària.

Segons aquesta interpretació el fet del 18 de setembre no es va tractar d'un avalot simplement anticlerical, sinó d'aprofitar la processó del Lledó com a àmbit de protesta a favor dels obrers de Vinaròs.

Cal considerar que eixe mateix diumenge es va celebrar un míting republicà a Vila-real, on van participar els representants Company, Manuel Peláez, Carlos Selma –director del periòdic *El Clamor*–, i el diputat Fernando Gasset, que per tant ni tan sols van estar presents o pròxims als incidents.

El diari *El Pueblo* opinava que el motiu de l'incident va ser la molèstia per la no-autorització de la manifestació obrerista del diumenge anterior, mentre s'autoritzava una processó catòlica. Tal i com explica l'historiador Ferran Archilés, «aleshores sembla prou raonable imaginar la presència dels republicans darrere dels fets» (2002: 266).

Dos dies després de l'incident, dimarts 20 de setembre, el prevere Justo Martínez, amb motiu d'una predicació en l'església de Sant Agustí, va demanar una jaculatòria en desgreuge a les considerades «ofensas» a la Patrona dels castellanencs. La notícia la recull el diari *Heraldo* del 23 de setembre de 1904.

LA FESTA DE L'ARBRE AL CAMÍ DEL LLEDÓ

El regidor liberal José Castelló i Tárrega ja havia demanat feia un any la celebració de la festa de l'arbre al camí del Lledó, i a principis del 1905 va in-

sistir en la proposta, suggerint de plantar acàcies en lloc dels àlbers previstos (*Heraldo*, 14/I/1905, p. 2). L'alcalde Joaquín Peris va demanar la col·laboració de corporacions agrícoles, organismes i ciutadans interessats, per aconseguir que la iniciativa fóra un èxit. La campanya consistia a inscriure's per pagar el cost de les acàcies, que tenien el mòdic preu de sis quinzets cadascuna. Des del 17 de gener a l'*Heraldo de Castellón* es van publicar llistats de persones que volien aportar la seua contribució arbòria. Segons el diari, «los castello-nenses han recibido con gran entusiasmo el proyecto de la Fiesta del Árbol» (*Heraldo*, 18/I/1905, p. 2). Per al projecte d'enjardinament previst calia plantar 580 arbres al camí cap al santuari, i el 19 de gener se n'havien ofert més de 150. L'alcalde va adreçar cartes a entitats i al veïnat en general, per demanar col·laboració en el projecte.

Finalment, el 10 de febrer del 1905 el Ple de l'Ajuntament va aprovar la celebració de la festa de l'arbre, prevista per al 26 de febrer, en el camí passeig del Lledó, a proposta de Castelló i Tárrega.

En eixir el sol hi hauria vol de campanes a totes les parròquies de Castelló. A les 11 i mitja la corporació municipal s'havia de dirigir a l'entrada del camí, on es trobaria amb les altres autoritats i corporacions convidades.

Al migdia, el vol de campanes de totes les esglésies anunciaria el moment de la plantació de les acàcies, «levantándolas del suelo y dejándolas en los hoyos señalados previamente para el Ayuntamiento, autoridades, Corporaciones y particulares donantes». Una o diverses bandes de música haurien d'amenitzar l'acte. Per donar caràcter exemplar a la cerimònia «deberá invitarse a todos los soldados de la guarnición y a los niños de todas las escuelas a que lo presencien, formando en el camino un doble cordón que sobre servir para contener la aglomeración del público en determinados trayectos del camino». Per concloure, els peons municipals procedirien a la definitiva plantació de les acàcies.

L'alcalde Joaquín Peris Martí va proposar la col·locació d'un reixat a l'escala de la Casa Prioral, per evitar l'entrada del públic «en las habitaciones del Ayuntamiento del ermitorio de Lledó», que hi accedia tot produint desperfectes «y cometiendo todo género de abusos». No fóra l'única norma sobre els mals costums, perquè el ple del 3 de març prohibia la circulació de bicicletes i d'altres vehicles semblants pel passeig del Lledó.

Al juny de 1905 la corporació municipal va acordar el pagament al jardiner Francisco Tirado de 256 pessetes, amb cinquanta cèntims, per les acàcies plantades en el camí passeig del Lledó. Però, en el Ple del 18 d'agost d'aquell any, el regidor Castelló i Tárrega es va referir a l'«abandono en que se halla el camino paseo de Lledó, pues aparte de la dirección torcida que cada árbol ha tomado, por falta de debidos cuidados, se encuentran en tal estado de abandono los andenes que exige la atención del Ayuntamiento».

A proposta del regidor, es va aprovar proposar un acord de «la comisión de paseos con el prior del Ermitorio, para que vean la forma de arbitrar fondos para atender a la conservación y vigilancia del nombrado paseo».

Castelló i Tárrega va conclure aquell debat amb consideracions concretes. Proposava que els dependents del fielat del Toll o el personal jubilat de l'Ajuntament vigilaren els arbres del passeig, per evitar –per exemple– les destrosses causades pels xiquets. A més va proposar la instal·lació de guardioles als extrems del camí, «para que los devotos depositaran su óbolo, estableciendose un fondo para esta atención». El regidor va conclure aquella qüestió amb una afirmació que era com una reflexió d'abast més general: «él es de los que creen que más hace el que quiere que el que puede, a pesar de constarle la falta de medios».

El regidor Salvador Guinot Vilar va dissenyar de l'excusa sobre l'escassetat de pressupost, presentada pel regidor republicà Francisco Campos –president de la comissió de passeigs– perquè opinava que «con veinte pesetas

invertidas a tiempo se hubiera evitado, no que algunos bárbaros—cuyo calificativo merecen— los cortasen, pero sí seguramente que los árboles hubiesen crecido derechos, colocando simplemente un tutor en cada uno de ellos».

En el Ple municipal del sis de setembre de 1905, l'alcalde, Antonio Sánchez Bigné, va informar que en la sessió celebrada el diumenge anterior en la casa prioral del Lledó s'havia nomenat clavari, «para el año próximo», Ildefonso Martí Matutano, mentre que com a procurador, «para el año actual», havia estat triat el regidor Bautista Fabregat Miralles.

1912: PRIMERA FESTA PATRONAL DE DIUMENGE DE MAIG

Com ha assenyalat l'historiador Samuel Garrido, entre els anys 1908 i 1910, a Castelló i a tot el País Valencià, es van produir una sèrie de xocs entre sectors catòlics i membres del moviment obrer i del republicanisme (1986: 209-210).

A Castelló, per exemple, al setembre de 1908 es va produir un enfrontament amb motiu de les festes de la Mare de Déu del Lledó, «a les quals l'Ajuntament va acudir representat només per l'alcalde Espresati, però sense la presència dels regidors republicans» (Archilés, 2002: 201). Uns dies abans de la celebració els republicans, a través del regidor Juan Carbó, van preguntar a l'alcalde Carlos González-Espresati, designat pel govern d'Antonio Maura, sobre la manca de lluïment previst per a la festa de la patrona. L'alcalde va replicar que la consignació per a festes religioses estava exhaurida. Un altre regidor republicà, Vicente Gimeno, que havia ocupat interinament l'alcaldia quinze dies abans, va afirmar que va oferir al prior i al procurador del Lledó diners de la seua butxaca, si no hi havia pressupost municipal assignat. El mateix Gimeno va proposar transferir 150 pessetes del capítol d'enllumenat públic, «ya que por razones de todos conocidas estuvo Castellón cinco meses sin luz» (AACS, 1908: 4 setembre). Carbó es va mostrar d'acord amb la proposta

de Gimeno i, si calia, es va oferir també a aportar diners personals per a la festa. Per aclamació, el plenari municipal va aprovar la citada transferència de pressupost. Aquelles propostes tenien un clar sentit irònic i de crítica a l'alcalde, un antic trànsfuga republicà, que era detestat per la majoria política municipal, considerat poc menys que un traïdor ideològic. Des de les pàgines d'*El Clamor*, òrgan periodístic dels republicans, van presumir de la seua actitud de «saludable tolerancia» cap a totes les idees i d'«acendrado amor hacia todo aquello que encarna en tradiciones populares muy dignas de respeto» (1908: 5 setembre). Però la seua intenció crítica queda més clara quan sabem que els regidors no van acudir a la festa patronal, i a la processó va assistir «el ayuntamiento sin concejales», segons es diu a *El Clamor* del 7 de setembre, és a dir que només hi va desfilars l'alcalde González-Espresati, «completamente solo, como el ciprés compañero de las tumbas». «Els republicans utilitzaven ara la súbita preocupació religiosa únicament per motius polítics» (Archilés, 2002: 202).

Va ser el 1912 quan, per primera vegada, la festa major de la Mare de Déu del Lledó es va celebrar el primer diumenge de maig (Monferrer, 1999: 16). La proposta la va formular el regidor síndic Vicente Ferrer Ballester, que havia estat clavari de la festa lledonenca de 1896, en el plenari municipal del 17 de gener. Segons consta en l'acta, la justificació del canvi era deguda als costums de l'estiueig fora de la ciutat, i en concret a «la circunstancia de que en el mes de septiembre se hallan ausentes de la capital gran número de familias». Ferrer, per a la seua proposta, ja tenia el suport d'algunes confraries i del bisbe de la diòcesi, Pedro Rocamora. Sense que els promotors del canvi ho saberen, la iniciativa s'entroncava amb una antiga tradició, coneguda com el *diumenge de la Rosa*, que era la denominació de la festa de l'antiga confraria de la Mare de Déu del Roser.

El 24 de gener de 1912, l'Ajuntament de Castelló va prendre l'acord del canvi de data de la festa del Lledó, d'acord amb un dictamen de la comissió de festes, formada pels regidors Fletcher Puerto, González Salvador, Vilar

Esteve, Ferrer Guiral, Agustín Flors Sales, Pascual Cazador i pel síndic Vicente Ferrer Ballester.

Poc abans de la celebració de la festa lledonenca, Fernando Gasset va proposar l'exclusió del territori de la província de Castelló de la diòcesi de Tortosa i l'agregació a la de Sogorb. El sentit ideològic provincialista de la proposta estava totalment al marge de qualsevol qüestió religiosa, de manera que les justificacions de Gasset eren l'enfortiment de les relacions entre Sogorb i Castelló perquè, per manca de mitjans de comunicació, «toda aquella región sostiene más relaciones en Valencia que en esta capital» (AACS, 1912: 24 abril). A més, Gasset posava com a exemple dels avantatges del canvi de diòcesi que en les dissensions matrimonials, presentades davant tribunals eclesiàstics, en aquell temps s'actuava per una banda a Castelló o a València, mentre que uns altres casos eren presentats a Tortosa i Tarragona.

Segons apareix a l'*Heraldo de Castellón* del 24 d'abril, el programa de les festes de maig de 1912 incloïa el dissabte dia 4, al migdia, un vol de campanes en totes les esglésies de Castelló, i, per la vesprada la celebració de solemnes vespres al santuari, amb rosari acompanyat per una orquestra, cant d'una salve de Brunet, i dels gojos. Després de l'acte religiós, una banda de música va oferir un concert en l'esplanada del santuari, i al final es va disparar una traca.

El diumenge 5 de maig, després d'un vol de campanes en les esglésies, a les 5 h del matí, es van celebrar misses al santuari, a les 6:30, 7, 8 i 11 hores. En la missa de 7 un cor de joves va cantar el rosari. La litúrgia principal es va celebrar a les 9:30 h, celebrada per l'arxiprest de Santa Maria, Hermenegildo Montaner, i amb sermó de mossén José Coronel, canonge de la catedral de Sogorb.

De vesprada, a les 6 h es van cantar les completes, i seguidament tingué lloc pel camí passeig la processó, presidida per l'Ajuntament de Castelló. Durant el trajecte es van disparar morterets i al final es va encendre una gran

traca. Tota la pirotècnia va ser sufragada pel clavari de la festa, Vicente Bueso Ferrer.

El canvi en el calendari de la celebració lledonenca sembla que va produir entre els sectors catòlics de Castelló un entusiasme col·lectiu. Una crònica de l'*Heraldo de Castellón*, del 25 d'abril, va destacar el compromís de «la flor de nuestros *masets* y jardines» en els preparatius «para alfombrar la carrera de la procesión», amb una aromàtica enramada vegetal. Des del periòdic carlí *El Maestrazgo* es va afirmar que havien acudit quinze mil persones a la celebració lledonenca. En primera plana de l'*Heraldo de Castellón* també es va parlar positivament dels espectadors de la processó vespertina: «No exageramos si decimos que el acto fue presenciado por casi todo Castellón» (1912: 6 maig). Malgrat que no podem considerar aquestes valoracions com a totalment objectives, cal destacar la importància que es va donar a la presència de diversos sectors socials. No sols van acudir al Lledó «las familias más lucidas de la buena sociedad, lo que no ocurría los años anteriores», perquè al setembre es trobaven absents de la ciutat, al final del temps de l'estiueig, sinó que «la clase media y trabajadora también han contribuido grandemente al éxito grandioso» (*El Maestrazgo*, 1912: 11 maig). Des de l'òrgan carlí es va insistir en l'interclassisme de la celebració, potser per «demostrar» que era una convocatòria apta per ser considerada central en la identitat del Castelló que defensaven.

POLÈMIQUES PERIODÍSTIQUES DE CARLINS I REPUBLICANS

El periòdic carlí *El Maestrazgo*, en l'edició del 4 de maig de 1912, va aprofitar l'ambient d'entusiasme ciutadà per publicar un escrit antiliberal, amb pretensions literàries, en forma de pregària a la patrona de Castelló. Era el poema «Mi oración», del dirigent integrista castellonenc Manuel Bellido i Rubert. L'autor demanava a la Lledonera la salvació d'Espanya –camí de

l'abisme per ser víctima d'un «odioso gobierno / tirano para el bien, cursi y ateo», l'anihilació de la maçoneria –«causa de nuestros males»– i també i la fi dels liberals. La tirallonga de fogosos versets conclou amb vindicació del pretendent carlí al tron, que aconseguiria que Espanya tornara a ser «reina de las naciones»:

Que eso será mi España cuando tenga
–¡oh Virgen de Lidón!–
un buen Rey que la Fe y la paz sostenga:
Don Jaime de Borbón.

Des d'*El Clamor*, òrgan de la federació provincial republicana, es va respondre, en l'edició del 6 de maig, amb un extens article ple d'humor, titulat «La virgen de Lidón y la “oración” de un neo» que pretenia respondre al que es considerava un atac. El text es va publicar, sense signatura, en primera plana, amb l'aire d'un editorial. A l'inici, es considerava, irònicament, que tres guerres civils perdudes pel bàndol carlí, «con alforjas apotólicas», no havien estat suficients per deixar assentada la suposada «divina legitimidad» de la branca masculina dels borbons. El raonament criticava que es reivindicava per a «don Jaime tres de Aragón y primero de ambas Castillas» un dret a regnar que li havia negat la voluntat de Déu i la de les armes.

Després de repassar algunes consideracions del poemeta integrista, des de l'òrgan republicà es presenta una nova ironia, a propòsit de la llegenda històrica de Perot de Granyana. D'entrada fa broma que s'invoque «la taumaturga Virgen de Lidón» per anorrear un govern espanyol presidit per Canalejas que es considera «odioso, ateo e infernal».

Després d'una nova broma sobre la retòrica dels versos d'*El Maestrazgo*, i del consell de substituir la paraula «Borbón» per «Inquisición o bobalicón», per deixar més clara la idea del «vate devoto», l'article conclou tornant a Perot de Granyana. S'explica la tradició que la imatge de la troballa del

Lledó, encara que va ser traslladada a l'església parroquial, retornava miraculosament al lloc de la descoberta, en l'horta castellanenca. L'autor recorda que en dues guerres carlines els liberals de Castelló també van traslladar la imatge a l'església de Santa Maria, per por que els carlins robaren la imatge. Del fet que no es produïra el miracle del retorn al lloc originari de la imatge de la Lledonera, l'autor dedueix que preferia «vivir entre liberales que correr aventuras nómadas [...] con los voluntarios de la fe... en don Carlos y el Dios de Siret». L'article conclou amb una cobla de jota, dedicada a la defensa de la ciutat de Castelló el 1837, durant la guerra carlina:

La Virgen del Lidón dice
que no quiere ser carlista,
que quiere ser capitana
de la liberal milicia

Un nou motiu de polèmica periodística va ser el contingut del sermó d'un canonge de la catedral de Sogorb, José Coronel, pronunciat en la missa major de la celebració, amb presència de l'alcalde Juan Peris Masip i d'altres representants de la corporació municipal. El discurs del canonge va ser considerat en el periòdic carlí com «una elocuentíssima oración cantando las glorias de la Virgen María».

Però en *El Clamor* publicat uns dies abans, el 6 de maig es va donar una versió ben diferent. Es va dir que el canonge Coronel havia atacat la premsa republicana, l'ensenyança laica i el partits liberals i el socialista. La versió de l'*Heraldo de Castellón* no donava temes concrets, però deia que l'eclesiàstic s'havia referit a l'amenaça d'una «revolución sangrienta, peor a su entender, si viniera, que la que produjo la invasión de los bárbaros del Norte» (1912: 6 maig)

A més, en l'edició del 9 de maig d'*El Clamor* es va publicar, en primera

plana, un altre article sobre el tema, titulat «Al canónigo don José Coronel», signat per «Un socialista republicano». Segons el text, el canonge Coronel va demanar a la Mare de Déu del Lledó que evitara la destrucció de la propietat, de la família i de la religió. Es presenta un paral·lelisme entre la funció que ara mossén Coronel volia donar a la patrona de Castelló i la que havia jugat la Dolorosa, emblema del tradicionalisme durant la guerra carlina. L'autor de l'article conclou que estar assentat en el conformisme polític, religiós i social, cimentat en desigualtats, no seria considerat per un Climent d'Alexandria com a propi de l'esperit cristià.

Aquell sermó de la festa del 1912 va plantejar de nou algunes de les paradoxes que envoltaven el santuari del Lledó, propietat de l'Ajuntament de Castelló, com és ben sabut. D'acord amb un article publicat a *El Clamor*, els republicans consideraven com una afronta que la corporació, «verdadero conde en tal fiesta», perquè la subvencionava, «pague para fomentar propagandas reaccionarias y arrebatos desde el púlpito contra los ideales de la casi totalidad de los castellonenses» (1912: 6 maig). Com a opinió enfrontada, des d'*El Maestrazgo* (1912: 11 maig) s'acusava l'òrgan republicà per opinar sobre el tema del sermó i s'aprofitava per atacar les contradiccions dels adversaris:

¿Qué acaso pretendía El Clamor convertir el púlpito del Ermitorio en sucursal de la tribuna de la Casa del Pueblo, donde engañan miserablemente al obrero para explotarlo después como industriales, comerciantes, etc?

El més interessant de la rèplica del periòdic carlí és la contraposició de l'actitud de la majoria republicana municipal entre la celebració de la patrona i les festes liberals de juliol. Irònicament, des del diari carlí s'assegurava que estarien d'acord amb eliminar la partida dedicada les festes del Lledó si s'eliminava també la subvenció a les festes de juliol. El sector catòlic es manifestava disposat a pagar les despeses de les festes patronals, mentre que en les festes de juliol sempre es generava dèficit, malgrat la subvenció municipal.

El que ens interessa més del cas és que aquella celebració de 1912 va ser una fita d'alguns fets socials. L'èxit de la iniciativa, per la major participació de les diverses classes socials, va consolidar la imatge de la patrona de Castelló com un element central de la identitat catòlica local, i també com un emblema de la ciutat, en un procés que culminaria el 1924, amb l'acte de la Coronació canònica. Especialment, a partir de les festes de 1912, els sectors conservadors utilitzarien la figura de la patrona de Castelló com una arma ideològica contra la majoria republicana de l'Ajuntament de Castelló. Semblava que els camins de les dues identitats contemporànies de Castelló, la liberal i republicana enfront de la catòlica i conservadora, anaven a bifurcar-se més que mai.

QUADRE 1

Relació de clavaris i procuradors del Lledó (1891-1912)

	Clavari	Procurador
1891	Juan Fabregat Dolz	Mariano Madramany Ferrer
1892	Pedro Aliaga Romagosa	Mariano Madramany Ferrer
1893	Ramon Dolz Fabregat	Manuel Ripollés Pérez
1894	Antonio Alloza Pastor	Miguel Peñalver Balado
1895	Pedro Vicent Fabregat	Miguel Peñalver Balado/ Salvador Guinot Balado
1896	Vicente Ferrer Ballester	Salvador Guinot Balado
1897	Miguel Simón Hernández	Francisco Agost Gómez
1898	Juan Simón Hernández	Francisco Agost Gómez
1899	Domingo Juan Herrero	Ricardo Carreras Balado
1900		Ricardo Carreras Balado

1901	Luis Tena Carbó	Ricardo Carreras Balado
1902	Jaime Bellver Martí	Lorenzo Tirado Boix
1903	Leandro Alloza Blasco	Lorenzo Tirado Boix
1904	José Morelló del Pozo	José Marzá Vicent
1905	Alfonso Blanco	Vicente Fabregat Marí
1906	Ildefonso Martí Matutano	Bautista Fabregat Miralles
1907	Antonio Dolz Aparici	Juan Museros Alicart
1908	Alonso Meliá Cruzado	Bautista Mut Armengol
1909	Manuel Mingarro Roca	José Escrig Arrufat
1910	Cayetano Bigné Roig	Bautista Blasco Domingo
1911	Félix Roig Morelló	José Balado Peñalver
1912	Vicente Bueso Ferrer	Vicente Ferrer Ballester

ALGUNES CONCLUSIONS FINALS

Hem repassat les notícies sobre el santuari del Lledó del període final del segle XIX, quan es consolida el que l'historiador Manuel Martí ha denominat la *nova política*, és a dir, quan el protagonisme recau en les masses, i els partits estan basats en la militància i no en l'acord entre notables. Veiem en aquesta època la consolidació d'un sector republicà, que governarà democràticament la ciutat a partir de la reinstauració del sufragi universal masculí el 1891, tenint en l'oposició el *Cossi*, que buscarà aproximar-se al catolicisme polític, que en aquesta època comença a mostrar certa capacitat de mobilització, en un intent de refundació per crear una majoria alternativa als republicans.

El republicanisme castellonenc, per tant, tenia en el poder local la seua principal preocupació, fet que contrastava amb el seu objectiu polític de l'estat republicà per a la nació espanyola, que quedava així sense credibilitat

real. En la pràctica es va optar per acceptar l'evolució social i la participació electoral, que ja defensava el partit almenys des de 1895, que coincidia amb la posició de l'anterior líder González Chermá, i que no suposava una novetat introduïda per Gasset. Per tant l'únic camí que li quedava al republicanisme, que en el fons no funcionava com una força antisistema de la Restauració, sinó tot el contrari, era adoptar una retòrica de llenguatge radical i una contínua campanya d'agitació contra objectius presentats com a enemics (com ara el clero catòlic, el valencianisme o el catalanisme) per a compensar que no tenien cap objectiu possible de gran abast.

A partir de l'arribada de Fernando Gasset al poder del partit republicà a Castelló, l'anticlericalisme –especialment a partir de 1899– es va convertir en un important element de la seua renovada identitat política. Quan el republicanisme semblava allunyar-se de les reivindicacions més rupturistes, la imatge radical de l'anticlericalisme els va permetre mantenir la fidelitat política entre els sectors de treballadors d'adscripció d'esquerres. Segons explica F. Archilés, la propaganda anticlerical va passar a ser «la medul·la espinal de la mobilització popular». En el cas concret dels costums i tradicions al voltant de la patrona de Castelló, com que els republicans havien bastit un model diferent de patriotisme, «aquest espai va quedar estrictament en mans de la dreta» (Archilés, 2002: 202).

Eixa tendència anticlerical justificaria el 1897 l'intent de Fernando Gasset d'introduir el laïcisme en la festa del Lledó i en la responsabilitat ciutadana sobre el santuari patronal. Com hem explicat, es pretenia que el càrrec de procurador de les rendes fóra assumit pels terratinents dels voltants del Lledó, en substitució del regidor corresponent, com es feia fins aquell moment. Segons Gasset, l'acceptació voluntària de la funció de procurador havia de dur aparellada l'obligació de pagar les despeses de les festivitats religioses dedicades a la Mare de Déu del Lledó. D'alguna manera, podríem dir que pretenia l'elecció d'una mena de procurador-clavari.

Segons J.M. Francés, «desde aquel año el procurador del santuario dejó de ser un concejal y por vez primera el Ayuntamiento se desvinculó de forma absoluta de su responsabilidad y gestión sobre el templo patronal» (Francés, 1999: 269). Aquesta afirmació és insostenible, perquè la proposta del líder republicà no va fructificar i la funció del procurador va continuar vinculada a la figura dels regidors de l'Ajuntament.

Però el tema va més enllà. Diversos regidors republicans, tant abans com després de la proposta de Gasset, van exercir el càrrec de procuradors en aquesta època (José Peñalver Dolz, en el període 1872-1873; el llaurador José Felip Almela, el 1884; Salvador Guinot Balado, en el bienni 1895-96; Lorenzo Tirado Boix en el període 1902-03), sense que tinguem cap notícia de rebuig o conflicte de competències. Fins i tot tres republicans, Fermín Andreu, Estanislao del Cacho i Salvador Guinot Balado, van ser els únics regidors que formaven la comissió delegada per al projecte de restauració de la bandera del santuari patronal, justament el 1897, poc després de la proposta laica del líder republicà. A més, una jove figura del partit republicà, José Morelló del Pozo, que a més era gendre de Fernando Gasset, va ser el clavari de la festa patronal del 1904.

Però encara cal considerar un canvi de costum històric, que es va produir durant la Primera República. Fins el 1872 els procuradors del Lledó no exercien alhora el càrrec de regidor. Justament els republicans van ser els qui van optar perquè els procuradors del Lledó foren regidors i no sols membres destacats del gremi dels llauradors, com havia estat el costum des de feia segles. Cal recordar la polèmica de 1819 per les dimissions dels llauradors nomenats com a procuradors del Lledó, qüestió que no es va resoldre fins el 1826.

José Peñalver Dolz, membre del partit demòcrata, el procurador nomenat en el ple de la festa major del Lledó de 1872, va ser designat regidor de l'ajuntament republicà, des d'agost de 1873, després de la dissolució de la junta cantonal, fins al febrer de l'any següent. Peñalver, pels esdeveniments

polítics i la interrupció de la festa lledonenca per la guerra carlina, va exercir el càrrec de procurador fins el 1876, el segon any de la Restauració. El seu successor en el càrrec, José Blasco Segura, era exregidor quan va ser nomenat procurador del Lledó, el setembre del 1877.

Per tant, no podem afirmar que a principis del segle xx l'actuació dels republicans respecte a les festes del Lledó seguira una línia de no-participació. Ni podem defensar, per tant, que els republicans de Castelló, a diferència d'una característica estesa entre certs partits republicans d'aquesta època en altres zones peninsulars, com va ser el cas de Galícia (Duran, 1976: 138-139), no mostraren cap interès per les devocions populars al voltant de la patrona.

El debat local sobre la qüestió eclesiàstica tenia com a epicentre el pressupost municipal per a les festes religioses. Com hem explicat, les ordenances municipals –en concret l'article 270– obligaven la corporació a assistir a determinades funcions d'Església i a pagar-ne les despeses. L'argument a favor –exposat pel regidor Ricardo Carreras el 1901– era que l'Ajuntament tenia uns «drets d'iniciativa» per a organitzar diverses festes religioses, com ara el Corpus, la Magdalena, el Dijous i Divendres Sant i les celebracions del Lledó. Malgrat les diverses opinions o els moments de restricció pressupostària, com en l'any de la guerra de Cuba, és un fet que la corporació castellonenca va continuar col·laborant econòmicament amb les festes religioses principals del calendari anual.

«La Mare de Déu del Lledó era considerada un patrimoni local també per les forces liberals, al segle XIX, i republicanes, i tenia de fet una popularitat transversal considerable» (Archilés *et alii*, 2011: 20). Com bé afirmen els autors citats, la utilització de la patrona de Castelló com un símbol exclusiu dels sectors conservadors de la política i la societat, que tenien un model d'identitat local alternatiu al del republicans, no va ser un procés lliure de tensions, i es va produir «no abans que la fractura clericalisme/anticlericalisme esclatara amb força cap al 1898» (Archilés *et alii*, 2011: 20).

Els primers anys del segle xx van ser determinants en la construcció de l'enfrontament de les dues identitats locals castellonenques, la conservadora i la republicana. Com a exemple del procés que comentem, tenim la proposta de l'erudit José Ribelles Comín, que va reclamar la creació definitiva dels Jocs Florals a Castelló, en el marc de les principals festes religioses locals, és a dir en la Magdalena o com a homenatge a la patrona, la Mare de Déu del Lledó. Considerava –des del seu prisma ideològic– que el «fracàs» de les propostes de certàmens impulsats pels republicans es devia justament al component polític,

pues el carácter tan rabiosamente liberal que se imprimió a aquellas fiestas literarias alejó de las mismas a buen número de intelectuales que, si bien figuraban en la gran república de las letras, sin embargo sus ideas antiliberales les impedían luchar en aquellos torneos de la inteligencia.

La proposta de Ribelles és un exemple dels intents de fer hegemònica la identitat catòlica de la capital de la Plana.

Des de les pàgines d'*El Clamor*, diari dels republicans, especialment des de finals de la primera dècada del segle xx, es va utilitzar l'anticlericalisme com un element central de mobilització del poble. En la manifestació de les festes liberals de juliol del 1912, per exemple, es van llançar crits de «mort al clero». En aquella situació de foment de l'opinió anticlerical, i amb un Ajuntament de Castelló sempre sota majories republicanes, es va organitzar la primera gran festa de maig dedicada a la patrona de Castelló.

En el fons de la celebració de la festa del Lledó del 1912 hi havia un intent de refundació de la celebració patronal, amb l'objectiu que fóra l'acte central d'una identitat castellonenca alternativa a les festes liberals de juliol, protagonitzades pel món polític i associatiu republicà. No era per tant casual que, al voltant de la primera commemoració lledonenca de maig, en un periòdic integrista com *El Maestrazgo* es publicaren missatges contra

Detall del cartell de Ramir Leza Agost per al Certamen del *Heraldo de Castellón* (1900)

la identitat del Castelló liberal; ni tampoc que el primer sermó de la nova festa patronal incloguera una crítica a valors que defensaven els republicans. Davant el que es consideraven atacs, com els versos de Manuel Bellido o el sermó del canonge Coronel, la reacció republicana, expressada a través de la premsa, va ser frontal.

Per a l'integrisme i el catolicisme polític, la celebració del 1912, entre altres coses, era una oportunitat d'acabar amb «el Lledó dels liberals», és a dir amb la compatibilitat entre la devoció a la Mare de Déu del Lledó i el liberalisme polític. Com ha assenyalat l'historiador Ferran Archilés, es pretenia establir una celebració patronal de masses, vinculada al patriotisme local i amb presència en l'espai públic, «de manera simètrica amb el model republicà» (2007: 68). Tres dècades abans, podíem interpretar uns versos del poema «A Castelló», de Ramir Ripollés, l'autor més destacat de la

Renaixença a Castelló, com una mostra literària d'eixe «Lledó dels liberals», que va entrar en crisi a principis del segle xx. El poeta desitjava «que estigues, Castelló, unit;/ [...] y que sigues sempre digne/ de la santa llibertat./ [...] ahon demostra la experiencia/ que s'ama la religió,/ pues va el honrat Castelló/ ple d'esperança a reçar/ al peu del sagrat altar/ de la Verge de Lledó». El poema es va publicar a la *Revista de Castellón*, nº 12, l'1 de juliol del 1882.

L'any 1912 tenim indicis que l'actitud dels republicans davant la patrona de Castelló havia canviat. En els articles publicats en *El Clamor*, en la polèmica a què ens hem referit, s'al·ludeix a la celebració en honor de la Mare de Déu del Lledó com «la fiesta a la patrona de los católicos castellonenses». Des d'*El Maestrazgo* es va replicar que era «la patrona de todos –aunque *El Clamor* no quiera». Quedava lluny el debat d'una comissió municipal del 1903, a petició del regidor Castelló i Tárrega, un liberal col·laborador dels republicans, sobre la conveniència de reunir en una sola les festes de la Magdalena, del Lledó i de juliol, «señalando en su caso la época apropiada para su celebración».

Dur endavant tal proposta semblava un impossible. Però el projecte era una mostra dels intents menors de vincular el mites fundacionals de la ciutat (Magdalena) i de la religiositat popular (El Lledó) al corpus simbòlic de Castelló liberal. Eixa visió integradora havia tingut anys abans una expressió plàstica, en el cartell del certamen cultural que el diari *Heraldo de Castellón*, dirigit per Castelló i Tárrega, va convocar per al 1900. Es tracta d'un quadre del pintor Ramir Leza Agost on vora el camí Lledó, pintat en perspectiva, apareix l'obelisc de la llibertat, que en realitat estava situat al parc Ribalta.

Potser podríem dir que, a partir de les festes de maig del 1912, es fa més clar l'enfrontament entre les dues identitats contemporànies de Castelló, la liberal i republicana enfront de la catòlica i tradicionalista. Són dos camins que es bifurquen, com «dos Castellons» que podríem relacionar amb unes altres dualitats històriques. El desencontre social entre dues visions de la identitat castellonenca seria cada vegada més profund, almenys fins la fatídica guerra civil del 1936.

Capítol 6

APÈNDIX DOCUMENTAL

Imatge de la Troballa. Foto de finals del segle XIX

[A/1]

ORIGEN DE NUESTRA SEÑORA DEL LLEDÓ (1862)

Juan Bautista Cardona Vives

Muchos son los santuarios erigidos en honor de la Reina de los Ángeles, María Santísima, en el mundo católico. El culto que los cristianos tributan a la Madre de Dios puede asegurarse que es tan antiguo como la misma Iglesia; y aunque es verdad que, según las épocas y las circunstancias de los tiempos, este culto ha sido más o menos ostensible en el mundo, también es cierto que el sentimiento de amor a María y la firme persuasión de que esta Santísima Virgen es la protectora nuestra, ha producido cierto entusiasmo cristiano entre los pueblos en el hallazgo de alguna de sus imágenes, porque lo son de esa Señora que, según expresión de san Juan Damasceno, ha nacido para granjear la salud de toda la tierra.

El amor y la confianza han hecho construir un sin número [sic] de templos en honor a la criatura privilegiada, destinada por Dios para reconciliadora de todo el mundo; y en esos templos se veneran las imágenes halladas, según las tradiciones respectivas lo acreditan.

Uno de estos templos posee la ciudad de Castelló de la Plana en el centro de su fértil huerta. Su construcción fue a consecuencia del descubrimiento de la imagen, que actualmente se conserva y es venerada con el título de Nuestra Señora de Lledó, frecuentemente visitada por los vecinos de la ciudad e invocada en las tribulaciones. Este hallazgo conmovió en gran manera a nuestros antepasados, y su historia fue como sigue:

Corría el siglo XIV. En el año mil trescientos sesenta y seis un honrado labrador llamado Perot de Granyana estaba trabajando en el campo, que hoy ocupa la ermita; araba con una yunta de bueyes; páranse de repente estos animales, como si tropezaran con alguna cosa misteriosa; se esfuerza el labrador

en hacerles mover de aquel sitio, y al primer paso que dieron arrancaron de la tierra la raíz de un almez, árbol que en dialecto valenciano llamamos «lledoner», y junto a este árbol descubre la imagen de María. Este es el origen de que a esta imagen se la llame Nuestra Señora de Lledó. Quiso Perot recogerla y su brazo quedó sin fuerza. Asombrado como estaba, deja el sitio y se encamina a consultar este hallazgo. Sabedor de ello el pueblo, se dirige inmediatamente al lugar destinado y adoraron todos la imagen; siendo tan grande el entusiasmo de que se poseyeron, que no tardaron en edificar una capilla con el objeto de custodiar el respetado depósito, desde cuyo tiempo dan culto los fieles a esta imagen, siguiendo el espíritu de la Iglesia católica que, para más avivar nuestra fe, aprueba esta práctica piadosa.

Es verdad que en los tres primeros siglos del cristianismo los fieles se abstendían en muchas partes de colocar imágenes en los templos, para que los idólatras no creyeran que los cristianos adoraban dioses como los suyos; pero también es verdad que los Santos Padres nos hablan de la antigüedad del culto que se les da, y especialmente San Basilio, que escribió en el siglo iv y nos dice terminantemente que el culto de las imágenes es de tradición apostólica. Por mucha guerra que se haya hecho a esta santa práctica, la Iglesia ha conservado siempre pura su doctrina, condenando a los iconoclastas como perturbadores de la paz cristiana; por ello los Padres del Concilio de Trento mandan a los obispos y párrocos que enseñen: «Que se deben guardar y conservar en los templos las imágenes de Jesucristo, de la Virgen Santísima y de otros santos, y darles el honor y la veneración que se les debe» (Concilio de Trento, sesión 25).

Los vecinos de Castellón, animados de los piadosos sentimientos de la Iglesia, y fieles a sus venerandas doctrinas, manifestaron desde el hallazgo una especial devoción a la que veneran como patrona. Esta devoción fue en aumento, y vista la necesidad de tributarle culto más digno y decoroso que el que se podía dar en la primitiva capilla, se anima el pueblo, y en reconocimi-

ento a los favores recibidos de la Madre de Dios, no pierde ocasión de buscar recursos para convertirla en un templo espacioso.

[A/2]

CRÓNICA CASTELLONENSE

«Periódico científico, literario y de intereses materiales», 1, 14-3-1868, p. 2

Una de las útiles mejoras religiosa e higiénica, que reclama esta capital, es el camino recto que debe abrirse desde la plaza de María Agustina a la Ermita. Este camino, según lo tiene concebido nuestra redacción, y que ofrece un croquis a su municipio, no sería gravoso a sus intereses, y sí reportaría inmensos beneficios a sus habitantes, ya mirado bajo el punto de vista higiénico, ya como jardín-recreo que insensiblemente condujera [sic] a visitar el Santuario.

Este camino se compondría de un firme cuya anchura fuera algo más que el duplo de la batalla de un carro para el tránsito de estos, y de un andén a cada lado que sirviendo de solaz y recreo a los paseantes, convalecientes e impedidos, separados por dos hileras frutales con intercalaciones de «globus eucalyptus», árbol febrífugo medicinal muy conveniente su existencia en esta población, para inutilizar los miasmas mefíticos de los cáñamos, y multiplicando los rosales y flores para el encanto y distracción de estos habitantes, que desde luego sería el centro ameno y concurrido para singular situación topográfica, ofrece pues, además de ser un jardín de «parterres», que tanta falta hace en esta ciudad, terminaría en la Ermita de Ntra. Sra. de Lidón: en devoción se exaltaría, si ser puede, y el óbolo del padre de familia que concurriera a tan encantador punto tendría satisfecho el doble objeto higiénico-recreo y el religioso, aumentaría la cuestación y devoción de tan venerada imagen, poco frecuentada hoy por su intramitable camino.

Sentimos que los límites de este periódico no nos permitan hoy estendernos [sic] como su importancia requiere, sin perjuicio de continuar haciéndolo en los venientes números; a fin de que convencido su ilustre Ayuntamiento de sus ventajas, su digno presidente, que tan celoso se muestra en la conveniencia de sus habitantes, lo proponga y lleve adelante, para que esta mejora acredite como monumento y trasmita a la posteridad su útil y celosa administración.

[A/3]

**INFORME DE LA COMISIÓN SOBRE EL PROYECTO DE ESTATUTOS
DE LA ARCHICOFRADÍA DE LLEDÓ (1879)**

José Blasco, Enrique Dávalos y Vicente Sales, concejales

Los que suscriben, individuos de la comisión nombrada por V.E. para informar sobre el Reglamento que el Sr. Arcipreste ha presentado, con el objeto de fundar una Archicofradía de Nuestra Señora de Lledó, en su Ermitorio, han estudiado el asunto con el interés y detenimiento que su importancia requiere y, vistos los antecedentes que existen en el Archivo de la Casa Capitular, enterados de la práctica que -por espacio de 500 años- se viene siguiendo en todo lo concerniente al culto y admon. de dicho Ermitorio, y hecho un minucioso análisis del proyecto de Reglamento en cuestión, no les queda la menor duda [de] que, con el nuevo régimen que se intenta establecer, el Ayuntamiento perdería el patronato y dirección que ejerce sobre aquel Santuario, con perjuicio del mismo y menoscabo de esta Exma. Corporación, que no cede a ninguna otra en sentimiento religioso.

Corría el año 1366 cuando un labrador afortunado, estando arando su campo, al atravesar por bajo de un almez (*almesquer* o *lledoner*) se le pararon los bueyes y haciendo fuerza para que pasaran adelante saltó una raíz, y vio debajo la Imagen de María Madre de Dios, y tomándola con gran devoción

y regocijo la llevó a la población para enseñarla, y fue tal la reverencia que le prestaron, que determinaron los Jurados levantarle una capilla en el mismo sitio donde fue hallada. Así explica la antigua crónica el hallazgo de la Santa Imagen, venerada con la invocación de Nuestra Sra. de Lledó, por haberse encontrado bajo el árbol de este nombre. Por lo dicho se ve que, como este suceso interesó a toda la población, el Ayuntamiento, como representante de la misma, tomó a su cargo desde su origen la custodia de su capilla y culto, costeadando los gastos que esta ocasionaba. Para cumplir mejor y más directamente con esta atención nombraba un obrero o procurador, con la obligación de presentar las cuentas a los jurados. A medida que la villa aumentaba crecía también la devoción y esto hizo que se construyeran nuevas obras, engrandeciendo la primitiva capilla, y se construyera una casa para los devotos que iban a visitar a la Virgen.

Así fue continuando sin decaer nunca esta ferviente devoción, traduciéndola en hechos el Ayuntamiento, mejorando el Ermitorio hasta dejar concluido el hermoso templo que hoy existe y la espaciosa casa que tiene contigua. Tal era la importancia que esto había tomado que acordó nombrar un clavario de la clase de nobles o personas más lucidas de la villa, para que asistiera a las funciones, llevara la bandera en las procesiones y se encargara de buscar y pagar el Predicador que hace el panegírico de la Virgen el primer domingo de setiembre.

Puesto de acuerdo con la Autoridad eclesiástica, que no podía ser indiferente en un asunto que tan de cerca le atañe, nombró esta un sacerdote del clero de la Villa, denominándole Prior, para que velara por el decoro del templo y la pureza del culto, espusiera [sic] sus necesidades y guardase las alhajas y ornamentos más preciosos que la Virgen iba adquiriendo. Procurador, prior y clavario, tal como se nombraron entonces y como existen hoy, bajo el patronato del Municipio, con sus respectivas atribuciones, responden completamente a todas las necesidades del Ermitorio, y son bastantes para llevar adelante esta manifestación de los sentimientos religiosos de esta Ciudad.

Sólo así se comprende que la devoción de los hijos de Castellón a la Virgen de Lledó, y el culto que anualmente se le tributa, haya pasado a través de cinco siglos, llegando incólume hasta nuestros días, a pesar de las modificaciones que se han introducido en las creencias religiosas y de los trastornos políticos y sociales que se han sucedido en tan largo tiempo.

¿Qué asociación particular hubiera podido salvarla en medio [sic] de tantos contratiempos? Sólo la institución del Ayuntamiento, que no muere nunca y que representa las devotas creencias de un pueblo, ha podido sostenerla y mejorarla. Dos cofradías que se fundaron en el intervalo de 150 años desaparecieron sin dejar rastro alguno, ni una obra, ni un objeto que recuerde su existencia. Satisfechas debían estar las autoridades eclesiásticas del modo como los ayuntamientos cumplían el encargo que se les confiaba, cuantos obispos les prestaron su apoyo, haciendo varias concesiones, y los papas Gregorio XIII y Clemente XI concedieron a los devotos gracias especiales como Jubileos, indulgencias plenarias, etc.

Viniendo ahora a la cuestión de fondos, se ha dicho y se ha divulgado la idea de que el Ermitorio no tiene suficientes recursos, aduciendo como prueba lo que se adeuda a los Procuradores de algunos años a esta parte. Esto, que no sucedía antes, es ahora una escepción [sic], y las cortas cantidades que se deben es más bien causa del desarreglo que ha sufrido la hacienda municipal, por circunstancias que no son de este lugar, que por falta de recursos, reponiéndose esta, muy pronto podrá atender al pago de sus créditos.

El Ermitorio tiene recursos propios suficientes para atender a sus gastos ordinarios, y aunque no los tuviera no los necesita, porque ¹ tiene los de la población entera. Cuando la peste ha invadido esta Ciudad, la sequía arruinaba su término o la guerra amenazaba devastarla, el Ayuntamiento, fiel intérprete de los sentimientos y deseos de sus representados, ha tomado la iniciativa implorando el auxilio [sic] de la Santísima Virgen, trasladándola a esta Iglesia parroquial a la que han acudido los fieles a dirigirle fervientes plegarias [sic].

Restablecida la tranquilidad, después de una solemne función en acción de gracias, ha sido devuelta procesionalmente a su Santuario con un numeroso acompañamiento lleno de devoto entusiasmo. Así se hizo en el año 1876, al terminar la guerra fratricida que aniquilaba la provincia. Todos los gastos ocurridos en estos casos los ha pagado el presupuesto municipal.

Pero el suceso más grandioso que se ha verificado desde el siglo XIV hasta nuestros días, para manifestar la gran devoción y el amor de los castellonenses a su escelsa [sic] Patrona, fue la conmemoración del 500 aniversario de su feliz hallazgo. Aún recuerdan y recordarán siempre los vecinos de esta ciudad aquella espléndida y suntuosa fiesta, trasladada la preciosa Imagen a la Iglesia parroquial, adornando e iluminando esta como no se ha visto jamás, se le cantó una solemne misa a toda orquesta, ejecutada por los primeros profesores de esta Ciudad y Valencia y un distinguido orador de la propia Ciudad pronunció un elocuente panegírico en honra de la Virgen, que mereció el honor de ser impreso y de él se tiraron numerosos ejemplares. Una lujosa procesión general, cabalgatas, carros triunfales, fuegos artificiales y todo cuanto se ha inventado para celebrar un fausto acontecimiento, unido al regocijo de un pueblo que se asocia a la manifestación más grande de su piedad y devoción, completaron aquel célebre aniversario. Además, el Ayuntamiento, queriendo dejar señales permanentes de aquella festividad, adquirió objetos preciosos para el Servicio de la Virgen, construidos por distinguidos artistas, que consisten en una anda con relieves de talla y escultura, una corona de plata y piedras preciosas, y un manto de terciopelo y una bandera de damasco guarnecida de oro, etc. Todo esto costó la considerable suma de 6.316 escudos, o sean 3.158 duros, que pagó el Municipio de su presupuesto con aplauso de sus administrados. Esta fue la prueba más evidente de que la devoción de Nuestra Sra. de Lledó, estando el patronato a cargo del Ayuntamiento de hoy tan ferviente como lo fue en su origen, y que el culto ha ganado mucho en riqueza y esplendor, ¿qué cofradía hubiera podido hacerlo?

En virtud de lo espuesto [sic], la comisión propone que se conteste al Sr. Arcipreste, manifestándole que el Ayuntamiento no puede aprobar el Reglamento que le ha presentado para la formación de una Archicofradía de Nuestra Sra. de Lledó, porque¹ puesto en práctica anularía el patronato y dirección que el Municipio ejerce de derecho y de hecho sobre aquel Ermitorio; y al sostenerlo hoy no lo hace por cuestión de dominio ni desamor propio, sino como un deber que ha recibido de sus antecesores, y porque ¹ lo cree conveniente y beneficioso para mantener la piadosa devoción de los hijos de Castellón a su escelsa [sic] patrona y al esplendor del culto y a la conservación del Santuario.

Que el Ayuntamiento no puede oponerse, ni se opondría aunque pudiera, a que el Sr. Arcipreste u otra persona, que por su carácter y ministerio esté llamado a ello, hagan cuanto su celo les aconseje para promover esta devoción, ya sea individual o colectivamente, celebrando funciones en aquel templo, embelleciéndolo o regalando objetos y alhajas para el servicio de la Virgen, siempre que de estos regalos se dé cuenta a quien corresponda para añadirlos al inventario que hay formado al efecto; y si así lo hacen la población en masa y especialmente el Municipio, su representante, no escasearán los plácemes.

Por unanimidad acordó según se propone en el preinserto dictamen, a cuyos autores SS. Sales, Dávalos y Blasco se dio un voto de gracias, por la manera como han tratado la cuestión y lo perfectamente que han interpretado los sentimientos y pensamiento del Municipio.

¹ *porque*: “por que” en l’original

[A/4]

LO DE LAS FIESTAS

La Provincia, «periódico liberal», 544, 24-9-1885, p.2

Nos hallamos en plenos festejos. Por fin, tras muchas vacilaciones, mejor aún, después de varias contradicciones, nuestro Excmo. Ayuntamiento se decidió a acordar las que se están celebrando.

Es verdad que la corporación municipal no tiene una peseta y que debe muchos miles de duros, pero ¿qué importa?

«El pueblo pide pan, quiero decir fiestas, y hay que darle lo que pide». Así decía un concejal en el Ayuntamiento, y tenía razón, porque ¿para qué quiere éste lo que tiene si no puede pagar lo que debe?

Y que no puede pagar debe ser cierto, porque los Ayuntamientos no tienen deudas por el gusto de darse tono, como dice que hacen algunos ricos. Mas no creíamos que fuera muy correcto el que mientras van aumentando esas deudas (que desde la Alcaldía del Sr. Tárrega crecen en progresión geométrica) se inviertan en festejos cursis, que desdican de una capital de provincia y la rebajan al nivel de un villorrio, algunos miles de reales del patrimonio del pueblo.

Algunos concejales, pocos desgraciadamente, piensan en el asunto como nosotros, y ese ha sido el motivo de las contradicciones de nuestro cabildo municipal.

Acordó éste en una sesión extraordinaria, según creemos, que se cantara el *Te Deum* en acción de gracias por la desaparición del cólera y que se hicieran fiestas, a lo cual se opuso votando en contra de estas el concejal Sr. Forés. Vino luego la sesión ordinaria, y la misma corporación, sin tener en cuenta lo acordado, o teniéndola y todo, resolvió casi lo contrario; esto es, que se aplazaran indefinidamente el *Te Deum* y las fiestas. Llegó este acuerdo a conocimiento de alguien que no acudió a dicha sesión y hubo de observar que

habiéndose publicado ya la celebración de la solemnidad religiosa, y hasta hecho invitaciones oficiales, no era posible aplazarla, y el Ayuntamiento, que sabe muy bien aquello de que de sabios es mudar de consejo, desandó parte del camino y resolvió que se cantara el *Te Deum*, y se trajera en procesión [a] nuestra excelsa patrona la Virgen de *Lledó*, pero nada más.

Verificose el sábado esta procesión, y al calor de ella, sin duda en el paroxismo de alguna plegaria, concibió un regidor, quizá el Alcalde, la idea de los toros (que no está reñido lo humano con lo divino y... «que se desdigan», dicen que dijo). Efectivamente, aquella misma noche corrió como el rayo por todos los rincones de la capital la fausta nueva de que, por orden de su presidente, el Ayuntamiento se reuniría al siguiente día a las doce, para *desacordar* sobre las fiestas; y que, en la seguridad de que era seguro el desacuerdo, salió desde luego un concejal *a traer los toros*.

Y efectivamente los toros *se han hecho*, pero el Ayuntamiento se ha deshecho, tan mal parada ha salido su reputación de consecuencia y seriedad, por los repetidos cambios que en pocos días ha realizado en la materia de que hablamos.

En resumen. Se acordó primero que hubiera fiestas; después que no hubiera; luego más tarde que se celebraran solamente las religiosas, y por último que hubiera *bous, vaques i gallines en sabates*.

Nuestros lectores harán los comentarios que mejor les parezca.

[A/5]

LOS DEVOTOS DE LA VIRGEN DE LLEDÓ

El Clamor de Castellón, 1065, 22-VIII-1895, 2. «Órgano de la Unión Republicana en esta provincia», dirigit per José Forcada Peris.

Los devotos de la Virgen de Lledó y los Procuradores de las rentas de dicha Virgen están dando un espectáculo poco consolador.

En las cuentas presentadas al ayuntamiento por el Procurador del año pasado aparecen sapos y culebras, que al parecer no pueden justificarse, y con este motivo un señor concejal, que ha sido en otras épocas Procurador del ermitorio, combatió ayer durísimamente, en el seno de la corporación municipal, las expresadas cuentas, demostrándose en el debate que los católicos de Castellón han perdido gran parte de la fe que en la referida Virgen tenían en otros tiempos, toda vez que en el cepillo que hay colocado en el ermitorio no se ha depositado por los devotos el año último ni un céntimo.

Lo inconcebible –dentro de la santidad de las prácticas católicas– consiste en el abuso extraordinario, fuera de toda ponderación, que se ha hecho el año pasado respecto de ciertas especies que se consumen en el culto, por ejemplo el vino, y en el dinero gastado para el planchado y cera, con lo cual descúbrese que hay católicos cuya desaprensión les lleva hasta el extremo [sic] de intentar lucrarse con las cosas más santas de la religión, y que hay otros que –fundadamente o sin motivo–, llevados del amor propio tal vez, no reparan en dar un espectáculo poco edificante a los ojos de la gente devota.

[A/6]

MI ORACIÓN

El Maestrazgo, 55, 4-V-1912, p. 1 «Órgano de la Unión Legitimista en esta provincia»

Reina de Castellón,
de sus hijos la madre más querida;
¡oh! Virgen de Lidón
que amortiguas las penas de mi vida,
escucha la oración que el hijo amante

a los pies de tu altar, con fe y cariño,
con la pasión del niño
hoy te hace suplicante.

Tu bien sabes que España está perdida;
hoy con saña es la Iglesia perseguida
y, hundida en grandes olas de ambiciones,
es mi Patria querida
mofa, escarnio, irrisión de las naciones.

Que la salves, María, es lo que pido.
Es España la Patria en que he nacido,
la nación más hidalga de la tierra
a donde tú has venido
y en donde muchos, ¡ay!, te hacen la guerra.

Sálvala de las garras de esa fiera
brutal que la sujeta,
y detenla en su tétrica carrera
del abismo en la meta.

Aniquila a la vil masonería
causa de nuestros males
y acaba de una vez, Virgen María,
con tantos liberales.
Ellos son, ellos son los que formando
un bloque de rencores
mi Patria estan minando
de venganzas, y de odios y terrores.

Acaba de una vez con esa gente,
Madre de mis amores;
detén a esta nación en su pendiente
y a ese odioso gobierno
tirano para el bien, cursi y ateo,
venido del profundo del infierno,
envíalo a paseo.

Y vuelva a ser mi Patria lo que antes,
reina de las naciones;
gobiérnenla titanes y jigantes [sic]
de sanos corazones.

Que eso será mi España cuando tenga
—¡oh, Virgen de Lidón!—
un buen Rey que la Fe y la paz sostenga:
Don Jaime de Borbón.

Manuel Bellido Rubert

[A/7]

LA VIRGEN DE LIDÓN Y LA «ORACIÓN» DE UN NEO

El Clamor, 5920, 6-V-1912, p. 1. «Periódico administrativo, científico y literario. Órgano del Partido Republicano de la provincia»

Tres guerras civiles con alforjas apostólicas no han bastado para hacer triunfar la divina legitimidad de la borbónica rama masculina. Mas ahora una «Oración» a la virgen de Lidón, estampada —la oración, no la virgen— en *El*

Maestrazgo les lleva a solio real a don Jaime tres de Aragón y primero de ambas Castillas. Veamos el caso.

Con motivo de la exaltación religiosa de anteayer y de ayer en la huerta que fue de Perot de Granyana, el poeta bélico de *El Maestrazgo* se lanza a la oración métrica y encarándose con la virgen de Lidón, con tuteo escolástico, le o la dice:

Tu bien sabes que España está perdida;
hoy con saña es la iglesia perseguida

Por lo tanto y en cumplimiento de celestiales obligaciones, tu, Madre de Dios

Aniquila a la vil masonería
causa de nuestros males
y acaba de una vez, Virgen María,
con tantos liberales.

Perot de Granyana, en correspondencia con el sacristán y el vicario, debió presentir esta plegaria u oración jaimista, cuando según la copla «tuvo tan feliz hallazgo».

Porque según tradición registrada, el «labrador venturoso» al hallar bajo de un almez a la virgen, se rascó el occipucio.

Mas el aniquilamiento de «tantos liberales» debe ser algo insuperable o cuando menos el jaimista poeta ortodoxo, incipiente y ripioso, no debe tenerlas todas consigo cuando remacha el clavo así:

Acaba de una vez con esa gente,
Madre de mis amores,
detén a esta nación en su pendiente
y a ese odioso gobierno
tirano para el bien, cursi y ateo,
venido del profundo del infierno
envíalo a paseo.

Concluyente. La taumaturga Virgen de Lidón, apenas conozca el pedimento del requeté juglar de *El Maestrazgo*, en holocausto al ripio siquiera, ordenará a «el clero pues y la villa» que se apresten al corso para enviar a paseo (después de aniquilarlo) a ese gobierno que además de ser odioso, ateo e infernal, es cursi en grado pecaminoso, irredimible.

Y de paseo un aniquilado gobierno que hace prócer a Polo Peyrolón¹ y senador de armas tomar a Rodríguez de Cepeda,² la Patria...

Gobiérnenla titanes y gigantes [sic]
de sanos corazones
Que eso será mi España cuando tenga
—¡Oh Virgen de Lidón!—
un buen rey que la Fe y la paz sostenga:
Don Jaime de Borbón.

Este pie métrico es, a mi pensar, un imperativo categórico del consonante. Bien que sustituyendo Borbón por Inquisición o bobalicón quedaría íntegro el pensamiento lógico del vate devoto.

Mas hay que redondear el discreteo o palique dimanante de esa «Oración» hepática a la gentil Patrona y Madre de los amores del rendido versificador de *El Maestrazgo*.

La tradición devota cuenta que «cuando» ocurrió el «feliz hallazgo» de la virgen el Concejo de la villa, el clero y todos los brazos acordaron, y así se hizo, depositarla en la parroquial iglesia. Mas no hubo medio de retenerla allí. Por la noche la virgen, «en alas del milagro», volando retornaba al hoyo donde fue hallada. Y como quiera que durante las dos guerras civiles los liberales, «por miedo» a que los carlistas robaran la imagen, la trasladaron a Castellón, sin que a la venerada se le ocurriera repetir el milagro del nocturno retorno al lugar de su procedencia, colegimos que la prodigiosa Patrona de

1 Manuel Polo y Peirolón (Cañete, 1846-València, 1918). Escriptor i parlamentari de tendències catòlica, carlina i ultraconservadora.

2 Rafael Rodríguez de Cepeda i Marqués (1850-1918). Catedràtic de Dret Natural de la Universitat de València.

Lidón testimoniaba con su quietud, con su inercia, que le era más grato vivir entre liberales que correr aventuras nómadas por riscos y vericuetos con los voluntarios de la fe... en don Carlos y el Dios de Siret.³

Corrobora concluyentemente la copla del 37:

La Virgen del Lidón dice
que no quiere ser carlista,
que quiere ser capitana
de la liberal milicia.

Obelisc a la llibertat, en memòria dels fets de 1837. Obra de l'arquitecte Francesc Tomàs Traver

³ Luis Siret y Cels (Flandes, Bèlgica, 1860- Almeria, 1934). Enginyer i arqueòleg amb investigacions que abasten des del Paleolític fins a l'Edat del ferro al sud de la península ibèrica.

I. FONTS

ARXIU I BIBLIOTEQUES

Arxiu del Lledó

Arxiu Històric Diocesà de Tortosa

Arxiu Històric Municipal de Castelló

Arxiu personal de Manuel Carceller

Biblioteca-Centre de Documentació de la Universitat Jaume I
(Fons Quiquet de Castàlia)

Biblioteca de Catalunya

Biblioteca Municipal de Castelló

Biblioteca Valenciana

DOCUMENTACIÓ ADMINISTRATIVA

- *Boletín Eclesiástico de Tortosa*, 1866, Arxiu Històric Diocesà de Tortosa.

- Llibre d'actes de les sessions celebrades per l'Ajuntament de Castelló de la Plana, 1808-1905, Arxiu Històric Municipal de Castelló.

- *Llibre Vert*, Arxiu Històric Municipal de Castelló.

- *Libro de ayuntamientos 1829-2001*, manuscrit (facs. 2003), Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.

- *Primera visita pastoral girada a las parroquias de la diócesis de Tortosa, por el Ilmo. Sr. D. D. Benito Vilamitjana y Vila, obispo de la misma*, 1862-1868, Arxiu Històric Diocesà de Tortosa.

- «Relación de los S. S. eclesiásticos residentes en la Parroquia de esta ciudad» dins *Primera visita pastoral*, 1862-1868.

- «Relación de las terceras órdenes, archicofradías y cofradías existentes en esta Ciudad de Castellón de la Plana» dins *Primera Visita pastoral*, 1862-1868.

PREMSA PERIÒDICA (EDITADA A CASTELLÓ DE LA PLANA, SI NO S'INDICA EL CONTRARI)

La premsa és un instrument fonamental per aproximar-nos a la història de la vida política local castellonenca durant el període de la Restauració. Aquest criteri bàsic ha estat establert pels historiadors Manuel Martí i Ferran Archilés, en els seus treballs sobre el Castelló de l'època de la Restauració, que hem seguit com a marc referencial en tot moment.

Així, s'han consultat la majoria de les publicacions castellonenques d'aquelles dècades del segle XIX, al voltant del període de les festes de Lledó. Sempre que ha estat possible s'ha consultat, almenys, un periòdic oficialista —generalment *Diario de Castellón*, *La Provincia* o *La Verdad*— i un d'oposició —els diversos *Clamor*—. El criteri de la contrastació resulta també important. Quan no es diu una altra cosa, l'esdeveniment o la seua valoració es donen per provats quan són recollits per més d'un òrgan d'informació. En el cas que sols un el tracte, es fa constar generalment la tendència de la publicació d'on és extreta la notícia.

Per a l'estudi del període de la Restauració, les publicacions més usualment emprades han estat, alfabèticament: *El Clamor* (setmanari republicà, de la tendència encapçalada per González Chermá, publicat des del 1881 al 1885), *El Clamor de la Democracia* (bisetmanari de la fracció republicana contrària, aparegut en les mateixes dates), *El Clamor de Castellón* (resultat de la fusió dels dos anteriors, s'imprimí a partir de 1885), *La Plana Católica* (carlista, 1884-87) i *La Provincia* (conservadora des de 1880 a 1882, i fusionista en avant, és a dir fabrista).

- *Diario de Castellón*, 1880-1895
- *El Clamor*, 1880-1895, 1912
- *El Clamor de Castellón*, 1880-1895, 1908

- *El Clamor de la Democracia*, 1880-1895
- *El Eco del Mijares*, 1857
- *El Faro*, 1871-1872
- *El Maestrazgo*, 1912
- *El Mercantil Valenciano*, València, 1873
- *El Progreso Castellonense*, 1868
- *El Radical*,
- *Heraldo de Castellón*, 1905, 1908, 1910, 1912
- *La Alborada*, 1877.
- *La Defensa*, 1883
- *La Plana Católica*, 1884-1885
- *La Provincia*, 1883-1885, 1908
- *La Revista Castellonense*, 1865
- *La Revista Popular*, Barcelona, 1881
- *La Verdad*, 1890
- *La Veu de Montserrat*, Barcelona, 1881
- *Revista de Castellón*, 1883

II. BIBLIOGRAFIA UTILITZADA COM A FONT

ABREVIATURES

AA. VV. Diversos autors

BSCC: *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*

n/p. Treball no publicat

s/p. Sense paginar

- AGUILERA LÓPEZ, JOSÉ (2011). *El nacimiento de la sociedad burguesa. Castellón, 1833-1843*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- ALLOZA AGUT, Antonio (1885). «Himno a la Virgen de Lidón», dins M. GAYA (1924). *Historia y gozos* (1924).
- _____ (1894). «Salve a la Santísima Virgen de Lidón» dins M. GAYA (1924). *Historia y gozos*.
- ANÒNIM (1866). *Gozos a Nuestra Señora de Lidón*, Castelló, Impremta Católica de J. Rovira, 1898.
- _____ (1866). *Panegírico a Nuestra Señora de Lidón*, València, Impremta José Doménech.
- _____ (1866). *Programa*. Castelló, Impremta Católica de J. Rovira.
- ARCHILÉS CARDONA, Ferran (2002). *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc (1891-1909)*, Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.
- _____ (2007). «La identitat local de la ciutat de les Normes. Patriotismes locals i valencianisme polític a Castelló (c. 1900-c. 1932)». *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 57-79.
- ARCHILÉS CARDONA, Ferran, Manuel MARTÍ, Marta GARCIA, Xavier ANDREU (2011). *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c.1880-1936)*, Castelló, Fundació Dávalos-Fletcher.
- ARTOLA GALLEGU, Miguel (1973). *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*, Madrid, Alianza Editorial-Alfaguara.
- BADA ELIAS, Joan (1986). *L'església de Barcelona en la crisi de l'Antic Règim (1808-1833)*, Barcelona, Herder.
- BADENES-GASSET RAMOS, Inmaculada (1992). «Disturbios político-religiosos en el Castellón de 1899», *Millars*, XV, Castelló, pp. 59-70.
- BALBÁS, Juan Antonio (1884). *Casos y cosas de Castellón*, Castelló, Impremta Armengot.

- _____ (1889). *La Virgen de Lidón. Apuntes históricos*, València, Lo Rat Penat.
- _____ (1900-01). «Castellón en el siglo XIX. Relación de los acontecimientos más notables», *Almanaque de Las Provincias*, pp. 224-225.
- BAUTISTA GARCIA, Joan Damià (2010): «Notes per a la història de l'art de Lledó (1895-1938)», Arxiu del Lledó, n/p.
- CALLAHAN, William J. (1984). *Church, Politics and Society in Spain. 1750-1874*, Cambridge, Harvard University Press.
- _____ (2002). *La Iglesia católica en España (1875-2002)*, Barcelona, Crítica.
- CAMPOS HERRERO, Joaquín (1976). «Notas para una antropología religiosa», premi Confraria del Lledó, certamen literari de les festes de la Magdalena, n/p.
- CARCELLER SAFONT, Manuel (1994). «La vida generosa de Cardona Vives», *Levante de Castelló*, 20 de març.
- _____ (1999). «Entre Espartero i el centenari de la Troballa», *Levante de Castelló*, 1 de maig, extra Lledó, p. 21.
- _____ (2000). «L'absència municipal de Lledó en 1882», *Levante de Castelló*, 6 de maig, p. 40.
- _____ (2002). «El Lledó dels temps liberals», *Estudis Castellonencs*, 9, 2000-2002, Edicions de la Diputació, pp. 455-473.
- _____ (2003). «El Lledó durant el bienni progressista», *Levante de Castelló*, 3 de maig, extra Lledó, p. 14.
- _____ (2004). «L'avalot de la processó de la Mare de Déu del Lledó: centenari d'un escàndol», *Levante de Castelló*, 1 de maig, extra Lledó, p. 8-9.
- _____ (2004). «El Lledó durant la revolució del segle XIX», *Crònica dels Cavallers*, Castelló, s/p.
- _____ (2005). «Els Ivars, ermitans del Lledó», *Levante de Castelló*, 30 d'abril, extra Lledó, p. 11.
- _____ (2006). «Les dues festes del Lledó de 1865», *Levante de Castelló*, 3 de maig, especial Lledó, p. 10.

- _____ (2007). «Liberals i republicans: revisions de la història del Lledó», *Levante de Castelló*, 3 de maig, especial Lledó, p. 8.
- _____ (2009). «El Lledó durant la revolució liberal del segle XIX», *Levante de Castelló*, 2 de maig, p. 15.
- _____ (2010). «Primera edició del “Novenario” de Cardona Vives», *Levante de Castelló*, 1 de maig, p. 21.
- CARDONA VIVES, Juan (1862). *Novenario en obsequio de la Sma. Virgen Maria venerada en su prodigiosa imagen llamada de Lledó*. Castelló, Impremta de Martín Masústegui.
- _____ (2010). «Origen de Nuestra Señora del Lledó», *Levante de Castelló*, 1 de maig, pp. 20-21.
- CARRERAS BALADO, Ricardo (1922). «Crónicas y recuerdos del Castellón ochocentista: Tiempos pintorescos», Castelló, BSCC, III, 21, pp. 37-40.
- _____ (1925): «Crónicas y recuerdos del Castellón ochocentista: El año histórico de 1874», BSCC, VI, 2, pp. 119-128.
- CASTELLS OLIVAN, Irene (1995). «El debate historiográfico sobre la revolución liberal española», Departament d'història moderna i contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona, n/p.
- CHOLVY, Gerard, Yves-Maria HILAIRE (1985). *Histoire religieuse de la France contemporaine*, 2 vols, Toulouse, 1, 5.
- CHRISTIAN, William (1981). *Local religion in Sixteenth-Century Spain*, Princeton.
- CODINA ARMENGOT, Eduardo (1949). «Una vieja estampa de la Virgen del Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 11 de maig.
- COTRINA, José (1949). «Castellón en 1885», BSCC, XXV, 4, p. 274.
- CUARTERO, Rosa (2000). «Els orígens de la burgesia comercial. El grup mercantil de Castelló a la primera meitat del segle XIX», Tesi de llicenciatura, Departament d'Història, Geografia i Art, Universitat Jaume I, Castelló, n/p.

- CUENCA TORIBIO, José Manuel (1971). *La Iglesia española ante la revolución liberal*, Madrid, Rialp.
- _____ (1978). *Aproximación a la historia de la Iglesia contemporánea en España*, Madrid, Rialp.
- _____ (1978). *Iglesia y burguesía en la España liberal*, Madrid.
- DURAN, J. A. (1976). *Historia de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana (Rianxo, 1910-1914)*, Madrid, Siglo XXI.
- «EFEMÉRIDES CASTELLONENSES» (1913). *El Clamor*, Castelló, 22 d'octubre, p. 1.
- ESCOÍN, Francisco (1959). «El priorato de Lledó», *Mediterráneo*, Castelló, 3 de maig, p. 4.
- FONTANA, Josep (1975). *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ariel.
- FRADERA, Josep Maria (1992). *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial.
- FRAILE I ESPARDUCER, Sebastián (1862). «Memoria que el Cura Párroco de la ciudad de Castellón de la Plana presenta al Ylmo. y Reverend^{mo} Sr. Obispo de la Diócesis para la Sta. Visita del presente año» dins *Visitas del Ilmo. Vilamitjana*, I, Arxiu Històric Diocesà de Tortosa.
- FRANCÉS CAMÚS, Josep Miquel (1984). «Un singular edifici del segle XVIII castellonenc. La Casa Prioral de la basílica del Lledó», dins *Les Normes de Castelló. Miscel·lània de textos*, Castelló, Publicacions de la Diputació, pp. 109-126.
- _____ (1987). «La basílica de Madona Santa Maria del Lledó», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 9, Castelló.
- _____ (1991). «Una obra literària de Cardona Vives, la Novena de Lledó», *Mediterráneo*, 2 de març, p. 27.
- _____ (1999). *Historia de la basílica de Lledó*, Castelló, Publicacions de la Diputació i Publicacions de la Universitat Jaume I.
- _____ (2002). «Los priores del Lledó (1)», *Butlletí Lledó*, 16, Castelló, 10-12.

- _____ (2004). «Recuperación de una imagen», *Butlletí Lledó*, 18, Castelló, p. 10.
- FRANCÉS CAMÚS, Josep Miquel, Ramon RODRÍGUEZ CULEBRAS i Ferran OLUCHA MONTINS (1982). *Lledó i el culte marià castellonenc*, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- FRANCÉS CAMÚS, Josep Miquel i Fernando VILAR MORENO (1999). *Lledó, una imatge en el temps*, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- FRANQUESA, Adalbert (1958). *75 anys de patronatge de la Mare de Déu de Montserrat, 1881-1956*, Barcelona.
- GARRIDO, Samuel (1984a). «El Círculo Cooperativo de Castelló. Una experiencia frustrada de catolicismo social liberal», BSCC, LX, pp. 331-347.
- _____ (1984b). *La acción social católica en los obispos de Tortosa y Segorbe (1877-1923). De los círculos católicos a los sindicatos profesionales obreros*, Universitat de València, n/p.
- _____ (1986). *Los trabajadores de las derechas*, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- GASCÓ SIDRO, Antonio (2004). «La Lledonera de Viciano», *Levante de Castelló*, 1 de febrer, “En domingo”, pp. 4-5.
- [GAYA, M.] (1924). «La Virgen de Lidón y su ermitorio», *Historia y gozos de la Virgen de Lidón*, València, Impremta de Sanchis i Torres, pp. 7-59.
- GENOVÉS AMORÓS, Vicent (1973). *València contra Napoleó*, València, L'Estel.
- GIMENO MICHAVILA, Vicente (1926). «El patronato de Lidón y el nuevo camino-paseo», dins *Del Castellón Viejo*, Castelló, pp. 205-213. (Facs., Barcelona: Caixa d'Estalvis de Castelló, 1984).
- GONZÁLEZ ESPRESATI, Carlos (1941). *Estampas de una antigua cofradía de Castellón*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura. (Facs., Castelló: Publicacions de l'Ajuntament, 2003).
- _____ (1965). *La juventud de Amalia Fenollosa, poetisa romántica*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura.

- GUINOT VILAR, Salvador (1905). «Enyor», *Escenes castelloneses*, Barcelona, Biblioteca popular L'Avenç.
- LEÓN NAVARRO, Vicente i Emilio LA PARRA LÓPEZ (1999). «Iglesia y sociedad en el siglo XIX», *La Iglesia Valentina en su historia*, 1, catàleg de *La Luz de las Imágenes*, València, Publicacions de la Generalitat Valenciana.
- LLORENS, Montserrat (1954). «El P. Antonio Vicent S.I. (1837-1912). Notas sobre el desarrollo de la acción social católica en España», dins *Estudios de Historia Moderna*, IV, pp. 393-439
- MARTÍ, Manuel (1985). «Alcaldes i regidors de Castelló (1875-1891: professió i adscripció política)», *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local: Castelló de la Plana (1875-1891)*, Castelló, Publicacions de la Diputació, pp. 288-291.
- _____ (1987-88). «La Diputació Provincial de Castelló en els anys inicials de la Restauració», *Estudis Castellonencs*, 4, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- _____ (1988). «Aproximació al personal polític castellanenc de finals del XIX (I): plantejament, fonts i mètode», BSCC, LXIV, pp. 433-464.
- _____ (1989a). *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.
- _____ (1989b). «Aproximació al personal polític castellanenc de finals del XIX (II): anàlisi globalitzada», BSCC, LXV, II, pp. 225-253.
- _____ (1989c). «Aproximació al personal polític castellanenc de finals del XIX (III): les famílies monàrquiques (1)», BSCC, LXV, III, pp. 369-402.
- _____ (1990a). «Aproximació al personal polític castellanenc de finals del XIX (IV): les famílies monàrquiques (i 2)», BSCC, LXVI, I, pp. 161-181.
- _____ (1990b). «Aproximació al personal polític castellanenc de finals del XIX (V): catòlics i possibilistes», BSCC, LXVI, II, pp. 185-216.

- _____ (1990c). «Aproximació al personal polític castellonenc de finals del XIX (VI): el republicanisme», BSCC, LXVI, III, pp. 447-474.
- _____ (1994). «La revolució liberal en perspectiva», *Recerques*, 28, pp. 97-103.
- _____ (1998). «Vindicació de Francesc González Chermá (Castelló de la Plana, 1832-1896), sabater, republicà i contemporani», *Anuario 1996-97 del Ateneo de Castellón*, 10, pp. 25-44.
- _____ (2006). «Història local, cultura política i identitat col·lectiva: quaranta postulats», dins *Castelló al segle XX. I Congrés d'història local contemporània*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I, pp. 140-141.
- MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997). *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- MIRALLES CLIMENT, Josep (2008). *L'heròica defensa de Castelló. Realitat o mite*, Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.
- MONFERRER MONFORT, Àlvar (1999). «Origen de les actuals festes de la Mare de Déu del Lledó», butlletí *Lledó*, 12, Castelló, Publicacions de la Confraria del Lledó, pp. 16-17.
- _____ (2001). «Origen dels diumenges de la Rosa», butlletí *Lledó*, 14, Castelló, Publicacions de la Confraria del Lledó, pp. 16-17.
- _____ (2008). *Las cofradías en Castellón y sus comarcas desde la Edad Media hasta finales del Antiguo Régimen: las contestaciones a la encuesta del conde de Aranda*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- MONLLEÓ, Rosa (1981). «La guerra carlista en la provincia de Castellón durante la Primera República», BSCC, LVII, pp. 560-563.
- NOS RUIZ, Jaime (1979). «69 personas han ocupado las noventa alcaldías de Castellón a lo largo de los últimos 150 años», Castelló, *Mediterráneo*, 8 d'abril, extra dominical.

- _____ (1980). «Los gozos antiguos i “els goigs moderns” de la Virgen del Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 4 de maig.
- _____ (1982). «El camí Lledó, sus etapas y mejoras», Castelló, *Mediterráneo*, 2 de maig.
- OLUCHA MONTINS, Ferran (1980). «Un gravat de Lledó noucentista», butlletí *Lledó*, Castelló, Publicacions de la Confraria del Lledó, octubre, s/p.
- PERALES VILAR, Enrique (1912). *Historia de Castellón y geografía de su provincia*, Castelló, Imp. J. Forcada.
- PÉREZ ARRIBAS, Eduard (1988). *Polítics i cacics a Castelló, 1876-1901*. València, IVEI.
- PIQUERAS ARENAS, José A. (1992). «La época isabelina. La construcción de una sociedad burguesa (1843-1868)», dins Manuel CHUST (dir.): *Historia de Castellón*, Valencia, Prensa Valenciana, pp. 517-519.
- PRADES SAFONT, Antonio (1949). «Castellonenses del siglo XIX: Vida y obra de D. Juan Cardona Vives», BSCC, XXV, IV, pp. 249-256.
- _____ (1956). «Perfil sacerdotal del Dr. D. Juan Bta. Cardona Vives», BSCC, XXXII, IV, pp. 330-341.
- PUERTO MEZQUITA, Gonzalo (1966). «Órdenes monásticas en Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 1 de maig.
- REVEST CORZO, Luís (1943). «El alma de nuestro pueblo (estampas castellonenses de ayer y hoy)», Castelló, *Mediterráneo*, 2 de maig, p. 5.
- ROCAFORT, Fr. Josep (1945). *Libro de cosas notables de la vila de Castellón de la Plana*, ed. d'Eduardo Codina Armengot, Sociedad Castellonense de Cultura. (Facs., Castelló: Publicacions de l'Ajuntament, 2006)
- RODA QUEROL, Gemma (2002). «Mito o realidad: la guerra carlista en la ciudad de Castelló (1833-1840)», *Estudis Castellonencs*, 9, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- RODRIGO VALLS, Antonio, Toni de Cuc (1979). «Ilusiones y desilusiones de los liberales castellonenses», Castelló, *Mediterráneo*.

- _____ (1980). «El verano de 1854, el cólera morbo y la Verge del Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 4 de maig.
- SABORIT, Pere (1999). «El Castellón de Cardona Vives», *Levante de Castelló*, 1 de maig, p. 16.
- SÁNCHEZ ADELL, José, Fernando OLUCHA MONTINS i Elena SÁNCHEZ ALMELA (1993). *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. Sociedad Castellonense de Cultura.
- SÁNCHEZ GOZALBO, Àngel (1964). «Moros en Lledó», Castelló, *Festividades*.
- _____ (1973). «Viejos caminos de la huerta (De Lledó a Castellón)», Castelló, BSCC, XLIX, III, pp. 211-228.
- _____ (1977). «Prosistas en Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 1 de maig.
- _____ (1980). *Repertorio de inventarios del santuario de Nuestra Señora del Lledó*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura.
- _____ (1983). «Poetas i prosistas en Lledó», Castelló, *Mediterráneo*, 1 de maig.
- _____ (1995). *Lledó en la història*, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- SOLER I GODES, Enric (1966). «Lledó, 1866», València, *Las Provincias*, 8 de maig.
- USÓ I ARNAL, Joan Carles (1982). «La masonería castellonense contemporánea (1874-1939)». Universitat de València, tesi de llicenciatura, n/p.
- _____ (1985). «La masonería castellonense contemporánea», dins José Antonio FERRER BENIMELI (ed.) (1985): *La masonería en la historia de España*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, p. 264.
- _____ (1988). «Maçoneria castellonenca contemporània», *Anuario 1987-88 del Ateneo de Castellón*, Castelló, 1, pp. 50-51.
- _____ (2011). «La maçoneria castellonenca», *Saó*, 361, València, pp. 18-20.
- VICIANO I NAVARRO, Pau (1986). «Catàleg bibliogràfic de les publicacions periòdiques aparegudes a Castelló de la Plana durant l'època isabelina i el Sexenni Democràtic (1834-1874)», Castelló: *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 8, pp. 61-.84.

ÍNDIX DE NOMS

Agost, Nicolás, procurador, 20, 50.
Agost Gómez, Francisco, regidor i procurador, 175, 203.
Alacant, 142.
Alegre Renau, Catalino, alcalde, 105, 107, 108, 119, 132, 133, 134, 137.
Alfons XII, rei d'Espanya, 61, 102, 125, 148.
Aliaga Millán, Pedro, regidor, 105, 106.
Aliaga Romagosa, Pedro, clavari, 163, 203.
Alloza, Leandro, 73.
Alloza Agut, Antonio, escriptor, 147.
Alloza Blasco, Leandro, clavari, 204.
Alloza Pastor, Antonio, clavari, 164, 203.
Alonso, ministre de Gràcia i Justícia, 43.
Alt Maestrat, bandes carlines a l', 45.
Amadéu I, rei d'Espanya, 96, 115, 116.
André, Abat, 111.
Andreu Ferrandis, Fermín, regidor, 173, 206.
Aparici, Agustín, regidor, 29, 30.
Aparici, Vicente, regidor, 175.
Archilés, Ferran, historiador, 161, 174, 175, 178, 192, 193, 196, 197, 205, 207, 209.
Armengol Aicart, Juan, regidor, 115.
Armengot Rubio, José, regidor, 169, 175.
Arquimbau Tomàs, Luciano, regidor, 103.
Artola, Miguel, historiador, 93.
Arxiconfraria de la Cort de Maria, 84, 85.
Arxiconfraria de Nostra Senyora del Lledó, 110, 111, 215, 219.
Arxiconfraria de Nostra Senyora de les Victòries de París, 84, 85.
Arxiconfraria de la Santíssima Trinitat, 84, 85.
Asensi Giménez, Mateo, regidor, 163, 164, 165.
Audiència de València, 21.
Aznar Pueyo, Francisco, bisbe de Tortosa, 121, 155.
Badenes-Gasset, Inmaculada, 178.
Balado, Francisco, regidor, 39, 40.
Balado Peñalver, José, procurador, 204.
Balaguer, Pedro, prior, 14, 50.
Balbás, Juan Antonio, cronista, 37, 101, 144, 153.

Ballester Vilarroig, José, regidor, 32; alcalde, 41, 66.
Ball perdut, 102.
Barcelona, bombardeig de, 45; ajuntament de, 45; ciutat, 55.
Barcia, Roque, polític republicà, 97.
Bardají, Eusebi, ministre, 36, 40.
Barrachina, Miguel, ciutadà, 190.
Barreda, Vicent, La Cova, guerriller carlí, 37.
Barredes, Pascual, 30.
Bayer, Juan Bautista, prevere, 25, 50.
Bellido, ciutadà, 82.
Bellido Alba, Manuel, regidor, 156, 178, 182.
Bellido Alba, Vicente, regidor, 165, 167, 168, 169, 172.
Bellido Rubert, Manuel, autor d'«Oración», 199, 209, 224.
Bellver, Luís, alcalde, 16, 63.
Bellver Llopis, Jaime, alcalde, 79, 102.
Bellver Martí, Jaime, clavari, 204.
Benafigos, 155.
Benicàssim, 99.
Bernad, Juan G., governador, 110.
Bigné Mateu, Juan Bautista, clavari, 93, 95, 122.
Bigné Roig, Cayetano, clavari, 204.
Bigné Simon, José, tinent d'alcalde, 79, 100.
Bigné Vergés, Pedro, administrador, 16; regidor, 57.
Blanco, Alfonso, clavari, 188, 204.
Blasco, Francisco, contribuent, 79.
Blasco, Manuel, regidor, 44.
Blasco Arnau, José, procurador i regidor, 115, 130, 139, 152, 162, 183.
Blasco Domingo, Bautista, procurador, 204.
Blasco Segura, José, procurador i regidor, 106, 108, 109, 110, 121, 122, 207.
Boix, José, benefactor de la capellania, 40.
Boix Pascual, Vicente, regidor, 80.
Borjas Dolz, Francisco, regidor, 128, 130, 149, 151.
Borriol, 37.
Brea Catalá, José, clavari i procurador, 14, 15, 50.
Brea Espeleta, José, clavari i regidor, 103, 122.
Brea Forés, Félix, clavari, 65, 90; regidor, 110, 115.
Brea Forés, Bautista, procurador, 73, 82, 93, 122.
Brea Forés, Manuel, procurador, 34, 38, 50, 64, 90.
Brea, Vicente, procurador dimitit, 20.

Bueso, Félix, 132, 133.
Bueso, Vicente, alcalde, 72, 134.
Bueso Fabregat, Vicente, regidor, 110, 115.
Bueso Ferrer, Vicente, clavari, 198, 204.
Bueso Segarra, Manuel, regidor, 163, 181, 182.
Bueso Simon, José, clavari, 93, 95, 122.
Cabanes, 32.
Cabrera, Ramon, general, 34, 35, 37, 38.
Calatrava, José María, president del govern, 34, 36.
Calbo, María, benefactora de la capellania, 40.
Caldes, 41.
Calduch Roig, Joaquín, regidor, 103, 148.
Calduch Rubio, José, apoderat, 58.
Calvo, José, 134.
Callahan, William, J., historiador, 44, 56, 86, 179.
Camacho, Bartolomé, bisbe de Tortosa, 71.
Camaño, músic, 74.
Camilleri, Antonio, 79.
Campos, Francisco, regidor, 195.
Cánovas del Castillo, Antonio, president del govern, 103.
Cantavieja, presa de, 102.
Capellanies del Lledó, 17, 18, 19, 33, 35, 36, 38, 40, 41, 46, 48, 49, 56, 57, 58, 59.
Caputxins, convent de, 37.
Carbó, Juan, regidor, 196.
Carbó, Manuel, regidor, 68.
Carceller Safont, Manuel, 41, 45.
Cardona Vicent, Antonio, regidor, 169, 170.
Cardona Vives, Juan Bautista, arxiprest, 17, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 82, 88, 144, 157, 212;
prior del Lledó, 71, 157; família, 95.
Cardona Vives, Ramon, clavari, 70, 79, 90.
Cardona Vives, Vicente, clavari, 90, 95, 96, 122.
Carles, José, mestre d'obres, 83.
Carlos Maria Isidro, infant d'Espanya, 31.
Carlos VII, pretendent carlí, 201.
Carmen, Orden Tercera de Nostra Senyora del, 84.
Carpi, Vicent, regidor, 79.
Carpi Marmaneu, Joaquín, regidor, 103, 104.
Carpi Rubert, José, regidor, 152.
Carreras, Félix, 151.

Carreras Balado, Ricardo, escriptor, 115, 116; regidor i procurador, 176, 177, 181, 178, 203, 204, 207.
 Carruana Martín, Antonio, clavari i militar, 62, 63, 89, 90, 94.
 Casa de Beneficència, 23, 24, 34.
 Casa d'Orfes, 24.
 Casa Prioral del Lledó, 15, 18, 24, 25, 38, 75, 153, 195.
 Castelar, Emilio, polític, 139, 163.
 Castell, José, prior, 14.
 Castell de Cabres, 155.
 «Castelló liberal», 37, 120, 186, 209; «fiel y leal ciudad», 38, 102; «constante», 102.
 Castelló i Tárrega, José, regidor, 183, 184, 186, 187, 193, 194, 195, 210.
 Castells, Irene, 53.
 Catalá, José, regidor, 18, 30.
 Cavalleria de la Milícia Nacional, 30.
 «Centenar de la Virgen del Lledó», 73, 79.
 Centro Democrático Instructivo, 141.
 Chávarri, Casimiro, prevere, 106.
 Chillida Andreu, José, regidor, 105.
 Cholvy, Gerard, historiador, 85.
 Christian, William, historiador, 86.
 Círculo cooperativo y protectorado de obreros de Castelló, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138;
 Círculo católico de obreros, 166.
 Círculo de Labradores, 150.
 Clará Gelpí, José, 79.
 Clará Gelpí, Tomás, regidor i procurador, 141, 142, 162.
 Climent XI, papa, 217.
 Climent d'Alexandria, 202.
 Climent, Esteban, prevere capellania, 18, 24, 40, 41, 49.
 Climent, Gabriel, prevere capellania, 18.
 Climent, Joaquín, pare, 55.
 Climent, Josep, bisbe de Barcelona, 24.
 Climent, Ramon, regidor, 30.
 Climent Tirado, Vicente, regidor i procurador, 150, 152, 153, 162.
 Còlera, epidèmia de, 32, 63, 86, 87, 142, 143, 67, 144, 147, 154, 220.
 Concili de Trento, 213.
 Confraria de la Felicitació Sabatina a la Immaculada, 84, 85.
 Confraria de la Mare de Déu de Montserrat, 119.
 Confraria de la Mare de Déu del Roser, 197.
 Confraria de la Puríssima Sang, 84, 85.

Confraria de l'Immaculat Cor de Maria, 84, 85.
Confraria del Lledó, 13, 88, 100, 117, 119, 120, 165, 168, 175, 178, 179, 181, 189; president de la, 177, 189; director espiritual de la, 189.
Confraria de Minerva, 84, 85.
Comín, José, prevere, 25, 64.
Concordat amb el Vaticà: del 1851, 61
Congregació del Sagrat Cor de Jesús, 84, 85.
Corona d'Aragó, 59.
Coronel, José, canonge de Sogorb, 198, 201, 202, 209.
Cortés Pachés, José, regidor, 128, 130.
Coscollosa, séquia, 40.
Cossi, 89, 103, 107, 125, 126, 128, 129, 141, 163, 169, 174, 175, 204.
Costas, Tomás, arxiprest, 138, 186.
Cotrina, José, 146.
Coves de Vinromà, Les, 32
Crist de la Sang, 32
Cuba, guerra de, 177, 207.
Cucala, Ramon, guerriller carlí, 99, 101.
Cuenca Toribio, José Manuel, historiador, 36, 59, 87, 93.
Dávalos Pascual, Enrique, regidor, 110, 115, 119, 215, 219; maçó, 119.
De la Pastora, Isidoro, 111.
De las Peñas, Maria, esposa clavari, 65.
Del Cacho, Estanislao, regidor, 168, 169, 170, 173, 178, 206.
Del Pozo, Antonio, 119.
Del Pozo Taengua, Salvador, clavari, 119, 122.
De Pedro, Manuela, 55.
De Quadros, Agustín, alcalde, 20.
De San Juan, Francisco Xavier, governador militar, 24.
Desemparats, Mare de Déu dels, 83.
De Toledo, Simó, orfebre, 29.
Diccionari de Dret Canònic, 111.
Disturbis de Castelló del 1899, 178, 180, 188.
Dols, Antonio, constructor, 38
Dols, Francisco, constructor, 38.
Dolz Aparici, Antonio, clavari, 204.
Dolz Fabregat, Ramon, clavari, 203.
Doménech, José, 141, 142.
Doménech Bueso, Luis, 19.
Domingo, Vicenta, 55.

Dordá Morera, Juan, governador, 163.

Duran, J. A., historiador, 207.

Ebrí, Pere, escultor, 28

El Clamor, periòdic, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 197, 200, 201, 202, 208, 210.

El Clamor de Castellón, periòdic, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 170, 172, 180, 193.

El Clamor de la Democracia, periòdic, 128, 129, 130, 131, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 150.

El Eco del Mijares, periòdic, 65.

El Faro, periòdic, 97, 99

El Maestrazgo, periòdic, 199, 200, 202, 208, 210, 222, 225, 226.

El Mercantil Valenciano, 99.

El Pueblo, diari, 190, 193.

El Radical, periòdic, 117.

Ermita del Calvari, 37.

Ermita de la Magdalena, 35, 45, 107, 117; ermitori, 45; romeria a, 117.

Ermita de Sant Joan, 26.

Ermitorio de Nuestra Señora del Lledó, 15, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 35, 41, 42, 45, 55, 58, 61, 62, 65, 68, 109, 110, 112, 115, 129, 130, 140, 147, 179, 195, 215, 216, 217, 219; ermita, 44, 58, 63, 65, 214; ermitanya, 98; prior del, 195; santuario, 34, 112, 162, 215, 218.

Escoín, Francisco, pare, 59.

Escrig Arrufat, José, procurador, 204.

Esparducer, Sebastian, tinent d'alcalde, 97.

Espartero, Baldomero, general, 41, 43, 45, 56, 115, 116; comte de Luchana, 41, 116; duc de la Victòria i de Morella, 41; president del govern de Regència, 56, 67, 73 ; pronunciaments antiesparteristes, 45.

Esteve Burdeus, Francisco, regidor, 103, 130.

Fabra, Victorino, 125, 128, 131.

Fabregat Aparici, Francisco, regidor, 130.

Fabregat Dolz, Juan, clavari, 203.

Fabregat Marí, Vicente, regidor, 153, 188; procurador, 204.

Fabregat Miralles, Bautista, regidor, 196; procurador, 204.

Fabregat Viché, Vicente, alcalde, 96; regidor, 115, 154.

Falomir Bueso, Aureliano, regidor, 186.

Farcha, Joaquín, regidor, 23.

Fauró Roca, José, esposa de, 115.

Felicitació Sabatina a la Immaculada, 84, 85.

Felip Almela, José, regidor i procurador, 141, 206.

Ferran VII, rei d'Espanya, 17, 22, 25, 31.

Ferrer, Antonio, alcalde, 39.
Ferrer Ballester, Vicente, clavari, 171; regidor síndic, 197, 198; procurador, 204.
Ferrer Giner, Antonia, 89.
Ferrer Gómez, José, regidor, 130.
Ferrer Guiral, Jaime, regidor, 198.
Ferrer Porcar, Matias, regidor, 152.
Ferrer Segarra, Carlos, alcalde, 76, 109, 110, 115; regidor, 78, 127, 129, 154, 163, 171.
Festes liberals de 7, 8 i 9 de juliol, 94, 202.
Fira de Tots Sants, 154.
Fletcher Puerto, Pedro, regidor, 197.
Flors Alba, Cristóbal, 79.
Flors Sales, Agustín, regidor, 198.
Folch Vicent, Manuel, regidor, 102.
Fontana, Josep, historiador, 93.
Forcada Gómez, Vicente, regidor, 175.
Forcada Peris, José, regidor, 167, 177, 180, 182, 185; director d'El Clamor de Castellón, 221.
Forés, Bautista, llaurador, 62.
Forés Breva, Miguel, procurador, 69, 70, 90.
Forés Tirado, Félix, procurador i llaurador, 66, 90; regidor, 102.
Forns Sanchis, Antonio, regidor, 149; alcalde, 151.
Fradera, Josep Maria, 44, 53, 126, 127.
Fraile i Esparducer, Sebastián, rector de Santa Maria, 85.
França, 161.
Francés Camús, Josep Miquel, historiador, 13, 14, 15, 18, 30, 38, 56, 63, 64, 69, 79, 96, 120, 174, 176, 206.
Fusión Republicana, 174.
Fuster, Joaquín, prevere, 19.
Gaeta, Francisco, 23.
Galofré Gumbau, Domingo, 186.
Galván, Ambrosio, mercader, 14.
Galván, José, advocat, 62, 79.
Galván Cruz, Francisco, clavari, 96, 122.
Garbí, pare, 190.
Garcia Bravo, Enrique, 134.
Garcés, ciutadà, 82.
Garcés Aicart, Felipe, regidor, 103.
Garrido, Samuel, historiador, 73, 132, 133, 135, 137, 161, 196.
Gascó, José, 190.
Gascó Blanch, José, clavari, 151.

Gasset Lacassaña, Fernando, regidor, 153, 154, 162, 163, 164, 174, 175, 180, 186, 198, 205, 206; advocat, 180; diputat, 193.

Gasset Lacassaña, Rafael, 134; alcalde, 184, 186.

Gaya, M., pare, 48.

Gil Temprado, Joaquín, regidor, 115, 130.

Gil, Manuel, pare agustí, 15.

Giménez, Félix, llaurador, 14.

Giménez, Manuel, llaurador, 49.

Gimeno, Joaquín, 132, 133, 134.

Gimeno, Vicente, regidor, alcalde interí, 196, 197.

Gimeno Royo, Cipriano, 141, 154, 163.

Gimeno Tomás, Enrique, empresari i regidor, 193.

Giner, Manuel, propietari, 73.

Giner, Salvador, compositor, 189.

Giner Lila, Francisco, clavari, 73, 89, 90; regidor, 155.

Giner Vera, Antonio, clavari, 106, 108, 122.

Gironés Álvarez, Cayo, alcalde, 163; regidor, 165.

Goigs del Lledó, 81, 82, 198; paròdia dels, 129, 155.

Gómez Montañés, Juan, regidor, 175.

Gómez Pascual, José, regidor, 110, 115.

González Bravo, president del govern, 57.

González Chermá, Francesc, 66, 82, 109, 110, 111, 118, 125, 127, 129, 139, 141, 142, 161, 205; alcalde, 94, 95, 96, 97; president junta cantonal, 99; possible maçó, 118.

González de Cepeda i Marqués, Rafael, catedràtic, 226.

González-Espresati, Carlos, escriptor, 14, 38, 88; alcalde, 196, 197.

González Gaeta, Francisco, regidor degà, 14, 27.

González Salvador, Jaime, regidor, 197.

Gregori XIII, papa, 217.

Gregori XVI, papa, 56.

Gremi de Llauradors, 20, 21, 22.

Guerra carlina, primera, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42; tercera, 98, 99, 101, 102, 103, 113, 115.

Guimerá, Felipe, regidor, 151.

Guimerá Roca, Vicente, clavari, 151.

Guinot, Salvador, procurador, 40, 50.

Guinot Balado, Salvador, regidor i procurador, 166, 170, 172, 173, 203, 206.

Guinot Vilar, Salvador, escriptor, 166; regidor, 195.

Gutiérrez de Otero i Sidro, Pedro, regidor, 67.

Heraldo de Castellón, diari, 183, 188, 190, 192, 193, 194, 198, 199, 201, 210.

Herrero Sebastián, Domingo, clavari, 69, 70, 89, 90; alcalde, 102, 103; regidor, 154.
Hervás, Francisco, 79.
Hilaire, Yves, historiador, 85.
Huguet, Ramon, 79.
Huguet, Vicente, 79.
Huguet Breva, Emilio, regidor, 163, 164.
Huguet Breva, Gaetà, regidor, 155, 184.
Huguet Gimeno, Joaquín, alcalde, 97.
Ibáñez, Joan, 71.
Ibáñez, Peregrín, prevere, 19.
Ibars, Nicolás, 26, 27.
Igual, Pedro, candidat a procurador, 20, 61, 62, 90; regidor, 57.
Isabel II, reina d'Espanya, 31, 33, 47, 53, 54, 57, 61, 82.
Ivars, ermitana, 97, 98, 101.
Ivars, Lorenzo, ermità, 26, 27, 33, 34, 42, 49, 59.
Jaime de Borbón, pretendent carlí, 200, 224, 226.
Jaume I, estàtua del rei, 173.
Jocs Florals de Lo Rat Penat, 154.
Juan Ribas, Francisco, alcalde segon, 39, 64; procurador, 50.
Juan Gil, Gaspar, diputat i regidor, 154.
Juan Herrero, Domingo, clavari, 176, 203.
Junta Central Suprema del Regne, 15.
Junta de Beneficència, 26, 34, 49.
Junta de Caritat, 17.
Junta del Camí Lledó, 183, 184, 188.
Junta inspectora de béns eclesiàstics, 43.
Junta Local de Sanitat, 142, 144.
La Alborada, 104, 105, 117.
La Defensa, 137, 139.
La Plana Catòlica, 137, 138, 143, 147, 148, 149.
La Provincia, 137, 144, 145, 146, 147, 152, 153.
León Navarro, Vicente, 61.
Leza Agost, Ramir, 210.
Liborio, Francisco, pare, 25.
Llanes Montull, Manuel, pare, 156.
Llansola, Miguel, procurador, 20, 50.
Llei sobre Jurisdicció Eclesiàstica (1841), 43, 48.
Llinás Breva, Gilberto, clavari, 103, 106, 108, 122.
Llopis, José, procurador, 73, 75, 90.

Llopis Bernat, Vicente, 142.
Llorens, Enrique, 190.
Llorens Baldó, Amador, regidor, 110, 115, 130.
Llucena, 155.
Lobo i Arjona, Pedro, governador, 14.
Lògia maçònica Castulonense nº 36, 118.
Lògia maçònica Justícia núm. 21, 118.
Lògia maçònica Tres Estrellas núm. 135, 103, 118, 119; Dávalos Pascual, membre, 119.
Luís, Antonio, ermità de Sant Joan, 26.
Maçoneria, 223, 225.
Madramany, José Justo, governador, 82.
Madramany Ferrer, Mariano, clavari, 82, 89, 90, 93, 122; regidor i procurador, 154; alcalde i procurador, 162, 203.
Madrid, govern de, 143.
Maestrat, forces del, 99.
Mallol Fígols, Francisco, regidor, 115.
March, Francisco, regidor, 18.
Marco, Ignacio, 79.
Marco, Manuel, 79.
Maria Cristina de Borbó, regent, 31, 33, 41, 43.
Martell Marco, José, regidor, 169, 175.
Martí Breton, Rafael, 75.
Martí Calduch, Agustín, regidor, 103, 130.
Martí Martínez, Manuel, historiador, 73, 89, 104, 105, 107, 111, 119, 120, 125, 126, 127, 141, 143, 155, 164, 204.
Martí Matutano, Ildefonso, clavari, 196, 204.
Martí Ros, Antonio, clavari, 73, 75, 89.
Martí Ros, José, clavari, 95, 98.
Martí, Otilia, historiadora, 30, 66, 87.
Martín Pich, Tiburcio, secretari ajuntament, 155; president confraria Lledó, 189.
Martínez, Justo, pare, 193.
Martínez de la Rosa, president del govern, 32.
Marzá Vicent, José, regidor i procurador, 186; procurador, 204.
Mas, Ana, 55
Mas, Juan Bautista, regidor, 24, 29; alcalde, 30.
Mas, Vicente, procurador, 21, 24, 25, 28, 50.
Masip, pare, 64.
Masip, Joaquín, procurador, 57.
Masip, Vicente, regidor, 19.

Masip Franco, Vicente, regidor, 130
Masip Navarro, Salvador, regidor, 180.
Masústegui, Martín, impressor, 69.
Matamoros, Juan, prevere, 25.
Maura, Antonio, president del govern, 196.
Meliá Cruzado, Alonso, clavari, 204.
Meliá Dolz, Vicente, alcalde, 153.
Mendizábal, Juan Álvarez, ministre, 32.
Menéndez i Pelayo, Marcelino, 59.
Meseguer Gonell, José, comandant, 139.
Meseguer Gonell, Manuel, 139.
Mezquita, Bautista, benefactor de la capellania, 40, 41.
Miazza, Antonio, regidor, 43.
Milícia Nacional, 45.
Míngarro Roca, Manuel, clavari, 204.
Miralles, José, El Serrador, guerriller, 37.
Molinos, Luis, candidat a procurador, 20.
Molner, Vicente, alcalde, 22, 23.
Monferrer, Àlvar, 111, 197.
Monlleó, Rosa, historiadora, 99.
Monsonís, Marcelo, pirotècnic, 155.
Montaner, Hermenegildo, arxiprest, 189, 198.
Montoliu, Luís, regidor, 68.
Montserrat, Mare de Déu de, 119.
Monserrat, Felipe, clavari i regidor, 14, 50, 79.
Moragrega, Francisco, tinent d'alcalde, 34; regidor, 57.
Morella, 41.
Morelló Climent, José, alcalde 64, 89; clavari dimitit, 64, 65; clavari, 96, 97, 122; regidor i procurador, 146, 148, 186.
Morelló del Pozo, José, clavari, 190, 204, 206.
Moros, Bautista, regidor, 103.
Motí de la Granja, 35.
Museros Alicart, Juan, procurador, 204.
Museros Mundo, José, regidor, 103, 105.
Múrcia, 15.
Mut, José, regidor, 62; procurador, 64, 80, 90.
Mut Armengol, Bautista, procurador, 204.
Nácher, ciutadà, 82.
Narváez, Ramón, general, 57.

Navarro, Bautista, ermità, 27.
Nova, plaça, 173.
O'Donnell, general, 63.
Oliet, Joaquín, clavari, 25, 50.
Oliver, José, regidor, 44, 73, 79.
Oliver Brugada, Antonio, clavari, 73, 89, 90.
Orde Tercera de sant Francesc, 84.
Orde Tercera de Nostra Senyora del Carme, 84.
Ortells, 32.
Pachés, Francisco, director musical, 189.
Pachés Andreu, Jaume, pare, 94, 104; prior, 153, 154, 173.
Pachés Andreu, José, regidor, 100, 163.
Pachés, Vicente, pare, 189, 190.
País Basc, 43.
Palanques, 32.
Pardo, Francisco, guàrdia, 39.
Pascual, Carlos, procurador, 20, 40, 44, 47, 50, 54.
Pascual, Vicent, notari, 17, 18, 49, 56.
Pascual Castell, José, procurador, 108, 111, 122.
Pascual Cazador, José, regidor, 198.
Pascual Mut, Manuel, regidor, 57, 103, 115.
Pascual Mut, Vicente, regidor, 102.
Pascual Pérez, José, regidor, 103.
Pascual Pérez, Manuel, prior, 173, 175, 185.
«Paseo del Lledó», 178, 179, 184, 185, 186.
Peláez, Manuel, 193.
Peñalver, Antonio, guàrdia, 39.
Peñalver Balado, Miguel, procurador i regidor, 164, 166, 167, 203.
Peñalver Dolz, José, procurador i regidor, 97, 99, 102, 103, 105, 108, 109, 121, 122, 206.
Peñalver Dolz, Miguel, regidor, 80.
Perales, Enrique, escriptor, 36, 82; regidor, 149, 152, 165.
Pérez, Bernardo, llaurador i procurador, 23, 50.
Pérez Arribas, Eduardo, historiador, 163.
Peris, José, regidor, 20.
Peris, Vicente, pare, 74.
Peris Martí, Joaquín, regidor, 103; alcalde, 127, 128, 129, 130, 132, 141, 173, 175, 179, 187, 194, 195.
Peris Soler, Matias, guàrdia, 39.
Pidal, governador, 193.

Piquer i Ferrer, Sinforoso, prevere, 74, 76.
Pitarch, Jaime, prior, 109, 153.
Pius IX, papa, 60.
Pla Gómez, José, regidor, 175.
Pla Gómez, Manuel, regidor, 103.
Pobla d'Arenós, 32.
Pobla Tornesa, baró de la, 55.
Polo i Peirolon, Manuel, senador, 226.
«Porrat del Lledó», 55, 130, 152.
Portal de Sant Roc, 154.
Portugal, 161.
Prades, Bautista, campaner, 175, 179.
Prades, Francisco, regidor, 80
Prades Nàcher, Francisco, procurador, 108, 109, 110, 122.
Prim, Joan, general, 82.
Processó del 1904, escàndol de la, 192, 193.
Puig Gasulla, Andrés, regidor, 165; alcalde, 169, 170, 171.
Querol, Vicente, clavari, 40, 50.
Ráfels, president de la Diputació, 132, 133.
Rambla Foguet, Francisco, regidor, 180.
Ramos, Domingo, secretari, 106.
Ramos, Salvador, 34.
Ramos Prades, Francisco, regidor, 154.
Requena, batalló reserva de, 104.
Revest, Lluís, escriptor, 49, 81, 116.
Revista Castellonense, La, 74, 75, 76, 77.
Revista de Castellón, 132, 137, 138, 210.
Ribalta, parc, 210.
Ribelles Comín, José, erudit, 208.
Riego, comandant, 23; himne de, 75.
Ripollés, Ramir, escriptor, 209.
Ripollés, Ramon, procurador dimitit, 20.
Ripollés Alegre, Tomás, ermità, 98, 101.
Ripollés Ivars, Vicente, ermità, 100, 101.
Ripollés Pachés, Vicente, regidor i procurador, 103, 162.
Ripollés Pérez, Manuel, regidor i procurador, 163, 203.
Ripollés Pérez, Vicent, canonge i compositor, 81.
Roca, Bernardo, regidor, 24.
Roca Barberà, Vicente, prevere, 18.

Rocafort, Josep, cronista, 16.
 Rocamora, Pedro, bisbe de Tortosa, 197.
 Roda, Gemma, historiadora, 32
 Rodes Oller, Bautista, procurador, 31, 50; regidor, 68, 79.
 Ros d'Ursins, Luis, 79.
 Ros d'Ursinos i Calduch, Godofredo, clavari, 96, 97, 122; regidor, 103.
 Roig, Félix, clavari, 106, 122.
 Roig, Ramon, pare, 168.
 Royo, José, agutzil, 109.
 Ruiz Carruana, Antonio, clavari, 139.
 Ruiz Vicent, Francisco, regidor, 103.
 Ruiz Vicent, Julián, alcalde, 182,183,185.
 Ruiz Vila, Vicente, alcalde, 99, 100.
 Ruiz Zorrilla, polític, 125, 128.
 Saborit Solsona, María Lidón, 181.
 Sagasta, Mateo, polític, 128, 148.
 Salazar, Manuel, guàrdia, 39.
 Sales Chordá, Vicente, regidor, 105, 110, 115, 215.
 Salve de Brunet, 198.
 Salvia, Cristóbal, 63.
 Sanahuja, Gonzalo, secretari, 54, 55.
 Sanahuja, Ramón, arxiprest, 54, 57, 64.
 Sánchez Bigné, Antonio, regidor, 79, 103, 163; alcalde, 164, 196.
 Sánchez Esteller, José, regidor i procurador, 153, 162, 167, 168, 169, 170, 177.
 Sánchez Gozalbo, Àngel, historiador, 16, 29, 31, 35, 44, 64, 68, 81, 82, 88, 98, 141, 142.
 Sang, església de la, 16, 76, 189; clero de la, 189; prior de la, 14.
 San Juan, Francisco Xavier de, governador militar, 13.
 Sant Agustí, convent de, 23; església, 193.
 Sant Antoni de Padua, capellania de, 56.
 Sant Basili, 213.
 Sant Doménec, 23.
 Sant Fèlix, relíquia de, 28.
 Sant Francesc de la Font, ermita de, 61.
 Sant Miquel, ajudaparròquia, 37, 189.
 Sant Pasqual, convent de Vila-real, 32.
 Sant Tomàs d'Aquino, capellania de, 56.
 Santa Clara, convent, 32.
 Santa Maria, església major de, 16, 31, 32, 35, 37, 38, 41, 42, 47, 48, 57, 60, 71, 75, 86, 96, 100, 101, 112, 113, 120, 121, 143, 144, 147, 148, 154, 165, 175, 177, 192, 201, 217, 226; arxiprestal de, 155, 181, 186, 188; arxiprest de, 165; capella de música, 189.

Santa Maria Magdalena, festivitat, 102
Sant Roc, ermita, 61.
Sant Roc del Pla, ermita, 37.
Sant Vicent Ferrer, 31, 83; capellania de, 56.
Saragossa, 15.
Segarra Nebot, Francisco, regidor, 103, 110, 115.
Segarra Roso, Agustín, regidor, 185, 186.
Segarra, Manuel, clavari, 65.
Segarra, Miguel, clavari, 62, 90.
Selma, Carlos, 193.
Silvela, govern de, 179.
Simón Hernández, Juan, clavari, 175, 203.
Simón Hernández, Miguel, clavari, 173, 203.
Sindicat de Regs de Castelló, 107, 119.
Sociats, Francisco, alcalde, 15; regidor, 24.
Sogorb (Segorbe): 198; canonge de, 198, 201, 202, 209; diòcesi, 198.
Soler Brea, Eliseo, regidor, 103; alcalde, 148, 164, 165, 166; regidor, 167, 169, 170, 172.
Soler i Godes, Enric, 81.
Sorita, 32
Sucaina, 32
Suchet, mariscal, 16.
Tarragona, 82, 198.
Tárrega Berenguer, José, regidor, 186.
Tárrega Torres, José, regidor, 109, 110, 115, 127, 129, 130, 131, 143, 148, 150, 155; alcalde, 145, 146, 186, 220.
Tárrega, Tomás, procurador, 93, 95, 108, 122.
Tena Carbó, Luis, clavari, 204.
Tirado, Francisco, jardiner, 195.
Tirado, Agustín, regidor, 30, 54.
Tirado, Félix, «depositario» o tresorer, 30, 55.
Tirado Boix, Antonio, regidor, 110, 115, 175, 181, 185.
Tirado Boix, Lorenzo, regidor i procurador, 152, 162, 181, 206.
Tomás, Miquel, constructor, 38.
Tormo, Vicenta, arpista, 172.
Torrejón de Ardoz, 53.
Torres, José, procurador, 14, 50.
Tortosa: bisbe de, 20, 71, 83, 85, 87, 88, 89, 121, 133, 134, 155, 179, 197; arxiu històric diocesà, 83; diòcesi, 15, 83, 132, 198.
Unión Legitimista, 222.

Unión Liberal, 82.
Unión Republicana, 163, 170, 221; partit Republicà, 224.
Usategui, marquès de, governador, 16.
Usó, Joan Carles, historiador, 118.
València, 41, 79, 82, 96, 198.
Valero Calduch, José A., regidor, 128, 130.
Vallés, Francisco, general carlí, 101.
Vallés, Fausto, 55.
Vallés, Ramon, regidor, 19.
Vera, Antonio de, alcalde, 65, 66.
Vicent Dolz, Antonio, pare jesuïta, 103, 132, 133, 137, 152.
Vicent Dolz, Joaquín, regidor, 103, 152.
Vicent Fabregat, Joaquín, clavari, 152.
Vicent Fabregat, Pedro, clavari, 164, 203.
Vicent Ruiz, Cristóbal, regidor, 115.
Viciano Armengol, Manuel, regidor, 165.
Viciano Herrando, José, alcalde, 100.
Viciano Montó, Tomás, escultor, 114.
Viciano Pachés, Francisco, regidor, 110, 115.
Vilamitjana i Vila, Benet, bisbe de Tortosa, 71, 83, 85, 87, 88, 89.
Vilaplana Mercader, Joaquín, clavari, 108, 122.
Vila-real, 99, 101.
Vilar, Gonzalo, alcalde, 45.
Vilar Esteve, Vicente, regidor, 197.
Vilar Moreno, Fernando, 64.
Vilarroig, Bautista, regidor, 103.
Vilarroig, José, procurador, 14, 50.
Vilarroig i Boix, Miguel, procurador, 93, 96, 97, 100, 109, 122.
Vilarroig, Nicolás, procurador, 20.
Vilarroig, Pedro, interventor, 16.
Villagrasa Carranza, Victorino, regidor, 165, 166.
Villalón, José, clavari, 40, 50.
Villores, 32.
Vinaròs, 192; vaga de, 193; obrers de, 193.
Ximénez, José, llaurador, 23, 50.
Ximénez i Castell, José, prevere capellania, 18, 19.
Ximénez i Castell Josefa, germana del prevere, 19.
Zaragoza, Patricio, regidor, 24.

AQUEST LLIBRE ES VA
ACABAR D'IMPRIMIR
ALS TALLERS DE LA
IMPREMTA ROSELL S.L.
DE CASTELLÓ,
EL DIA 25 D'ABRIL DE 2012,
FESTIVITAT DE SANT MARC

LLOADA SIGA
MADONA SANTA MARIA DEL LLEDÓ